

SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

СУМГАИТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

SUMGAIT STATE UNIVERSITY

ELMI XƏBƏRLƏR НАУЧНЫЕ ИЗВЕСТИЯ SCIENTIFIC NEWS

ISSN 1680 - 1245

Print

ISSN 2706 - 719X

Online

SOSIAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏR BÖLMƏSİ

СЕРИЯ: СОЦИАЛЬНЫЕ И ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

SERIES FOR SOCIAL AND HUMANITARIAN SCIENCES

Cild
Tom
Volume

21 №1

Sumqayıt

2025

ISSN 2706-719X (Online)
ISSN 1680-1245 (Print)

SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

СУМГАИТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

SUMGAIT STATE UNIVERSITY

ELMİ XƏBƏRLƏR

НАУЧНЫЕ ИЗВЕСТИЯ

SCIENTIFIC NEWS

Sosial və humanitar elmlər bölməsi
Серия: Социальные и гуманитарные науки
Series for Social and Humanitarian Sciences

Cild 21

2025

№ 1

Sumqayıt – 2025

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Elmi xəbərlər. Sosial və Humanitar elmlər bölməsi
REDAKSIYA HEYƏTİ

Baş redaktor	Əminəğa Sadıqov , <i>AMEA-nın müxbir-üzvü, professor, rektor</i>
Baş redaktorun müavini	Elşad Abdullayev , <i>dosent, elm və innovasiyalar üzrə prorektor</i>
Məsul katib	Nigar İsgəndərova , <i>professor, kafedra müdiri</i>

REDAKSIYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ

Dilçilik	Nizami Cəfərov , <i>akad. (Azərbaycan)</i> , Natalia Qaqarina , <i>prof. (Almaniya)</i> , Ramazan Məmmədov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Sayal Sadıqova , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Böyükxanım Eminli , <i>dos. (Azərbaycan)</i> , Günəl Paşayeva , <i>dos. (Azərbaycan)</i> , Xəyalə Muğamat , <i>dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i>
Ədəbiyyatşünaslıq	Şükrü Haluk Akalın , <i>prof. (Türkiyə)</i> , Fikrət Rzayev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Məhərrəm Qasımlı , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Sevinc Həmzəyeva , <i>dos. (Azərbaycan)</i> , Törə Məmmədova , <i>dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i> , Dəyanət Cümənov , <i>dos. (Azərbaycan)</i>
Tarix Sosiologiya	Daniyal Kidirniyazov , <i>prof. (Rusiya)</i> , Selma Kadir qızı Yel , <i>prof. (Türkiyə)</i> , Kozma Tamas , <i>prof. (Macarıstan)</i> , Adil Baxşəliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Zabil Bayramov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Şirxan Səlimov , <i>prof. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i> , Matias Dornfeld , <i>dos. (Almaniya)</i> , Osman Hacıyev , <i>dos. (Azərbaycan)</i> , Əminə Həsənova , <i>dos. (Azərbaycan)</i> , Sona Məhərrəмова , <i>dos. (Azərbaycan)</i>
İqtisad elmləri	Ziyad Səmədzadə , <i>akad. (Azərbaycan)</i> , Mixail Osipov , <i>prof. (Rusiya)</i> , Vasiliy Bespyatıx , <i>prof. (Rusiya)</i> , Nazim İmanov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Arif Şəkərəliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Hacığa Rüstəmbəyov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Rza Məmmədov , <i>dos. (Azərbaycan)</i> , Qalib Hüseynov , <i>dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i> , Loğman Abdullayev , <i>dos. (Azərbaycan)</i> , Lalə Vəliyeva , <i>dos. (Azərbaycan)</i>
Pedaqogika Psixologiya Metodika	Aleksandr Korostelyov , <i>prof. (Rusiya)</i> , Fərrux Rüstəmov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Ramiz Əliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Rüfət Hüseynzadə , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Erde Gabor , <i>dos. (Macarıstan)</i> , Lada Çepeleva , <i>dos. (Rusiya)</i> , Aytəkin Məmmədova , <i>dos. (Azərbaycan)</i> , Sevər Mirzəyeva , <i>dos. (Azərbaycan)</i> , Könül Abaşı , <i>ped.f.d. (Azərbaycan)</i> , Məftun Hehdərova , <i>dos. (Azərbaycan)</i> , Şəlalə Adıgözəlova , <i>dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i> , Şahnaz Quliyeva , <i>dos. (Azərbaycan)</i> , Şikar Hüseynov , <i>dos. (Azərbaycan)</i>

Сумгаитский государственный университет
Научные известия. Серия: Социальные и гуманитарные науки
РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Главный редактор	Аминага Садыгов , <i>член-корр. НАНА, профессор, ректор</i>
Зам. Главного редактора	Эльшад Абдуллаев , <i>доц., проректор по науке и инновациям</i>
Ответственный секретарь	Нигяр Искендерова , <i>проф., заведующая кафедрой</i>

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

Языкознание	Низами Джафаров , <i>акad. (Азербайджан)</i> , Наталья Гагарина , <i>проф. (Германия)</i> , Рамазан Мамедов , <i>проф. (Азербайджан)</i> , Саялы Садыгова , <i>проф. (Азербайджан)</i> , Беюкханым Эминли , <i>доц. (отв. ред., Азербайджан)</i> , Гюнель Пашаева , <i>доц. (Азербайджан)</i> , Хаяля Мугамат , <i>доц. (Азербайджан)</i>
Литературоведение	Шюкрю Халук Акалын , <i>проф. (Турция)</i> , Фикрат Рзаев , <i>проф. (Азербайджан)</i> , Магеррам Гасымлы , <i>проф. (Азербайджан)</i> , Севиндж Хамзаева , <i>доц. (Азербайджан)</i> , Тора Мамедова , <i>доц. (отв. ред., Азербайджан)</i> , Даянат Джуманов , <i>доц. (Азербайджан)</i>
История Социология	Даниял Кидирниязов , <i>проф. (Россия)</i> , Селма Кадир гызы Йел , <i>проф. (Турция)</i> , Козьма Тамас , <i>проф. (Венгрия)</i> , Адиль Бахшалиев , <i>проф. (Азербайджан)</i>

Экономические науки	Забиль Байрамов , проф. (Азербайджан), Ширхан Салимов , проф. (отв. ред., Азербайджан), Матнас Дорнфельд , доц. (Германия), Осман Гаджиев , доц. (Азербайджан), Амина Гасанова , доц. (Азербайджан), Сона Махаррамова , доц. (Азербайджан)
	Зияд Самедзаде , акад. (Азербайджан), Михаил Осипов , проф. (Россия), Василий Беспятых , проф. (Россия), Назим Иманов , проф. (Азербайджан), Ариф Шекералиев , проф. (Азербайджан), Гаджиага Рустамбеков , проф. (Азербайджан), Рза Мамедов , доц. (Азербайджан), Галиб Гусейнов , доц. (отв. ред., Азербайджан), Логман Абдуллаев доц. (Азербайджан), Лала Валиева , доц. (Азербайджан)
Педагогика	Алесандр Коростылев , проф. (Россия), Фаррух Рустамов , проф. (Азербайджан),
Психология	Рамиз Алиев , проф. (Азербайджан), Руфат Гусейнзаде , проф. (Азербайджан),
Методика	Эрде Габор , доц. (Венгрия), Лада Чепелева , доц. (Россия), Айтекин Мамедова , доц. (Азербайджан), Севар Мирзоева , доц. (Азербайджан), Кёнюль Абаслы , д.ф.пед. (Азербайджан), Мафтун Гейдарова , доц. (Азербайджан), Шалала Адыгёзалова доц. (отв. ред., Азербайджан), Шахназ Кулиева , доц. (Азербайджан), Шикар Гусейнов , доц. (Азербайджан)

Sumgayit State University
Scientific News. Series for Social and Humanitarian Sciences
EDITORIAL STAFF

Editor in Chief	Aminaga Sadigov , corresponding member NASA, professor, Rector
Deputy of Editor in Chief	Elshad Abdullayev , ass.prof., Vice-Rector for Science and Innovations
Executive Secretary	Nigar Isgandarova , prof., Head of the Department

MEMBERS OF EDITORIAL STAFF

Linguistics	Nizami Jafarov , acad. (Azerbaijan), Natalia Gagarina , prof. (Germany), Ramazan Mammadov , prof. (Azerbaijan), Sayali Sadigova , prof. (Azerbaijan), Boyukkhanim Eminli , ass.prof. (executive secretary, Azerbaijan), Gunel Pashayeva , ass.prof. (Azerbaijan), Khayala Mughamat , ass.prof. (Azerbaijan),
Literary criticism	Shukru Haluk Akalin , prof. (Turkey), Fikrat Rzayev , prof. (Azerbaijan), Maharram Gasimli , prof. (Azerbaijan), Sevinj Hamzayeva , ass.prof. (Azerbaijan), Tora Mammadova , ass.prof. (executive secretary, Azerbaijan), Dayanat Jumanov , ass.prof. (Azerbaijan)
History	Daniyal Kidirniyazov , prof. (Russia), Selma Kadir gizi Yel , prof. (Turkey),
Sociology	Kozma Tamas , prof. (Hungary), Adil Bakhshaliyev , prof. (Azerbaijan), Zabil Bayramov , prof. (Azerbaijan), Shirkhan Salimov , prof. (executive secretary, Azerbaijan), Matias Dornfeld , ass.prof. (Germany), Osman Hajiyev , ass.prof. (Azerbaijan), Amina Hasanova , ass.prof. (Azerbaijan), Sona Maharramova , ass.prof. (Azerbaijan)
Economic sciences	Ziyad Samadzadeh , acad. (Azerbaijan), Mikhail Osipov , prof. (Russia), Vasiliy Bespyatikh , prof.(Russia), Nazim Imanov , prof. (Azerbaijan), Arif Shakaraliyev , prof. (Azerbaijan), Hajiagha Rustambayov , prof. (Azerbaijan), Rza Mammadov , ass.prof. (Azerbaijan), Galib Huseynov , ass.prof. (executive secretary, Azerbaijan), Logman Abdullayev , ass.prof. (Azerbaijan), Lala Valiyeva , ass.prof. (Azerbaijan)
Pedagogy	Alexander Korostelyov , prof.(Russia), Farrukh Rustamov , prof. (Azerbaijan),
Psychology	Ramiz Aliyev , prof. (Azerbaijan), Rufat Huseynzada , prof. (Azerbaijan), Erde Gabor ass.prof. (Hungary), Lada Chepeleva ass.prof. (Russia), Aytakin Mammadova , ass.prof. (Azerbaijan), Sevar Mirzayeva , ass.prof. (Azerbaijan), Konul Abasli , PhD (Azerbaijan), Maftun Heydarova , ass.prof. (Azerbaijan), Shalala Adigezalova ass.prof. (executive secretary, Azerbaijan), Shakhnaz Guliyeva , ass.prof. (Azerbaijan),
Methodology	Shikar Huseynov , ass.prof. (Azerbaijan))

Təsisçi: Sumqayıt Dövlət Universiteti

“Elmi Xəbərlər” jurnalı Sosial və Humanitar elmlər bölməsi Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin 19.07.2004-cü il tarixli 46-16-3547/17 sayılı əmrinə əsasən nəşr edilir.

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən qeydiyyatda alınmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Jurnal Rusiya Elmi İstinad İndeksinə (REİİ) daxil edilmişdir (müqavilə № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

Məqalələrin tərtibatı qaydaları ilə jurnalın rəsmi saytında <https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az> tanış olmaq olar.

Учредитель: Сумгаитский государственный университет

Журнал «Научные Известия» Серия: Социальные и гуманитарные науки издается на основании приказа 46-16-3547/17 Министра Образования Азербайджанской Республики от 19.07.2004-го года.

Зарегистрирован Министерством Юстиции Азербайджанской Республики.

Включен в список научных изданий Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.

Журнал включен в Российский Индекс Научного Цитирования (РИНЦ. Договор № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

С правилами оформления статей можно ознакомиться на официальном сайте журнала

<https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az>.

Founder: Sumgayit State University

The Journal of "Scientific News" Series for Social and Humanitarian Sciences is published due to the order № 46-16-3547/17 of the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan from 19.07.2004.

It has been registered by the Minister of Justice of the Republic of Azerbaijan.

It has been included to the list of scientific publications of the Supreme Attestation Commission under President of the Republic of Azerbaijan.

The journal is included in the Russian Scientific Citation Index (RSCI. Contract № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

Please, see the website <https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az> in order to be familiar with the proper design of the articles.

Ekolinqvistika: dilin qorunmasının əsas məsələləri**Eminli Böyükxanim İbrahim qızı** ^{ORCID} 0000-0001-9338-483X*Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, dosent*
boyukxanim.eminli@sdu.edu.az

MƏQALƏ HAQQINDA MƏLUMAT	XÜLASƏ
Məqalənin tarixçəsi Daxilolma tarixi: 01.10.2024 Düzəliş tarixi: 25.11.2024 Qəbul olunma tarixi: 03.02.2025	<i>Ekolinqvistika dilin insanın təbii dünya ilə qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində necə formalaşdığını araşdırır. Ekolinqvistik tədqiqatların nəticələri dil, mədəniyyət və ətraf mühit arasındakı mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələrin daha incə anlaşılmasına kömək edir və dil baxımından müxtəlif dünyada mövcud ekoloji problemlərin həllində praktik əhəmiyyətə malikdir</i>
Açar sözlər: <i>ekologiya, dilçilik, ekofilologiya, ekoloji dilçilik, ekolinqvistika</i>	

1. Giriş

Filoloji diskursda filoloji problemlərə münasibətdə “ekologiya” anlayışı, adətən, “düzgünlük” təlimi kimi orfologiya ilə və daha geniş mənada əsas keyfiyyətlərində nitq mədəniyyəti ilə əlaqələndirilir, düzgünlük və ifadəlilik, “ana dilinə qayğıkeş münasibət” vəzifəsi ilə sinonimləşir. Orfologiyanın əhəmiyyəti nitq mədəniyyətinin vəzifələri ilə məhdudlaşmır. Tədqiqatın nəticələri dil nəzəriyyəsi, Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, nitq mədəniyyəti, üslubiyyat, ritorika və əlbəttə ki, linqvodidaktika üçün vacibdir.

Bu halda, xüsusilə, terminlərin işlənməsinin təhlili orfoloji leksikoqrafiyanın müəyyənəşdirilməsi və onun normativ leksikoqrafiyadan ayrılması məntiqini izləməyə imkan verir. Orfoloji leksikoqrafiyanın müstəqil tədqiqat sahəsinə ayrılması orfoloji terminin özünün etimoloji əsasından ayrılması ilə müşayiət olunur. Bildiyiniz kimi, orthos (qədim yunan ορθός) morfemi "düzgün" deməkdir. Onun normativ *orfoqrafik*, *orfoepik* tipli mürəkkəb sözlərin birinci komponenti kimi istifadəsi də buradandır. Bu kontekstdə orfoloji sözü normativ termini ilə sinonimdir.

Filoloji ekologiya

Filoloji ekologiyanın spesifik obyektləri və əlaqəli məsələlər linqvistika, nitq, linqvistik (metalingvistik) mühit, xülasə oxunuşda insanın batdığı bütün "mətn" mədəni mühitdir. Fikrimizcə, insan mikrokosmos kimi məhz dil vasitəsilə yaradılır və bu keyfiyyətdə saxlanılır. Filoloji ekologiyaya dair mülahizələrimiz kontekstində buna əlavə etmək məqsəduyğundur ki, dil də təbiətin bir hissəsidir: təbiət kimidir, bizə nəsildən, doğuluşdan və sonradan şəxsiyyətin formalaşmasından, ailə və cəmiyyət çərçivəsində verilmişdir.

Ekolinqvistika dil və ətraf mühit arasındakı əlaqəni öyrənən elmlərarası bir sahədir. Ekolinqvistika müasir dilçiliyin yeni və çox perspektivli sahəsidir, hazırda təkcə dil müəllimlərinin və ya dilçi alimlərin deyil, bütövlükdə savadlı cəmiyyətin üzləşdiyi aktual problemlərin həlli üçün nəzərdə tutulmuşdur. Nəzəriyyə və praktika arasındakı uçurumu aradan qaldıraraq, ekolinqvistika ətraf mühit haqqında məlumatlılığı, mühafizəni və ədaləti təşviq etmək üçün dəyərli anlayışlar və yanaşmalar təklif edir. Onun impulsları və mədəni kodları ekofilologiya tərəfindən tərcümə edilir və

bizi sözün tarixi yaddaşında milli adət-ənənə fenomeni kimi düşünməyə, onda yüksək “möcüzə” tapmağa, hətta adi qəzet başlıqları və reklamların arxasında belə nəslin filoloji simasını görməyə sövq edir.

Filologiyanın əsas anlayışları (dil, nitq və nitq davranışı) və filologiyada terminin özü də ekofiloloji məsələlərin problemlı obyektləridir. Problemin formalaşdırılmasındakı aydınlıq, məntiqi konstruksiyaların möhkəmliyi, hər gün bizdə və ətrafımızda mövcud olan nümunələrin inandırıcılığı müəllifə, oxucuya izah etməyə imkan verir ki, əsl ekoloji problemlər “dilə ziyan vurmaqdan ibarət deyil”, lakin ana dilində danışan şəxsin nitq davranışı mədəniyyətinin olmamasında, ümumiyyətlə, şəxsi mədəniyyətin tənəzzülündə özünü göstərir.

Filoloji ekologiya elmlərarası bilik və təcrübə sahəsi kimi səciyyələnir, onun yekun obyektləri şüur ekologiyası və insanın ekologiyası, konkret obyektləri isə dil, nitq və linqvistik (metalingvistik) mühitdir. Linqvistik (metalingvistik) mühit dil və nitq haqqında təhsil sistemi tərəfindən təqdim edilən nəzəri biliklərdir və bizə özümüzün və başqalarının nitq davranışını “kənardan” baxaraq dərk etməyə imkan verir. Zehni-mənəvi sferada, elmdə və mədəniyyətdə əksolunma imkanını təmin edən bilik bizdə linqvistik tənqid və özünü tənqid qabiliyyətini, istənilən nitqə, diskursiv vəziyyətə daxildən deyil, daxili baxışdan baxmaq bacarığını formalaşdırır.

Elm, mədəniyyət və cəmiyyət hər bir xalq və hər bir insan kimi öz dilində canlıdır. Hazırda –XXI əsrdə dil vasitəsi ilə şüur və davranışın nəzarətsiz və prinsipsiz modulyasiyası, hətta birbaşa manipulyasiyası təhlükəsi getdikcə daha aydın şəkildə dərk olunur. Eyni zamanda, müasir arxeoloji, ideoloji, mədəni – ümumən, informasiya şəraitində şəxsi azadlığı, milli kimliyi və dövlət müstəqilliyini qorumaq naminə nəyisə manipulyativ təsirlərə qarşı qoymaq, onlardan hansısa yolla müdafiə etmək ehtiyacı həyata keçirilir. Hər bir dilin lüğət tərkibini mənsub olduğu dilin inam və etiqadlarını, mədəniyyətini, ictimai-sosial cəhətlərini ehtiva edən bir toplu/göstərici kimi qəbul etmək lazımdır. Həmin göstəricilər əsasında insanların lüğətin aid olduğu xalqın fiziki mühitini, bu mühitin xarakterik cəhətlərini, dildəşiyicilərinin mentalitetini, mədəniyyətini öyrənməyi mümkündür. [1, s. 9-14]

Cəmiyyət və dövlət qarşısında filoloji mühiti yaşıllaşdırmaq - varlığın mənəvi prinsiplərini qoruyub saxlamaq vəzifəsi durur. Tətbiqi filologiyanın vəzifələrinin sosial və mədəni ekologiya ilə kəsişməsində - şəxsiyyət ekologiyası (şüur, mədəniyyət) və ya hətta "ekologiya" adlanan həmin ümumi hissədə yaranan filoloji ekologiyanın nəzəriyyəsi və praktikasının inkişafı buradan irəli gəlir.

Nitq mühiti bizim “xarici mənliyimiz”in qərq olduğu mühitdir: ayrı-ayrı ifadələr, dialoq nitqləri və digər çıxışlar, eləcə də hər gün daxil olduğumuz və özümüz hazırladığımız bütün ardıcıl mətnlər - mətbəx söhbətlərindən milyonlarla rəsmi, elmi verilişlərə qədər.

İnsan məskəninin və cəmiyyətin linqvistik sferasının öyrənilməsində yeni elmi istiqamət kimi ekolinqvistika “həm ekologiya, həm də dilin inkişafı üçün ümumi olan qanunların, prinsiplərin və qaydaların müəyyən edilməsi üzərində formalaşır və ekoloji problemlərin həllində dilin mümkün inkişafda rolunu araşdırır.” [2, s.128].

Ekolinqvistika. Dilçilik sahəsində ekologiya və dilçiliyi birləşdirən bir elm kimi dil, dil şəxsiyyəti, insan və onun mühiti arasındakı qarşılıqlı əlaqəni öyrənən ekolinqvistika kimi bir elm sahəsi yaranmışdır. Dil insan, cəmiyyət və təbiət arasındakı münasibətlər zəncirinin ayrılmaz tərkib hissəsi hesab olunur. Ekolinqvistikanın əsas tədqiqat obyekti vəziyyət və ya inkişaf deyil, elementlər arasındakı əlaqələr deyil, elementlərin dəyişməsinə səbəb olan proseslərin özləri və onların qarşılıqlı təsiridir. Dilin ekologiyası (lingvoekologiya, ekolinqvistika) bir tərəfdən dili zənginləşdirmək və təsir göstərən amillərin öyrənilməsi ilə məşğuldur, digər tərəfdən isə dilçilik nəzəriyyəsi və praktikasının bir istiqamətidir. Dilin ekologiyası nəzəri olaraq dövlətin dil siyasəti deyilən siyasətin əsasını ilk növbədə təhsil, işgüzarlıq və təbii ki, kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyətində təşkil etməlidir.

Dil, daha dəqiq desək, onda yaradılmış mətnlər və mətnlərdən bəhs edən filologiya ideologiyasının formalaşmasında və izahında xüsusi, müstəsna rol oynayır. Yəni cəmiyyətin ideoloji münasibətləri, xüsusən də milli ideya deyilən o müqəddəs dəyərlər və fəvqəl mənalar nəzərdə tutulur ki, onlarsız heç bir dövlət, heç bir xalq inkişaf edə və uzun müddət mövcud ola bilməz.

Fakt budur ki, milli dilin, xüsusən də doğma Azərbaycan dilimiz olan dövlət dilinin normal vəziyyəti, nitq mədəniyyətinin yüksək olması cəmiyyətin firavan vəziyyətinin göstəriciləridir. Çünki dil təkcə əks etdirmir, həm də təfəkkürü formalaşdırır, davranışı, şəxsiyyətlərarası və korporativ münasibətləri tənzimləyir, idarəetmə, təhsil və s. üçün universal vasitədir.

Ekolinqvistika nitq praktikasının açıq şəkildə mənfi hallarını “xəstəliklər” adlandırır: jarqon, kriminallaşma, amerikanizmlərin hökmranlığı, ədəbi normaların aşınması, medianın mənfi rolu, təhsilin keyfiyyətinin aşağı düşməsi, yaxşının nüfuzunun olmaması, maddi cəhətdən “uğursuz” humanitar elita üçün xarakterik olan nitq və s. Digər problem filologiyanın “mentalistikaya” valeh olması, onun mədəni-tarixi ənənələrdən mücərrəd olmasıdır. Ən aktual, canlı nümunələrlə dolu “dilən ən nəzərə çarpan xəstəliyi” – xarici dillərdən alınmış sözlər haqqında söhbətdən təkcə tələbələr deyil, həm də geniş oxucu dairəsi faydalanacaq. Məsələn, ekran və displey, məlumat və data, aparıcı/öncül/təşkilatçı və moderator, fəal və aktiv, şüar və slogan arasında fərq nədir? Zəhmət bütünü təqdim olunan variantlar alınma sözləridir. Lakin qarşılıqlı cütlərdən hər birindən bir leksem artıq dilimizdə bir əsrə yaxındır ki, oturmuş sözlərdir. Yenidən həmin sözləri yeni alınmalarla əvəz etməyin mənası və əhəmiyyəti nədir? Müəyyən anlayışlar var ki, adları əcnəbi sözlərlə ifadə olunub. Onlara milli ad tapmaq yerinə yenə də əcnəbi sözlərə müraciət etmək hansı məqsədlərə xidmət edir?! Bəlkə də söz yaradıcılığında dialektlərə müraciət edilsə, daha məntiqli və düzgün olar.

Dilin işarə sistemi kimi nəhəng rolu və bu sistemin cəmiyyətin həyatında reallaşması kimi, nitq dilçiləri cəmiyyətin nitq təcrübəsində baş verən prosesləri izləməyə sövq edir. Belə linqvoekoloji monitoring kütləvi nitqdə bəzi qeyri-sağlam fenomen və meyilləri mühakimə etməyə imkan verir.

Xüsusilə, gənc nəsil arasında lüğət və frazeoloji ehtiyatların yoxsullaşması özünü bariz şəkildə göstərir. Orta məktəb məzunları, məsələn, “Sən çaldın”, “İki eşşəyin arpasını bölə bilməmək”, “Dabanına tüpürmək”, “Araz aşığından, Kür topuğundan”, “Qurdla qiyamətə qalmaq” və s. kimi frazeoloji birləşmələri (yəni bədii ədəbiyyatda geniş istifadə olunan frazeoloji vahidlərlə) nə anlayır, nə də işlədə bilirlər. Güclü mənfi qiymətləndirmə ilə konseptual məzmunun qeyri-müəyyənliyi bu sözləri istifadə etmək üçün təhlükəli edir, çünki onlar asanlıqla oxucunun, dinləyicinin şüurunu idarə etmək üçün uyğunlaşdırıla bilər. Bu faktlar müasir ictimai müzakirələr üçün çox xarakterik olan şifahi aqressiyanın təzahürlərindən biridir.

Azərbaycan sözlərinin heç bir məqsəduyğunluğu ilə əsaslanmayan xarici (əsasən, ingilis dilindən) alınmalarla əvəzlənməsi: full (bütöv, tam, dolu), moderator (aparıcı), vizyon (görünüş, görüntü), “cool” (havalı), fast food (tez hazırlanan yeməklər) soft skills (yumşaq bacarıqlar) fit görünmək (gözəl görünmək) vibe (ab-hava), ok (bəli), sorry (bağışlayın, üzr istəyirəm) və s. kimi hallar da bu gün daha çox müşahidə edilir.

Linqvistik ekologiya təkcə sosial nitq praktikasında zəif cəhətlərin müəyyən edilməsini və dil siyasətinin subyektlərinə müvafiq tövsiyələrin formalaşdırılmasını deyil, həm də yazıçıların, jurnalistlərin, siyasətçilərin və s. dil yaradıcılığının uğurlu nəticələrinin müəyyən edilməsini, qeydə alınmasını və təbliğini nəzərdə tutur. Bu mənada, məsələn, sinonim lüğətləri, paronim lüğətləri, epitet lüğətləri, metafora lüğətləri, aforizm lüğətləri və ensiklopediyaları kimi ixtisaslaşmış nəşrlər, poeziya və s. kifayət qədər linqvoekolojidir. Bu cür lüğətlər, məlumat kitabçaları və ensiklopediyalar nəinki peşəkar kommunikatorlar (müəllimlər, jurnalistlər, bütün səviyyələrdə olan siyasətçilər), həm də ümumilikdə bütün mədəniyyət xadimləri tərəfindən istifadə edilə bilən və istifadə edilməli olan böyük linqvistik sərvətləri ehtiva edir. Problem ondadır ki, bir çox insanlar bu lüğət zənginliyi haqqında, sadəcə, bilmirlər. Və yaxud da dilin milli vahidlərini işlətmək yerinə

əcnəbi sözlərdən daha çox istifadə edirlər. Tədqiqat məqsədilə gənclər arasında hazırda dilin saflığına xələl gətirən üsurlərlə bağlı sorğu keçirilmişdir, bu sorğularda müxtəlif yanaşmalar qeydə alınmışdır. Tələbə-gənclər arasında aparılan sorğuda 100 nəfər iştirak etmişdir.

Suallar, əsasən, aşağıdakı məzmununda olmuşdur:

Sizcə, müasir dövrdə Azərbaycan dilinin saflığını daha çox pozan amilər hansılardır?		Azərbaycan dilində əcnəbi sözlərdən istifadə etməyinizin səbəbi nədir?		Sizcə, əcnəbi sözlərin Azərbaycan dilində işlənməsi dilin zənginliyini artırır, yoxsa zəiflədir?	
Əcnəbi sözlər	71	Daha dəbli və müasir səslənir.	12	Artırır.	34
Dialekt və şivələr	43	Əcnəbi sözün milli qarşılığı olmadığını düşünürəm	43	Zəiflədir.	52
Tüfeyli sözlər	4	Əcnəbi dili yaxşı bildiyimi göstərirəm.	31	Təsir etmir.	11
Jarqonlar və vulqarizmlər	5	Başqa səbəb (zəhmət olmasa izah edin)	14	Bilmirəm.	3
Əcnəbi sözlərin işlədilməsi ilə bağlı şəxsi münasibətiniz nədir?		Hansı sahələrdə əcnəbi sözlərdən daha çox istifadə etdiyinizi müşahidə edirsiniz?		Azərbaycan dilində əcnəbi sözlərə alternativlərin yaradılması üçün hansı addımları atmaq lazımdır?	
Normal baxıram.	31	Təhsil	33	Terminlər üçün milli qarşılıqlar tapmaq lazımdır.	44
Mənimçün fərqi yoxdur.	7	Texnologiya	32	Tədris proqramlarında daha çox diqqət ayrılmalıdır.	21
Mənfi baxıram.	37	Əyləncə və sosial media	30	İctimai kampaniyalar keçirilməlidir.	23
Ehtiyac olduğu halda işlənə bilər.	25	Digər sahələr (zəhmət olmasa, qeyd edin)	5	Dialektlərdən istifadə etmək lazımdır.	12

Tələbələrə eyni zamanda aşağıdakı açıq suallar da təqdim olunmuşdur.

1. Əcnəbi sözləri işlətməyin sizə üstünlük verəcəyini bilib mütəmadi işlətməyi, yoxsa ana dilimizin ədəbi normalarına sadiqliyi önəmli sayırsınız?
2. Hansı əcnəbi sözlərdən Azərbaycan dilində tez-tez istifadə edirsiniz?
3. Sizcə, əcnəbi sözlərin Azərbaycan dilinə daxil olması elmi-texniki tərəqqidən irəli gələn zərurətdir, yoxsa əcnəbi mədəniyyətin təsiridir?
4. Sizin fikrinizcə, gənclər arasında əcnəbi sözlərdən istifadə ədəbi dilimizə necə təsir edə bilər?

Təbii ki, maraqlı cavablar məhz bu məqamda üzə çıxmışdır. Belə ki, tələbələrin bəziləri gündəlik nitqlərində əcnəbi sözlər işlətsələr də, ana dilimizin ədəbi normalarına sadiqliyə daha çox önəm vermişlər, dildə daha çox *uje, sovsem, neujeli, voobşe (rus dilindən); ok, yes, full, sorri, vau, relax (ingilis dilindən); şaka, trip atmaq, pardon (türk dilindən)* və s. kimi ifadələri işlətdiklərini qeyd etmişlər. Tələbələrin əksəriyyəti əcnəbi sözlərin Azərbaycan dilinə daxil olmasını elmi-texniki tərəqqidən irəli gələn zərurət kimi dəyərləndiriblər. Əksər tələbələrin fikrincə, əcnəbi sözlərdən istifadə ədəbi dilimizə mənfi təsir edə bilər.

Nəticə. Nəticə onu göstərir ki, elmi-texniki tərəqqidən irəli gələn zərurət kimi əcnəbi sözlərin (fərqli məqamlarda biz onları alınma sözlər və terminlər adlandırırıq.) işlənməsi normal hal qəbul olunur. Amma bu sözlərdən səbəbsiz, yersiz istifadə olunması ədəbi dilimizə mənfi təsir

göstərə bilər. Ziyalı kütlənin ədəbi dil normalarına düsgün riayət etməsi ədəbi dil normalarını qoruyan bir sərəddir. Bu arada dilin özünü də əcnəbi, parazit, vulqar sözlərə qarşı dözümlülük dərəcəsi də olur ki, bu da dil immuniteti adlanır.

Dil immuniteti - əcnəbi, parazit və vulqar sözlərin yayılmasına qarşı müqavimət göstərmək və qrammatikanın sabitqalma qabiliyyətidir. Beləliklə, biz yenidən dilin çirklənməsi və qorunması probleminə qayıdırıq. Aydınır ki, ekolinqvistika məhz antropogen ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində öz yuvasını tapa bilər.

Maraqlı və mühüm məsələ elmi (peşəkar) dilin terminologiyasının işlənilib hazırlanması problemidir. Müxtəlif dövrlərdə elmdə lider olmuş dilləri xatırlamağa dəyər: latın və yunan, alman və fransız, müasir variantları ilə ingilis: amerikan, ingilis və s. Tərcümələr sayəsində terminlər müəyyən bir dilin transliterasiya qaydalarına uyğun olaraq dominant elmi dillərdən Azərbaycan dilinə də daxil olur.

Ekolinqvistika ekoloji təhsil və ünsiyyət səyləri üçün dəyərli fikirlər təklif edir. Dilin ekoloji qavrayışlara və davranışlara necə təsir etdiyini başa düşməklə, pedaqoqlar və ünsiyyətçilər ekoloji problemlər haqqında məlumatlılığın artırılması, ekoloji məsuliyyət hissini aşılamaq və davamlı davranışları təşviq etmək üçün daha effektiv strategiyalar hazırlaya bilərlər. [3] İndi tamamilə aydındır ki, onun mediada həyata keçirilməsi nə qədər mükəmməl olsa, dil öz funksiyalarını bir o qədər yaxşı yerinə yetirir. Əbəs yerə medianı dördüncü hakimiyyət adlandırmırlar. Media həttə dördüncü hakimiyyət deyil, birinci hakimiyyətdir, çünki medianın milyonlarla insanın şüuruna, nitq zövqünə və üstünlüklərinə təsiri daha əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat

- [1]. Hüseynova H. Ekoloji dilçilik. // Elmi Tədqiqat Beynəlxalq Elmi Jurnal. İmpakt Faktor: 1.172. 2024 / Cild: 4 Sayı: 9 / 9-14
- [2]. Курилова Н.В. К проблеме исследования экологического дискурса природа: матер. междунар. науч.-практ. конф. (Тюмень, 11-13 ноября, 2010 г.). - Тюмень: Изд-во ТюмГУ, -2010. -с. 125-130.
- [3]. <https://fact-info.az/21573-ekolinqvistika-termini.html>

Summary

Ecology: key issues of language preservation

Eminli B.I.

Keywords: ecology, linguistics, ecophilology, environmental linguistics, ecolinguistics.

Ecology studies how language is formed as a result of human interaction with the natural world. The results of ecological research contribute to a more subtle understanding of the complex interactions between language, culture and the environment and have practical significance for solving urgent environmental problems in a linguistically diverse world.

Резюме

Эколингвистика: основные вопросы сохранения языка

Эминли Б.И.

Ключевые слова: экология, лингвистика, экофилология, экологическая лингвистика, эколингвистика

Эколингвистика исследует, как формируется язык в результате взаимодействия человека с миром природы. Результаты эколингвистических исследований способствуют более тонкому пониманию сложных взаимодействий между языком, культурой и окружающей средой и имеют практическое значение для решения актуальных экологических проблем в лингвистически разнообразном мире.

UOT 81`2

DOI 10.54758/16801245_2025_21_1_9

Kateqoriyalaşma və konseptuallaşma dilin koqnitiv funksiyasının reallaşma vasitəsi kimi

Yusifova Tünzalə Vəli qızı **ORCID** 0000-0002-4721-9240

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Şamaxı filialı, Şamaxı, Azərbaycan, dosent
tunzale_veliqizi@mail.ru

MƏQALƏ HAQQINDA MƏLUMAT	XÜLASƏ
Məqalənin tarixçəsi Daxilolma tarixi: 26.10.2024 Düzəliş tarixi: 27.01.20252 Qəbul olunma tarixi: 03.03.2025	Koqnitiv dilçilik dilçilikdə biliklərin formalaşması və onların dildə konsolidasiyası proseslərini öyrənən yeni bir istiqamətdir. Koqnitiv tədqiqatlar düşüncənin dilə necə təsir etdiyini və əksinə dil sisteminin düşüncə prosesinə nə dərəcədə təsir etdiyini anlamağa kömək edir. Məqalədə idrak prosesləri anlayışların – dillərdə dil (leksik və qrammatik) mənaları şəklində ifadə olunan semantik kateqoriyaların yaranmasının əsas şərti hesab olunur. Məqalədə müəllif qeyd edir ki, konsepsiya dünya haqqında alınan məlumatların sifarişinin, semantik əlaqələrin qurulmasının və biliklərin təsnifləşdirilməsinin birbaşa nəticəsi kimi obyekt və hadisələrin əsas xüsusiyyətlərini və müəyyən bir cəmiyyət üçün dəyərlərini müəyyənləşdirməyə kömək edir.
Açar sözlər: kateqoriya, dünyanın dil mənzərəsi, koqnitiv dilçilik, kateqoriyalaşma, gerçəkliyin kateqoriyalaşması, konsept	

Koqnitiv dilçiliyin müstəqil elmi sahəsi kimi təşəkkül və inkişafı “koqnisiya”, “konsept” və “kateqoriya”, “kateqoriyalaşma”, “konseptuallaşma” anlayışlarının dildən ayrılmaz olduğunu əyani şəkildə nümayiş etdirir. Təbii dilin konseptuallaşma və kateqoriyalaşma proseslərində rolunu, yəni onun koqnitiv funksiyasını xatırlamadan, onlardan - konseptuallaşma və kateqoriyalaşma proseslərindən insanın ətraf gerçəkliyi qavraması və təsviri prosesləri kimi bəhs etmək qəbuledilməzdir, çünki koqnitiv dilçilik koqnitiv elmlər kompleksinin tərkib hissəsidir, lakin o, dərhal müstəqil bir elm sahəsinə çevrilməmişdir və obrazlı dillə desək, öz yaranışına görə tədqiqatçıların dilin koqnitiv proseslərdəki rolunu dərk etməsinə borcludur.

Ötən əsrin əvvəlində insan rasionallaşdırması, dərk olunması və strukturlaşdırılması vacib geniş həcmli informasiya axını ilə baş-başa qalmış oldu. İnformasiyanın qəbulu, işlənilməsi, hazırlanması, ötürülməsi prosesləri süni intellekt nəzəriyyəsi, antropologiya, psixologiya, sosiologiya, fəlsəfə, kommunikativ-koqnitiv pragmatika və nəhayət, insanın dünyanı dərk etmə proseslərini öyrənən, dil kateqoriyalarından istifadə edərək qazanılmış biliklərin sistemləşdirilməsi, bilik və təəvvülərin verballaşmasını öyrənən koqnitiv dilçiliyin obyektinə çevrilmişdir.

Koqnitiv dilçiliyin ayrıca bir elm sahəsi kimi formalaşmasını E.S.Kubryakova belə izah edir: “Hesab edirik ki, dilçilikdə əsl inqilab generativizmdən koqnitivizmə keçidin özü və sonuncunun bilik strukturlarının dillə əlaqəsi üzrə təhlilinin yeni problemlərinə və deməli, dünyanın bilavasitə kateqoriyalaşdırma və konseptuallaşdırma xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə çevrilməsi idi. Əslində bu, koqnitiv dilçiliyin ayrıca nəzəri fənn kimi təntənəsi idi və onun koqnitiv silsilədən olan elmlər arasında aparıcı bilik sahələrindən biri kimi statusunu möhkəmləndirdi” [1, s. 16].

Koqnitiv paradigmin əsas məqsədi dil vahidləri ilə dil strukturlarının əlaqəsini, həm də koqnitiv prosesinin prinsipləri və mexanizmlərini öyrənməkdir. Onlar yalnız danışıq situasiyasına proyeksiyada kommunikantlar üçün müəyyən informasiya axını qruplarını reprezentasiya etdikdə aktuallaşır. Onlar real dünyadakı obyekt və hadisələrin təsadüfi izləri deyildir, çünki onlar koqnitiv

modellər və konseptual strukturlar kimi təqdim olunur. Dil hadisələrinin öyrənilməsinə koqnitiv yanaşma dilin işarələr sistemi və fəaliyyəti kimi, dünya haqqında biliklər sistemi kimi – insanın şüurunda onun dərk etmə aktivliyinin nəticəsində və kommunikasiya prosesində və fəaliyyəti yeniləyən dünyanın konseptual mənzərəsinin təsəvvürlərinə əsaslanır. Bu zaman təbii dil özü birbaşa bu sistemin formalaşmasında iştirak edən koqnitiv mexanizm kimi çıxış edir.

Koqnitiv elmdə əsas diqqət insan tərəfindən biliyin işlənilib hazırlanması, saxlanması və ötürülməsi yollarına və üsullarına yetirilir. Koqnitiv fəaliyyətin nəticəsində fərdin dünya haqqında bildiyi və düşündüyü şeylərə aid olan mənalı sistem yaranır. Koqnitiv proseslərlə dil arasındakı əlaqəni nəzərdə tutan V.A. Maslova yazır ki, “məhz bunun dərkə koqnitiv dilçiliyin koqnitiv elmdən ayrılmasına səbəb oldu” [2, s.21]. Buna əsaslanaraq belə demək olar ki, insan təfəkküründə konseptuallaşdırma və kateqoriyalaşdırma proseslərinin normal gedişinin şərtlərindən biri də əldə edilmiş biliklər və informasiyanın işlənilib hazırlanmasının nəticələrinin möhkəmlənməsinə və ifadəsinə obyektivləşdirilmiş anlayışlar və kateqoriyalar şəklində xidmət edən işarələr sisteminin olmasıdır. O.N.Babuşkinin qeyd etdiyi kimi, “dil formaları insan şüurunda kateqoriyalı formada saxlanılan müxtəlif strukturları obyektivləşdirir” [3, s.31].

Analoji fikirlə N.N. Boldirevin tədqiqatlarında da rastlaşırıq. Müəllifin fikrincə, “dildə biliyin faktiki representasiyası dilin köməyi ilə həyata keçirilən iki əsas koqnitiv prosesin – konseptuallaşdırma və kateqoriyalaşdırmanın nəticəsidir” [4, s.55]. E.S.Kubryakovanın təbirincə, “prinsip etibarlı ilə tam əsasla iddia etmək olar ki, dünyanın kateqoriyalaşdırılması ilə bağlı bütün fəaliyyətlər, yəni xüsusi qruplar, siniflər, kateqoriyalar üzrə paylanması son nəticədə həmişə dil xarakterlidir. Terminoloji sistemlər yaradılmadan, onların təmsil olunması üçün elmi (lingvistik) aparat hazırlanmadan heç bir elm, heç bir bilik sahəsi, heç bir nəzəri və praktik fəaliyyət mümkün deyildir” [1, s.14].

Kateqoriyalaşdırma prosesinin tədqiqi hər bir lingvistik tədqiqat üçün vacibdir, çünki bu proses bütövlükdə dildən istifadənin əsasını təşkil edir. Məhz bu səbəbdən kateqoriyalaşdırma mexanizmlərinin öyrənilməsi, dil vahidlərinin kateqoriyalaşdırılması problemi lingvistik fikrin tarixi boyu öz aktuallığını saxlamaqda davam edir. T.Q.Skrebtsovaya görə, “dünyanın insan tərəfindən kateqoriyalaşdırılması, yəni təcrübənin fasiləsiz kontinuumu dil vasitəsi ilə diskret kateqoriyaların terminlərində necə qavranılması lingvistik tədqiqatlar üçün heç də yeni hesab edilə bilməz” [5, s. 101]. Semantik sahə nəzəriyyəsi, Sepir-Uorf lingvistik nisbilik nəzəriyyəsi və dünyanın dil mənzərəsi adlandırılan tədqiqatlar dilçilərin diqqətini müxtəlif dillərdə gerçəkliyin fərqli şəkildə üzvlənməsinə yönəlmiş oldu. Üstəlik bu fərqlər həm leksik, həm də qrammatik mənalı toxunur.

Reallığı kateqoriyalaşdırmaq cəhdi insanın təfəkkür fəaliyyətinin ən mühüm aspektlərindən biridir. Kateqoriyalaşdırma ətraf dünyanın dərkə, mənalılandırılması və təsvirində mühüm rol oynayır. Bizim hər birimiz özümüzə hesabat vermədən bu və ya digər təcrübənin yeni fraqmentini (predmet, söz, hərəkət, vəziyyət olmasına baxmayaraq) müəyyən, artıq tanış varlıqlar sinfinin və ya hadisələrinin növü kimi tanıması üzrə əməliyyatlar həyata keçiririk. C.Lakoffun sözləri ilə desək, “əgər insanı bu qabiliyyətdən məhrum etsək, o, nə fiziki, nə sosial, nə də intellektual cəhətdən fəaliyyət göstərə bilməz” [6, s. 6]. Təsədüfi deyildir ki, E.S. Kubryakova bununla bağlı yazır ki, “dünyanın konseptuallaşdırılması və kateqoriyalaşdırılması ilə bağlı suallar koqnitiv elmin, daha sonra isə koqnitiv dilçiliyin əsas problemləridir” [7, s.306].

Əlavə edək ki, kateqoriyalaşdırma insanın təyata keçirdiyi əsas koqnitiv proseslərdən biridir. Məhz buna görə koqnitiv dilçiliyin inkişafının indiki mərhələsində həll etməli olduğu əksər problemlər biliyin ifadə olunmasının lingvistik üsulları və mexanizmlərinin öyrənilməsi ilə bağlıdır. Xatırlatmaq istərdik ki, bu zaman əsas diqqət dilin kateqoriyalar sistemlərinə yönəldilməlidir. Kateqoriyalar xarici dünyadan gəlir, bu dünyanın insan tərəfindən qavranılması nəticəsində yaranır ki, bu da müvafiq problemin ümumilikdə koqnitologiya üçün nə dərəcədə vacibliyindən

xəbər verir. Madam ki kateqoriyalasdırma dil vasitəsi ilə həyata keçirilir, deməli, o, koqnitiv dilçiliklə birbaşa əlaqəlidir.

Koqnitiv elminin vəzifələrinə, E.S.Kubryakovanın da yazdığı kimi, “biliklərin təqdimat sistemləri və məlumatların işlənilib hazırlanması və representasiyası proseslərinin təsviri / öyrənilməsi və eyni zamanda, insanın koqnitiv qabiliyyətlərinin vahid psixi mexanizmdə təşkili, onların əlaqə və qarşılıqlı əlaqəsinin yaradılması prinsiplərinə dair ümumi məlumatların öyrənilməsi daxildir” [7, s.9]. Analoji fikri Z.D.Popova və A.İ.Sternin də qeyd edirlər: “Koqnitiv dilçilik şüurla gerçəkliyin qavranılması, dərk edilməsi və nəticə etibarlı ilə dərk edilməsi zamanı baş verən mental prosesləri, habelə onların mental ifadələrinin növ və formalarını öyrənir” [8, s. 9].

Antroposentrik yanaşma çərçivəsində insanın real dünyada mövcud və davranışına yardım edən biliklər sisteminin formalaşması prosesləri kateqoriyalasma və konseptuallasma kimi şərh edilir. Kateqoriyalasma altında ümumi koqnitiv xüsusiyyətlərinə görə bütün ontoloji fəzanın obyektlərinin siniflər və ya qruplara bölünməsi prosesi kimi başa düşülür. Konseptuallasma insana şüurda saxlamağa və bu fenomen haqqında yeni məlumatlarla doldurmağa və digər fenomenlərdən fərqləndirilməsinə imkan verən real və ya təsəvvür olunan dünyanın hər hansı bir hadisəsinin koqnitiv əlamətlərinin müəyyənləşdirilməsi prosesidir.

Konseptuallasdırma prosesi kateqoriyalasma prosesi ilə sıx bağlıdır, başqa sözlə, bu proseslər öz aralarında tandem təşkil edir. Təsnifat fəaliyyəti olmaqla, onların hər ikisi fəaliyyətin yekun nəticəsi və / və yaxud məqsədinə görə fərqlənir. Bu iki proses arasındakı mövcud fərqi izah edən E.S.Kubryakova yazır ki, “təsnifat fəaliyyəti olmaqla onlar -konseptuallasma və kateqoriyalasma prosesləri - eyni zamanda fəaliyyətin yekun nəticəsi və məqsədinə görə fərqlənir. Birincisi, insan təcrübəsinin müəyyən minimal vahidlərini onların ideal məzmun təsəvvüründə ayırd edilməsinə, ikincisi bu və ya digər şəkildə oxşar və ya eynilik kimi səciyyələnen vahidlərin daha böyük kateqoriyalara birləşdirməsinə yönəlmişdir” [9, s.93]. Kateqoriyalasmanın nəticəsi insan şüurunda real və ya təsəvvür olunan gerçəkliyin fraqmentlərini izomorf şəkildə əks etdirən dünya və özü haqqında bilik və təsəvvürlər sistemində kateqoriyalar, linqvokoqnitiv kvantlar və təsəvvürlərin formalaşmasıdır. Konseptuallasmanın nəticəsi insanın təfəkkür proseslərində istifadə etdiyi və təcrübə və biliyin, bütün insan fəaliyyətinin nəticələrinin məzmununu və dünyanın dərk prosesini əks etdirən təsəvvürlərinə dair “bilik kvantları”, konseptlərin formalaşmasıdır [9, s.90].

Linqvistik terminlər lüğətində verilmiş tərifə görə, “konseptuallasdırma insanın koqnitiv fəaliyyətinin ona daxil olan informasiyanın mənalandırılmasına istiqamətlənmiş və konseptlərin, konseptual strukturların yaranmasına gətirib çıxaran bir proses və insan beynindəki (psixikasındakı) bütün konseptual sistemlərdir” [10, s.165].

Konseptuallasma və kateqoriyalasma prosesləri informasiyanın qazanılması, işlənməsi və saxlanması üçün mental prosedurlar kimi öz aralarında qarşılıqlı münasibətdədir. Konsept real və ya təsəvvür olunan dünyanın müəyyən bir hadisəsinə xarakterizə edən məna (konseptual) əlamətlər və ya informasiya məcmusu kimi, ümumi, obyektləri qrup/sinifdə birləşdirməyə qabil inteqral koqnitiv xüsusiyyətləri və bu obyektləri həmin sinif daxilində fərqləndirən differensial xüsusiyyətləri əhatə edir. Bu mənada kateqoriyalasma və konseptuallasma prosesləri çoxistiqamətlidir: onlardan birincisi identifikasiyaya (eyniləşdirməyə), ikincisi differensiallaşmaya (fərqləndirməyə) yönəlmişdir. Beləliklə, qavranılan obyektin koqnitiv xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi dərk etmə prosesinin ən vacib mərhələsidir: ümumi, tipik xüsusiyyətlərin (kateqoriyaların əsas xüsusiyyətlərinin) müəyyən edilməsi, bir fenomeni oxşarlar dünyasına aid etməyə və ya onu başqaları, qeyri-oxşarlarla qarşılaşdırmağa imkan verir, dərk olunan obyektə xas xüsusiyyətlərin ayırd edilməsi onu real və/və ya xəyali dünyanın bütün müxtəlifliyində fərqləndirməyə kömək edir.

Gerçəkliyin koqnitiv üzvlənməsi hətta insanın inkişafının sözlü nitqəqədərki mərhələsində də baş verir: o dövrdə yaranan konseptual təsnifatlar insanın digər insanlarla ünsiyyətindən daha çox, sensorimotor fəaliyyəti ilə əlaqəlidir. Dilin formalaşması ilə reallığın koqnitiv inkişafı insanın

uzunmüddətli yaddaşında təcrübənin birbaşa qavranılması və saxlanması həddlarından kənara çıxmağa imkan verən yeni formalar alır (9, s.93).

Konseptuallaşma yeni mənalardan yaranmasının canlı prosesi kimi qəbul oluna bilər və belə olduqda koqnitoloqun vəzifələrində yeni konseptlərin necə formalaşması, yeni konseptlərin yaradılmasının konseptual sistemdəki mövcud konseptlər tərəfindən necə məhdudlaşdırıldığı, insanın bu sistemi daim doldurmaq qabiliyyəti izahı kimi məsələlər yer almağa başlayır. Bu və digər oxşar problemlər konseptuallaşmanın tədqiqini ümumi olaraq semantika, xüsusən də konseptual semantika ilə əlaqələndirir: bir sıra aspektlərdə koqnitiv prosesi mənalardan (konseptlərin) yaranması və transformasiya prosesidir.

Koqnitiv yanaşmada dil insanın idrakının əsas şərti və vasitəsi hesab olunur. Məhz dil və onun fərqli paradigmlər çərçivəsində müxtəlif aspektlərdən öyrənilməsi tədqiqatçılara insan şüuru və dərkəsi haqqında dolğun informasiya almağa yardım edir. Dilə və dil fenomenlərinə koqnitiv yanaşmanın əsas məqsədi, V.A.Maslovanın fikrincə, “dərk etmə proseslərinin, kateqoriyalaşma, konseptuallaşma və dünyanın dərkəsinin necə həyata keçdiyini, biliklərin necə toplandığını, hansı sistemlərin müxtəlif fəaliyyət növlərinin informasiya ilə təmin etmələrinin” şərhindən ibarətdir [11, s.12].

Konseptuallaşma və kateqoriyalaşmanın ümumi nəzəriyyəsi kimi insanın ətraf dünyanı necə qavraması və dərk etməsi və onun bilik təcrübəsinin dil strukturlarının mənalarda necə reallaşması nəzəriyyəsi koqnitiv semantika koqnitiv dilçiliyin əsas bölmələrindən biridir. Koqnitiv semantika müəyyən məna nəzəriyyəsidir, onun səciyyəviliyi onda antroposentrik amil - insana müşahidəçi, “konseptuallaşdırıcı” və “kateqoriyalaşdırıcı” kimi mühüm yer verilməsindədir. Bu nəzəriyyə çərçivəsində, N.N.Boldirevin də yazdığı kimi, “insana idrak subyekti - koqnisiya daşıyıcısı kimi dil vahidlərinin mənalardakı formalaşmasında fəal rol ayrılır: insan mənalara formalaşdırır, onları hazır formada qəbul etmir, eləcə də konkret situasiyanı təsvir etmək üçün lingvistik ifadə vasitələrinin seçilməsi və bu seçimin motivlərinin başa düşülməsində fəal rol oynayır” [12, s.18].

Bu və ya digər dil hadisəsinin koqnitiv semantika baxımından tam semantik səciyyəsi təsvir olunan situasiyanın təkcə obyektiv xüsusiyyətlərini deyil, həm də onun qavranılması xüsusiyyətlərini, müvafiq biliklər və niyyətlərin olmasını, konkret vahidlərin seçilməsi, müəyyən epizodlara diqqətin cəmlənməsi və s. nəzərə almağı əhatə edir. Bütün bunlar insanın koqnitiv fəaliyyəti prosesində konkret konseptlər və kateqoriyaların formalaşmasını, yəni dünyanın konseptuallaşması və kateqoriyalaşması proseslərinin xüsusiyyətlərini müəyyən edir.

Əlavə edək ki, C.Lakoffun bir sıra əsərləri [6; 13] xüsusi olaraq kateqoriyalaşma məsələlərinə həsr olunmuşdur və burada əsas məqam kateqoriyaların obyektiv dünyada qeydsiz-şərtsiz mövcud olmaması, insanların sərf təfəkkür proseslərinin nəticəsi olmasıdır. Buna görə də hesab edirik ki, kateqoriyaların tədqiqi insanın təfəkkür proseslərinin kateqoriyalara üzvlənməsi və təfəkkür vahidlərinin formalaşmasından başlamalıdır. C.Lakoffun bir fikrinin keçərli olduğunu nəzərə alaraq onu burada oxuculara təqdim etmək istədik: “Obrazlı qavrayış, fiziki qarşılıqlı təsir, mental obrazlar və reallıqların mədəniyyətdəki rolu kimi amillər kateqoriyalaşdırma üçün vacibdir” [14, s.48].

İnsan təcrübəsinin kateqoriyalaşdırılması anlayışı koqnitiv fəaliyyəti xarakterizə edən əsas anlayışlardan biridir. İnsanın bütün koqnitiv qabiliyyətləri ilə sıx bağlı olan kateqoriyalaşdırma həm də bu fəaliyyətin müxtəlif komponentləri - yaddaş, təxəyyül, diqqət və s. ilə sıx bağlıdır. Hadisələri təsnif etmək, onları müxtəlif qruplara və siniflərə, dərəcələrə və kateqoriyalara bölmək bacarığı göstərir ki, dünyanı dərk etmə aktlarında insan müəyyən obyektlərin başqaları ilə eyniliyini və ya əksinə, onların fərqliliyini araşdırır və əsas kimi qəbul edir. Qavranılanın kateqoriyalaşdırılması insanın qəbul etdiyi informasiyanın nizamlanması, görülən və eşidilənləri sistemləşdirmək və çeşidləmək üsuludur. Buna görə də insanın hansı meyarlar əsasında bəzi hissələrin oxşarlığı və ya fərqlərindəki fərqlər haqqında mühakimə yürütdüyünü anlamağa çalışmaq vacibdir.

Dil hadisələri və strukturlarına koqnitiv yanaşma onu göstərir ki, qavrayış bizim şüurumuza nəinki dünyanın təsvirini təqdim edir, həm də onun mental representasiyaları yaradır, bunu belə

репрезентasiyaların müxtəlif “formatı” və substratı sübut edir. Onların dillə əlaqəsi haqqında fikirlər üzvi şəkildə dərkətmə sistemini təşkil edən perseptiv (dərkətmə) modullar arasında dilə xüsusi yer ayrılmalıdır müddəasına gətirib çıxarır.

Yekunda qeyd etmək istərdik ki, son illər koqnitiv paradigmdə yerinə yetirilən tədqiqatlarda kateqoriyalaşma problemlərinin öyrənilməsinə maraq xeyli artması və bu sahədə müxtəlif səviyyəli araşdırmaların aparılmasına baxmayaraq, insan şüurunun və milli dilin xüsusiyyətlərinin kateqoriyaların formalaşmasına təsiri hələ də mübahisə predmeti kimi qalmaqdadır. Kateqoriyalar və onların tərkib hissələrinin strukturu, kateqoriya vahidləri arasındakı əlaqələr, kateqoriyaların əsas xüsusiyyətlərinin yekun təsvirinin mümkünlüyü, kateqoriya nəzəriyyəsinin nailiyyətlərinin leksikoqrafiya, korpus dilçiliyi və digər tətbiq sahələri üçün əhəmiyyəti haqqında məsələlər hələ də xeyli cavabsız suallar doğurur. Linqvokoqnitiv kateqoriyalaşdırmanın öyrənilməsinin nəzəri və metodoloji əsaslarının dəqiqləşdirməyə ehtiyac duyulur. Bundan başqa, koqnitiv elminin bu sahəsinə xidmət edən konseptual-terminoloji sistemin formalaşdığını iddia etmək gerçəklikdən xeyli uzaq düşmək deməkdir. Kateqoriyalaşmanın növləri və kateqoriya tiplərinin sistemli təsnifi əlavə biliklər tələb edir. Dil şüurunda konseptuallaşma və kateqoriyalaşma proseslərinin qarşılıqlı asılılığının nəzəri məsələləri də kifayət qədər əhatə olunmamışdır, halbuki kateqoriyaların müqayisəli aspektdə - müxtəlif dillərin materialında öyrənilməsinin perspektivləri geniş və sonsuzdur. Bu və bəzi digər suallar elmi əsaslandırma tələb edir və bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır.

Nəticə

“Konseptuallaşdırma” və “kateqoriyalaşdırma” anlayışları insanın koqnitiv fəaliyyətinin təsviri və şərhində əsas kateqoriyalardır. Kateqoriyalaşma tədqiqat obyektinin təbii dildən istifadə etməklə (səs və ya qrafik formada) həyata keçirilən müəyyən bir kateqoriyaya fikrən aid edilməsidir. Kateqoriya isə tədqiqat obyektlərinin konseptual birliyidir. Kateqoriyalaşdırma prosesi oxşar və ya eyni vahidləri daha böyük siniflər, kateqoriyalara birləşdirilməsinə yönəlmişdir. Konseptuallaşma nitq-fikirdə və dildə predmet və hadisələrin konseptual formada dünya haqqında müəyyən sistemli təsəvvürlərin formalaşmasına gətirib çıxaran təşkilidir. İnsanlar konseptlərlə düşünür. Konseptuallaşdırma, insanın xarici və daxili dünyanın reallıqlarını dərk etməsinə yönəlmiş bir prosesdir və bunun gedişində insan psixikasında xüsusi mental strukturların – konseptlərin formalaşması baş verir. Konsept əldə edilmiş biliklərin, təcrübənin məzmunu və insanın ətraf aləmi dərkəninin nəticələrini əks etdirən mənalı əməliyyat təfəkkür vahidi və ya strukturlaşdırılmış biliyin kvantıdır. Konsepin xüsusiyyətləri bunlardır: milli-mədəni səciyyəvilik, insanın sosial-mədəni təcrübəsindən asılılıq və dil sistemində sözlər, ifadələr və cümlələr şəklində obyektivləşməsi.

Ədəbiyyat

- [1]. Кубрякова, Е.С. О месте когнитивной лингвистики среди других наук когнитивного цикла и о её роли в исследовании процессов категоризации и концептуализации мира // Когнитивные исследования языка. 2010. № 7. -М., - 2010. - с. 13–18.
- [2]. Маслова, В.А. Когнитивная лингвистика / В.А.Маслова. – Минск: ТетраСистемс, –2008. – 272 с.
- [3]. Бабушкина, О.Н. Механизмы оценочной категоризации профессиональной деятельности // Вопросы когнитивной лингвистики. 2013. №2. -Тамбов, 2010. с. 31–41.
- [4]. Болдырев, Н.Н. Когнитивная лингвистика в России: от частных исследований – к общей теории языка // Когнитивные исследования языка. № 14. –М., –2013. с. 52–60.
- [5]. Скребцова, Т. Г. Когнитивная лингвистика: классические теории, новые подходы / Т.Г.Скребцова . - М.: Издательский Дом ЯСК, –2018. - 391 с.
- [6]. Lakoff, G. Women, Fire and Dangerous Things: (What categories reveal about mind) / Lakoff G. – Chicago, –1987. – 614 p.

- [7]. Кубрякова, Е.С. Язык и знание: на пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Е.С.Кубрякова. - М.: Языки славянской культуры, –2004. –560 с
- [8]. Попова, З.Д. Семантико-когнитивный анализ языка /З.Д.Попова, И.А.Стернин. – Воронеж: Истоки, –2006. – 226 с.
- [9]. Краткий словарь когнитивных терминов / Е.С.Кубрякова, В.З.Демьянков, Ю.Г.Панкрац, П.Г.Лузина. Под общей редакцией Е.С.Кубряковой. – М.: Издательство МГУ, –1996. – 245 с.
- [10]. Жеребило, Т.В. Словарь лингвистических терминов / Т.В.Жеребило. – Назрань: Пилигрим, –2010, - 486 с.
- [11]. Маслова, В.А. Введение в когнитивную лингвистику: Уч. Пособие / В.А.Маслова. – М.: Флинта; Наука, – 2004. – 296 с.
- [12]. Болдырев, Н.Н. Когнитивная семантика: Курс лекций по английской филологии / Н.Н. Болдырев. – Тамбов: ТГУ, –2001. – 123 с.
- [13]. Lakoff, G. Classifiers as a Reflection of Mind // Cognitive Science Report. №19. – Berkeley, 1984. – Р. 1-52.
- [14]. Лакофф, Дж. Мышление в зеркале классификаторов / Дж. Лакофф // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXIII. – М.: Прогресс, –1988. – с. 12-52.

Summary

Categorization and conceptualization as a means of realizing the cognitive function of language

Yusifova T. V.

Key words: *category, linguistic landscape of the world, cognitive linguistics, categorization, categorization of reality, concept*

Cognitive linguistics is a new direction of linguistics that studies the processes of formation and consolidation of knowledge in language. Cognitive studies help us understand how thinking affects language and, conversely, how the language system itself affects the thinking process. Cognitive processes are considered to be the main condition for the emergence of concepts - semantic categories expressed in the form of linguistic (lexical and grammatical) meanings in languages in the article. The author highlights that conceptualization helps to determine the main characteristics of objects and events and their value for a certain society, as a direct result of organizing information about the surrounding world, creating semantic relationships and categorizing knowledge in the article.

Резюме

Категоризация и концептуализация как средство реализации когнитивной функции языка

Юсифова Т.В.

Ключевые слова: *категория, языковая картина мира, когнитивная лингвистика, категоризация, категоризации действительности, концепт*

Когнитивная лингвистика новое направление в лингвистике, которое изучает процессы формирования знаний и закрепления их в языке. Когнитивные исследования помогают понять, каким образом мышление влияет на язык и, наоборот, в какой степени сама языковая система влияет на процесс мышления. В статье когнитивные процессы рассматриваются как главное условие появления концептов – семантических категорий, выраженных в языках в виде языковых (лексических и грамматических) значений. В статье автором отмечается, что концептуализация как непосредственный результат упорядочивания полученной информации об окружающем мире, установлении семантических связей и категоризации знаний, помогает определять основные свойства объектов и явлений и их ценности для конкретного общества.

UOT 81-27

DOI 10.54758/16801245_2025_21_1_15

İngilis dilinin tədrisi zamanı ekolinqvistik terminlərin tərcümə üsulları**Kərimova Dilarə Abuzər qızı** ORCID 0000-0002-9720-3829*Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, baş müəllim*
dilara.karimova@sdu.edu.az

MƏQALƏ HAQQINDA MƏLUMAT	XÜLASƏ
Məqalənin tarixçəsi Daxilolma tarixi: 08.10.2024 Düzəliş tarixi: 27.12.2024 Qəbul olunma tarixi: 25.02.2025	Məqalənin aktuallığı ondan ibarətdir ki, ekoloji terminlər Azərbaycan dilinə tərcümədə çətinliklər yaradır. Ekologiya bir elm olaraq inkişaf etməyə davam edir, yeni biliklər və onlarla birlikdə yeni lüğətlər meydana çıxır. Qeyd edək ki, lüğətlərin ekoloji elmdə yeni terminlərin yaranmasını qeyd etməyə vaxtı yoxdur. Ekoloji mətnləri adekvat tərcümə etmək üçün tərcüməçilər ekoloji terminlərin tərcümə üsullarını bilməli və tətbiq etməlidirlər. Məqalədə orta məktəb dərslərində rast gəlinən linqvistik terminlərin nümunələri və onların ana dilinə tərcüməsi verilmişdir
Açar sözlər: ekolinqvistik terminlər, peşəkar tərcüməçi, ingilis dili, məxəz dil, hədəf dil	

Hazırda bir çox ölkələr ekoloji problemlərlə üzləşir. Dünya birliyi ekoloji problemləri beynəlxalq məlumat mübadiləsi yolu ilə həll etmək üçün qüvvələrini birləşdirir. Bu baxımdan, müxtəlif ölkələrin nümayəndələri arasında yüksək keyfiyyətli ünsiyyətin və ekoloji mövzularda səriştəli tərcümənin təmin edilməsinə ehtiyac var [3, s. 57].

Alvin Fill ekolinqvistikanın əhatə dairəsini təsvir edərkən onun “dilın təbiətə və ətraf mühitə baxışımızı necə şərh etdiyi” ilə məşğul olduğuna işarə edir. Fill, Çarlz Darvinin biologiyadakı təkamül nəzəriyyəsi sayəsində ekolinqvistikanın tarixən 19-cu əsrə aid olduğunu iddia edir və yalnız 1960-cı illərdə “ekoloji” ləkəmi “bioloji, təbii, ekoloji cəhətdən təmiz” kimi şərh oluna bilərdi. Dilçiliyə tətbiq edilən və son əlli ildə inkişaf etdirilən tədqiqatların ekoloji perspektivi onun orqanizmlərinin birgə mövcud olduğu və bir-birinə təsir göstərdiyi mühitə diqqət yetirməklə dillə əlaqəli ekologiya sahəsinə fərqli yanaşmaları özündə birləşdirəcəkdir. Fillin qeyd etdiyi kimi, ekolinqvistika hər halda bir-birini tamamlamış hesab edilən “ekoloji dilçilik” və “dillərin ekologiyası”nda iki əsas tədqiqat istiqamətini əhatə edir. O, dil və ətraf mühit arasında qarşılıqlı əlaqəyə baxır, burada dilin sosial olaraq istifadə edilən, təbii mühiti ilə əlaqəli olan danışanları tərəfindən öyrənilən, paylaşılan və beləliklə ötürülən kod kimi qəbul edilir. Xüsusilə, yunan fəlsəfəsindən çıxış edərək, Haugen dili iki təbiəti “enérgeia”dan ibarət olan “həyat”la təchiz edilmiş, fəaliyyət kimi və “ergon”u nəticələnən obyekt kimi qəbul etmişdir.

Ekolinqvistika sahəsinə çoxsaylı yanaşmalara gəlinə, Steffensen və Fill tərəfindən bu yaxınlarda aparılan araşdırma onları dörd fərqli ekoloji ölçüyə görə təsnif edir, hər biri dil anlayışından sərt şəkildə ayrılmış kimi görünməsə də, digərləri öz mühitində dil anlayışından irəli gəlir. Birinci ölçü “simvolik ekologiya”dır və dillərin fərqliliklərini deyil, əhatəliliyini ifadə edən geniş əhatə dairəsi ilə tədqiq etmək məqsədi daşıyır: o, dillərin coğrafi və ya institusional olaraq necə birgə mövcud olacağına, ardıcıl surətdə qarşılıqlı əlaqədə olan və müxtəlifliyini qoruyan simvol sistemlərinə baxır. İkinci ölçü “təbii ekologiya”dır və məsələn, onları əhatə edən ekosistemlərin topoqrafik təhlili ilə məşğul olmaqla, dillərin necə əlaqə saxlayacağını göstərən müxtəlif istiqamətləri araşdırır. Xüsusən də onun bir istiqaməti ətraf mühitlə bağlı diskursun konseptuallaşdırılması üçün metafora qurğusunu araşdırır. Üçüncü ölçü “sosiomədəni ekologiya”dır və çoxdilli mühitin ekoloji mövcudluğunu dəstəkləmək üçün dillərin mənimsənilməsi sahəsinə,

onların danışanların qarşılıqlı əlaqələrinin sosial və mədəni şəkildə necə baş verdiyinə diqqət yetirərək, onların strukturlaşdırılmış cəmiyyətləri ilə necə qarşılıqlı əlaqədə olacağını müşahidə edir. Nəhayət, dördüncü ölçü, “koqnitiv ekolojiya”, dillərin müxtəlif növlər arasındakı əlaqə nəticəsində və onların mühitinə uyğunlaşma kimi koqnitiv olaraq necə reallaşdığını nəzərə alan psixoloji perspektivi təhlil edir. Dili ekoloji baxışla ahəngdar şəkildə yenidən konseptuallaşdırmaqda Steffensen və Fillin sorğusu “təbii dil” hesab etdikləri modelə yaxınlaşmaq üçün üçlü əsaslandırmanı inkişaf etdirərək “vahid ekoloji dil elmini” irəli sürmək məqsədi daşıyır. Bu mülahizənin ilk fərziyyəsi dilin təbii mühitlə qarışmış olduğunu nəzərə alaraq yenidən düşünməyi və beləliklə, forma və funksiya arasındakı əlaqə əsasında sadəcə müşahidə oluna bilən dilin əsas prinsipini rədd etməyi tələb edərdi. Halbuki ikinci fərziyyə dilin mürəkkəbliyini dərk etmək məqsədi ilə yuxarıda qeyd olunan dörd ekoloji ölçüsü “vahid izahlı çərçivənin təsviri ölçüləri” kimi birləşdirir. Bu cür fərziyyələrə gəldikdə, dil müvafiq olaraq, müxtəlif və mürəkkəb ekosistem daxilində bir növ kimi insanlara bəxş edilmiş “bədənlərarası koordinasiyanı” ifadə edəcəkdir. Bununla belə, onların spesifikliyi sadəcə olaraq ətraf mühitin digər orqanizmləri ilə qarşılıqlı asılılığını aşkar edərdi, çünki "özünü təmin edən aləmlər yoxdur" prinsipi, eləcə də insan aləminin başqalarından ayrılmasındadır. Bu baxımdan, Steffensen və Fillin üçüncü mülahizə fərziyyəsi diskursda təbii perspektivə üstünlük verməyən sosial konstruktivizmə əsaslanan nəzəriyyələrin çərçivəsini tənqidi şəkildə müzakirə edir. Beləliklə, ekolinqvistik bir yanaşma "insanların həyatlarında simvolik strukturları necə birləşdirdiyinə dair etnoqrafik məlumatlı izahatları" inkişaf etdirmək əvəzinə, sosiomədəni ekoloji diskursun lehinə "insan interaktivliyini" müdafiə edəcəkdir.

Koqnitiv dilçilik sahəsində başqa bir yeni araşdırma təbii dilin təhlilini fərqli perspektivdən nəzərdən keçirir. Bu, simvollarla kodlaşdırılan bir sistem kimi dil ilə simvolik strukturlara görə istifadə edilən qarşılıqlı əlaqəni tənzimləyən koordinasiya vasitəsi kimi dil arasındakı əlaqəni qəbul etməklə araşdırılır. Bir tərəfdən nətiqlər öz təbii dillərini formalaşdırırsa, digər tərəfdən danışanların təbii dili onların insan münasibətlərini formalaşdırır. Xüsusən, dilin leksikoqrammatikasının təhlili bu qarşılıqlı əlaqəni tənzimləyən dinamik prosesləri aşkara çıxarar ki, bu da onların danışanları tərəfindən fərdi və hər şeydən əvvəl şüurlu şəkildə həyata keçirilmir. Bu dinamika daha çox fərdlərin ünsiyyətlərinin koordinasiyasının nəticəsi ola bilər və dinamik sistemdə onlar bu qarşılıqlı dinamikaları məhdudlaşdıran linqvistik simvolların formalaşmasında mühüm rol oynayacaqlar.

Dilin leksikoqrammatikası ilə ətraf mühit arasında qarşılıqlı asılılıq fikrini dəstəkləyərək, Andryu Goatlinin təhlili birincinin fərdlərin ikinciyə dair anlayışına və hərəkətlərinə, eləcə də fərdlərin mühitin leksikoqrammatikaya necə təsir edəcəyini izah edir. . Goatli baxımından mədəniyyətin mahiyyətini ifadə edən bu qarşılıqlı əlaqə yuxarıda qeyd olunan dinamik sistemləri əks etdirəcək və zamanın təsirinə məruz qalacaqdır. Dilin fərdlərin dünya təcrübəsini konseptuallaşdırıldığı şəkildə necə formalaşdığını ifadə edən Goatli təbii mühitlə bağlı olaraq dilin istifadəsinin əsas dəyərini yenidən nəzərdən keçirməyin zəruriliyini müzakirə edir. İngilis dilindəki prototip keçid müddəasının linqvistik təhlili vasitəsi ilə Goatli dilin leksikoqrammatikası tərəfindən verilən semantik antroposentrizmi ifadə edir ki, bu da, məsələn, insani və qeyri-insani münasibəti ifadə edən ümumi korrelyasiyada özünü göstərir. Müxtəlif mətnləri araşdıran Goatli təhlili dilin leksikoqrafiyasını onun nominallaşma və verbal erqativlik proseslərində araşdıraraq, dilin yalnız insan ehtiyaclarına xidmət etmək üçün də olsa, öz passivliyində və ya fəaliyyətində təbiəti necə semantik olaraq empatik iyerarxiya ilə əhatə etdiyini göstərir. Odur ki, insan sferasının qeyri-insani sahə üzərində hökmranlığını linqvistik cəhətdən zəiflətmək lazımdır. Bu kontekstdə Goatli dilə ekolinqvistik yanaşmanı müdafiə edir və insan və qeyri-insan leksik hadisələrini araşdırır.

Orta məktəb dərslərlərində də içərisində ekoloji terminlər işlədilmiş mətnlər və çalışmalara rast gəlinir. 10-cu sinif dərslərində “Light pollution”, “Sea ice”, “Deforestation” mətnləri, “A speech by Leonardo DiCaprio at UN Climate Summit” adlı video material, 11-ci sinif dərslərində

“An unusual natural phenomenon”, “Bungee Jungle”, “Scuba diving”, “Tandem paragliding”, “A safari trip to Tanzania” mətnlərində bir sıra ekolinqvistik terminlərə rast gəlinir. Bunlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək:

Electric light bulb – elektrik lampası, *artificial light* – süni işıq, *wildlife* – vəhşi təbiət, *natural environment* – ətraf mühit, *light pollution* – süni işıq çirklənməsi, *bird migration* – quşların miqrasiyası [5, s.64].

The equator – ekvator, *polar day and polar night* – qütb gündüzi və gecəsi [6, s.32], *bungee jumping* – ekstremal tullanma [6, s.32], *scuba diving* – dalğıçlıq, *the beauty of marine life* – okean həyatının gözəlliyi, *tandem paragliding* – yamac paraşütü [6, s.36].

Dilindən asılı olmayaraq bəzi terminlərlə tanış olmayan insanlar üçün ekoloji terminləri başa düşmək çətin ola bilər. Tərcüməçi tərcümə edərkən terminlərin başa düşülməsini asanlaşdırmaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə edə bilər. Terminlərin hansı tərcümə üsullarının mövcud olduğunu və onlardan hansının terminləri başa düşməyi asanlaşdırma biləcəyini nəzərdən keçirək. Müəyyən edilmişdir ki, ingiliscə terminləri Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən aşağıdakı üsullardan daha çox istifadə olunur:

1) konkretləşdirmə, 2) kalka, 3) təsviri tərcümə 4) transliterasiya, 5) modulyasiya [2].

1) Konkretləşdirmə xarici dildə ümumi mənə daşıyan sözün Ana dilində daha konkret mənə daşıyan sözə çevrilməsindən ibarət texnikadır. Məsələn: *offshore wind* – külək enerjisi. Ətraf mühit mətnlərində *offshore wind* təkcə “dəniz küləyi” deyil, konkret olaraq “külək enerjisi” mənasını verə bilər. Digər nümunələrə nəzər yetirək: *occupational hazards* – peşə ilə bağlı təhlükəli vəziyyətlər (iş yerlərində plastik təhlükə), *test drills* – sınaq qazma, *buffers* – ehtiyatlar.

Bu terminləri istifadə olunan cümlələrdə orijinalda olduğu kimi tərcümədə eyni ümumi sözlərin istifadəsi qəbul edilməz ola bilər. *Test drills* ifadəsi nümunəsindən istifadə edərək konkretləşdirməyə baxaq. Burada kontekst quyuların qazılması prosesini nəzərdə tutduğundan *test drills* “test drelləri” kimi tərcümə etmək olmaz, ona görə də “sınaq qazması” seçimi daha məqsəduyğundur. Konkretləşdirmə terminin mənasını izah etmək məqsədi daşımır.

2) Kalka üsulu mənbə dilin leksik vahidini onun tərkib hissələrini hədəf dildəki leksik ekvivalentləri ilə əvəz etməklə tərcümə etməyi nəzərdə tutan bir texnikadır. Məsələn: *trophic level* – trofik səviyyə

a) Bir sözün tərcüməsi zamanı kalka. *Environment* – ətraf mühit, *chemicals* – kimyəvi maddələr, *wildlife* – vəhşi təbiət, *refineries* – emal zavodları, *groundwater* – yeraltı sular, *regasification* – reqazifikasiya, *LNG (liquefied natural gas)* – MTQ (mayeləşdirilmiş təbii qaz).

b) İki və ya daha çox sözdən ibarət olan ifadələrin tərcüməsi zamanı kalka. *Plastic pollution* – plastik çirklənmə, *brackish water* – şor su, *non-potable drinking water* – içmək üçün yararsız su, *Methane emissions* – metan emissiyaları, *natural gas* – təbii qaz, *greenhouse gas emissions* – istixana qaz emissiyaları, *climate change* – iqlim dəyişikliyi, *renewable energy* – bərpa olunan enerji mənbələri, *fossil fuel* – təbii yanacaq, *energy efficiency* – enerji səmərəliliyi, *clean energy* – təmiz enerji mənbələri, *carbon dioxide* – karbon qazı.

Verilən söz və ifadələr Azərbaycan dilindəki leksik ekvivalentlərlə əvəz edilərək tərcümə edilir. Bu tərcümə üsulu ondan irəli gəlir ki, sözlərin əksəriyyəti məktəbdə və ya kimya və coğrafiya fənlərini oxuyan oxuculara tanış ola bilər və nəticədə sözlərin mənasını izah etməyə ehtiyac qalmır.

3) Təsviri tərcümə mənbə dilin leksik vahidinin hədəf dildə bu mənanın az-çox tam izahını təmin edən ifadə ilə əvəz edilməsindən ibarət olan leksik-semantik transformasiyadır. Nümunə: *saprophage* – üzvi qalıqlarla qidalanan orqanizm. Termin başa düşülməsini asanlaşdırmağın ən təsirli üsulu təsviri tərcümədir. Çünki o, məzmunun başa düşülməsini çətinləşdirən terminin mənasını tam şəkildə izah etməyə qadirdir. Həmçinin mətni daha asan başa düşmək üçün alt qeydlərdən istifadə edə bilərsiniz. Termin mənasını tam izah edən sətirlə müşayiət olunan istinadlar vasitəsilə termini tərcümə etmək mümkündür.

4) Transliterasiya mənbə dilin leksik vahidini hədəf dilin hərflərindən istifadə etməklə onun qrafik formasını yenidən yaratmaqla tərcümə etmək üsuludur. Nümunə: *amensalism* - amensalizm.

5) Modulyasiya mənbə dildəki bir sözün və ya ifadənin hədəf dilin bir vahidi ilə əvəz edilməsindən ibarət olan və məntiqi olaraq ilkin vahidin dəyərindən alınan texnikadır. Məsələn: *carbon ootprint* - karbon emissiyaları. Bu halda bu ifadə “karbon izi” kimi deyil, “karbon emissiyaları” kimi tərcümə olunur. Tərcüməçi güman edir ki, “izdən” sonra “tullantılar”lar var. Bu fikri cümlə kontekstində çatdırmaq tərcüməçiyə vacib görünürdü. Başqa nümunələrə baxaq: *water stress levels* - su çatışmazlığı, *environmental footprint* - ətraf mühitə təsir göstərir. Modulyasiya edərkən, orijinal və tərcümədəki seqmentlərin mənalari səbəb-nəticə əlaqələri ilə əlaqələndirilir. *Environmental footprint* termini işlədilən cümlənin kontekstinə görə, qaz “ekoloji iz buraxır” və bununla da “ətraf mühitə təsir edir”. Tərcüməçi nəticədə modulyasiyadan istifadə edərək tərcümə etmək qərarına gəldi. Modulyasiya terminin mənasını izah etmir. Lakin o, ilkin termini daha asan başa düşülən və mənacə eyni olan söz və ya ifadə ilə əvəz edir.

Çox vaxt geniş istifadə olunan terminlər xüsusi və yeni terminlərdən fərqli olaraq ekoloji mətnlərin oxunmasını çətinləşdirmir. Bu cür terminlər tez-tez məqalə müəllifinin özü tərəfindən izah edilir, buna görə də tərcüməçilər onları kalka üsulu ilə çatdırırlar. Termin oxucu üçün aydın olmaya bildiyi hallarda, terminin mənasını izah edən təsviri tərcümədən istifadə etməklə tərcümə edilməlidir [1].

Nəticə.

Ekoloji mətnlərin tərcüməsi uzun müddət aktual olacaq, çünki ekologiya və onun problemləri haqqında biliklər yaranmaqda davam edir. Biliklə yanaşı, yeni terminlər meydana çıxır. Ekoloji terminlərin tərcüməsi tərcüməçiləri xüsusilə maraqlandırır. Bu işdə onların köməyinə müəyyən tərcümə üsulları çatır. Biz 5 tərcümə üsulunu – konkretləşdirmə, kalka üsulu, təsviri tərcümə, transliterasiya və modulyasiya ilə tanış olduq, onların işlənmə mexanizmlərini nəzərdən keçirdik. Bu məqalələrdə ekoloji terminləri tərcümə edərkən kalka üsulu üstünlük təşkil edən texnikadır, ardınca konkretləşdirmə, sonra isə modulyasiya. Qeyd edək ki, ekoloji terminlərin tərcüməsi zamanı məqalələri tərcümə edənlərin müraciət etmədiyi digər üsullardan, məsələn, təsviri tərcümə və transliterasiyadan istifadə oluna bilər. Tərcümə zamanı transliterasiya nadir hallarda istifadə olunur. Adətən ingilis və Azərbaycan dillərində sözün hərflər yazılışı eyni ola bilər. Təsviri tərcümə daha tez-tez baş verə bilər, çünki terminlər oxucular üçün aydın olmaya bilər və belə hallarda terminin mənası tərcümədə izah olunur.

Ədəbiyyat

- [1]. Брыкина, А. Д. Перевод экологической терминологии в публицистическом тексте / А. Д. Брыкина, Г. В. Порческу // Общество. Наука. Инновации (НПК- 2022): Сборник статей XXII Всероссийской научно-практической конференции.
- [2]. Комиссаров В. Н. Современное переводоведение: учеб. пособие для ин-тов и фак-тов иностр. яз. / В. Н. Комиссаров. – М. : ЭТС, 2002. – 424 с
- [3]. Черепанова, А. А. Проблема адекватности перевода английской экологической терминологии на русский язык / А. А. Черепанова, Е. Ю. Филатова // Успехи в химии и химической технологии. – 2019. – Т. 33, №12(222).– С. 57-59;
- [4]. https://www.e-derslik.edu.az/player/index3.php?book_id=738#books/738/units/unit-1/page64.xhtml
- [5]. https://www.e-derslik.edu.az/player/index3.php?book_id=805#books/805/units/unit-1/page50.xhtml

Summary

Methods of translating eco-linguistic terms during teaching english

Karimova D.A.

Keywords: *ecolinguistic terms, professional translator, English language, source language, target language*

The relevance of the article lies in the fact that environmental terms create difficulties when translated into Azerbaijani. Ecology as a science continues to develop, new knowledge appears, and with its new vocabularies. Note that dictionaries do not have time to record the emergence of new terms in environmental science. To adequately translate environmental texts, translators must know and apply methods for translating environmental terms. The article provides examples of ecolinguistic terms found in high school textbooks and their translation into the native language.

Резюме

Методы перевода эколингвистических терминов во время преподавания английского языка

Каримова Д.А.

Ключевые слова: *эколингвистические термины, профессиональный переводчик, английский язык, исходный язык, целевой язык*

Актуальность статьи заключается в том, что экологические термины создают трудности при переводе на азербайджанский язык. Экология как наука продолжает развиваться, появляются новые знания, а вместе с ними и новые словари. Заметим, что словари не успевают фиксировать появление новых терминов в экологической науке. Чтобы адекватно переводить экологические тексты, переводчики должны знать и применять методы перевода экологических терминов. В статье приведены примеры эколингвистических терминов, встречающихся в учебниках старших классов, и их перевод на родной язык.

UOT 82`27

DOI 10.54758/16801245_2025_21_1_20

Понятие концепта в лингвокультурологии**Муртузаева Гюнай Махбуз гызы** 0000-0001-7002-6167*Сумгаитский государственный университет, Сумгаит, Азербайджан, преподаватель*
gunay.murtuzayeva@sdu.edu.az

ИНФОРМАЦИЯ О СТАТЬЕ	РЕЗЮМЕ
Даты статьи Получено: 17.10.2024 Исправлено: 27.12.2024 Принято: 03..02.2025	Характерной чертой мирового языкознания является возникновение и бурное развитие лингвокультурологии. В настоящее время когнитивные исследования стали неотъемлемой частью современной лингвистической науки. Однако эта область научного знания находится в стадии формирования и еще не полностью развита, так как еще не до конца изучены линии взаимодействия языка и культуры, четко не определены методы и приемы лингвокогнитивного анализа. Одной из основных категорий лингвокультурологии являются понятия культуры. В статье рассматривается изучение понятия в лингвокультурологии, как элементов национальной лингвокультуры и менталитета
Açar sözlər: лингвокультурология, концепт, когнитивная лингвистика, менталитет, культура, лингвистика	

Изучение на современном этапе развития языкознания языковых единиц в концептуальной системе и проводимые в этом направлении многочисленные исследовательские работы, становление такой новой примечательной области языкознания как когнитивная лингвистика, делают актуальной проблему концепта и концептуальной системы, как объекта исследования когнитивной лингвистики. В данном случае концепт выступает важнейшим объектом исследования когнитивной лингвистики, так как когнитивная лингвистика занимается изучением мыслительных процессов, которые возникают при восприятии и осмыслении действительности сознанием, видов и форм их ментальных репрезентаций [5, с.12]. Таким образом, понятие концепта относится к числу основных, так называемых базовых терминов когнитивной лингвистики и лингвокультурологии.

Менталитет любого народа базируется на его картине мира, в которой репрезентированы мировидение и миропонимание его членов [4, с.41]. То есть, иначе говоря, менталитет каждого лингвокультурного общества индивидуализирован восприятием картины мира, который представлен общим мировоззрением каждого из его членов. Это значит, что человек набирает опыт, который трансформирует после в релевантные понятия, и они в свою очередь логически связываются друг с другом, создавая, таким образом, определенную понятийную систему. Человек стремится познать окружающий его мир. В результате этого он набирает когнитивный опыт, который формирует у него навыки ориентирования в существующем мире. Для этого необходимо иметь четкое умение отождествлять и различать объекты, а также явления и события. Логические принципы являются основой последовательного построения понятийной системы в сознании. Большое значение в этой классификационной деятельности сознания индивида занимают процессы концептуализации, осуществляемые посредством языка. По словам В. А. Масловой [4, с.45], концепт объясняет единицы ментальных или психических возможностей нашего сознания и информационной структуры, отражающей эмпирические знания человека. Исходя из данного понимания, концепт изучается как феномен, заключающий в себе опыт постижения

мира отдельным человеком и глубинный пласт знаний и представлений об окружающей действительности, накопленных обществом [1, с.9].

Таким образом, можно утверждать, что когнитивная лингвистика изучает взаимоотношения между языком и национально-культурным сознанием или национальным мышлением, точнее между языком и национальной культурой. Отметим также, что при описании одних и тех же предметов объекты, которые предстоит сравнить будут сравниваться с разными реальностями. Эти реалии будут непосредственно связаны с традициями, культурой, и бытовыми условиями жизни носителей данного языка. Некоторые концепты можно отнести к универсальным, например: солнце, небо, земля и т. д. Однако отметим, что в зависимости от изучаемой культуры, концепты, о которых уже упоминалось, будут варьироваться, в точности соответствуя общепринятым представлениям и взглядам. Учитывая представленное вниманию понимание, концепт изучается как феномен, заключающий в себе опыт постижения мира отдельным человеком и глубинный пласт знаний и представлений об окружающей действительности, накопленных обществом [1, с.9]. Итак, отличие концептов от других ментальных образований, заключается в наличии в их структуре ценностного признака. Ценности отождествляются основными отличительными характеристиками культуры, и установившимися стереотипами поведения, которые вносят определенный порядок в окружающую реальность и вносят в ее познание оценочные моменты [2, с.120]. Именно по этой причине концепты, относящиеся к культуре, становятся одной из основных категорий лингвокультурологии. Несмотря на большое внимание исследователей к вопросам лингвокультурологии эта область научного знания еще только формируется. Пока еще не изучены до конца процессы взаимодействия языка и культуры, не полностью и не окончательно разработаны методы и приемы лингвокогнитивного анализа. Исходя сказанного, следует отметить, что мы придерживаемся мнения, которое рассматривает лингвокультурологию как комплексную, синтезирующую дисциплину, в которой объектом являются вербализованные ценности, имеющие большое культурное значение для языкового коллектива. Задачей лингвокультурологии является изучение и описание взаимоотношений языка и культуры для выявления этих ценностей. Таким образом, концепт, является основной категорией когнитивной лингвистики и лингвокультурологии. Он должен восприниматься как сложное, многоаспектное явление, имеющее значение для данной культуры и отраженное в коллективном сознании. Он является выражением определенной реальности, которое проявляется в тех или иных языковых формах. С этой точки зрения в последнее время все более активно изучаются концепты, связанные со сферой человеческих действий и отношений (семья, родственник, труд, мудрость, дружба и т.д.)

Итак, лингвокультурология рассматривает совокупность основных понятий, вместе характеризующих собой проявления культуры в языке. Лингвокультура позволяет анализировать взаимосвязь языка с культурой в процессе развития. В настоящее время одним из базовых понятий лингвокультурологии является понятие концепта.

Лингвокультурология изучает взаимовлияние языка и культуры. Она также интерпретирует те или иные языковые проявления с точки зрения категорий культуры, конструирования в языке «представлений, когнитивной основой которых является культурная среда, обуславливающая способ мышления и формирование концептов определенной культуры» [3, с.63].

Таким образом, подводя итоги, отметим, что одним из наиболее значимых способов формирования в сознании человека базовых понятий лингвокультурологии, а именно концептов является язык. Концепт занимает отведенное ей место в языковой картине мира, где и взаимодействует с другими имеющимися лексическими единицами. Сам по себе концепт — это основная категория лингвокультурологии, дающая возможность научно-

лингвистического описания мира посредством языка. Концепты возникают на основе накопленного личностью опыта. Они являются духовное наследие, отраженное в сознании народа. Отметим также, что они формируются в результате познания человеком окружающего мира, которое отражается в языковой картине мира и национальном менталитете.

Литература

- [1]. Володина, Н. В. Концепты, универсалии, стереотипы в сфере литературоведения / Н.В.Володина, –М.: Флинта, –2010, –250 с.
- [2]. Гуревич, П.С. Философия культуры. / П.С.Гуревич, Учеб. пособие для студентов гуманитар. вузов, 2-е изд., доп. –М.: Аспект пресс, –1995, –286 с.
- [3]. Картушина, Е.А. Русский язык: исторические судьбы и современность // II Международный конгресс исследователей русского языка: Труды и материалы, –М., – 2004, –118 с.
- [4]. Маслова, В.А. Введение в когнитивную лингвистику: учебное пособие / В.А.Маслова, – М.: Флинта, Наука, –2008, –293 с.
- [5]. Попова, З.Д. Стернин, И.А. Когнитивная лингвистика / З.Д.Попова, –М.: АСТ: Восток - Запад, –2007, –314 с.

Xülasə

Linqvokulturologiyada konsept anlayışı

Murtuzayeva G.M.

Açar sözlər: *linqvokulturologiya, konsept, koqnitiv dilçilik, mentalitet, mədəniyyət, dilçilik*

Dünya dilçiliyinin xarakterik xüsusiyyəti linqvokulturologiyanın yaranması və sürətli inkişafıdır. Hal hazırda koqnitiv tədqiqat müasir dilçilik elminin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Bununla belə, elmi biliklərin bu sahəsi formalaşma mərhələsindədir və hələ tam inkişaf etməmişdir, çünki dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqə xətləri hələ tam öyrənilməmişdir, linqvokoqnitiv təhlilin metod və üsulları dəqiq müəyyən edilməmişdir. Linqvokulturologiyanın əsas kateqoriyalarından biri mədəniyyət anlayışlarıdır. Məqalədə konseptin linqvokulturologiyada, milli linqvomədəniyyətinin və mentalitetinin elementləri kimi tədqiq olunması yer almışdır.

Summary

The concept of concept in linguoculturology

Murtuzayeva G.M.

Keywords: *linguoculturology, concept, cognitive linguistics, mentality, culture, linguistics*

A characteristic feature of World linguistics is the emergence and rapid development of linguoculturology. Currently, cognitive research has become an integral part of modern linguistic science. However, this area of scientific knowledge is at the stage of formation and has not yet been fully developed, since the lines of interaction of language and culture have not yet been fully studied, the methods and techniques of linguocognitive analysis have not been clearly defined. One of the main categories of linguoculturology is the concepts of culture. The article contains the study of the concept in linguoculturology, as elements of the National linguoculture and mentality

UOT 811.111

DOI 10.54758/16801245_2025_21_1_23

Reklam sloqanlarının əsas mahiyyəti

Musayeva Elzanə Məmməd qızı

Gəncə Dövlət Universiteti, Gəncə, Azərbaycan, dissertant
elzane.musayeva21@gmail.com

MƏQALƏ HAQQINDA MƏLUMAT	XÜLASƏ
Məqalənin tarixçəsi Daxilolma tarixi: 14.11.2024 Düzəliş tarixi: 22.01.2025 Qəbul olunma tarixi: 03..03.2025 Açar sözlər: reklam, sloqan, diskurs, reklam mətni, reklam mesajı, dilçilik.	Tədqiqatın yeniliyi reklam şüarlarının funksional dilçilik, ünsiyyət nəzəriyyəsi və diskursiv analiz baxımından hərtərəfli təhlilindədir. Tədqiqat yalnız reklam mətnlərinin ənənəvi aspektlərini deyil, həm də global böhranlardakı rolunu, idrak proseslərinə və ictimai şüura təsirini araşdırır. Tədqiqatın əsas məqsədi reklam şüarlarının təşkili prinsiplərini və funksiyalarını, habelə potensial istehlakçılara təsirini müəyyənləşdirməkdir. Tədqiqat reklam şüarlarının məhsul qavrayışını necə formalaşdırdığını və bazarda tanıtımını necə təşviq etdiyini anlamağa çalışır. Tədqiqat funksional analiz, diskursiv analiz və idrak dilçiliyi metodlarından istifadə etmişdir. Təhlil müxtəlif markaların reklam şüarlarının, eləcə də onların müxtəlif dillərə tərcümələrinin müqayisəli öyrənilməsi əsasında aparılmışdır. Reklam mesajının qavranılmasına təsir edən vizual elementlər və stilistik xüsusiyyətlər də nəzərə alındı. Tədqiqat reklam şüarlarının məhsula diqqət çəkmək və onun müsbət imicini formalaşdırmaq üçün əsas vasitə olduğunu göstərdi. Effektiv şüarlar enerjili, yaddaqalan və hədəf auditoriyanın mədəni xüsusiyyətlərinə uyğun olmalıdır. Qlobal böhranlarda reklam kampaniyaları ictimaiyyətin məlumatlandırılmasında mühüm rol oynayır, eyni zamanda dezinformasiya mənbəyi ola bilər. Reklam şüarlarının idrak və kommunikativ aspektlərinin təhlili onların ictimai şüura təsirini və müasir dünyadakı rolunu daha yaxşı anlamağa kömək edir

Son illərdə reklam mətnlərinin araşdırılmasına diqqət daha da artmışdır. Bu sırada lingvistik tədqiqatlar xüsusi çəkiyə malikdir, çünki bu mətnlərdə dilin müxtəlif səviyyələrindəki dəyişikliklər dinamik şəkildə öz əksini tapır. Reklam diskursu mürəkkəb sosial-mədəni hadisə kimi təsir bağışlayır və ictimai əlaqənin bir elementi olaraq, funksional dilçilik, ünsiyyət nəzəriyyəsi, qarşılıqlı əlaqə nəzəriyyəsi, diskursiv təhlil və digər nəzəriyyə və yanaşmaların tədqiqat obyektinə çevrilir. Elmi ədəbiyyatda reklam diskursunun müxtəlif tərifləri mövcuddur ki, bu da bu terminin özünün qeyri-müəyyənliyini və onun öyrənilməsinə yanaşmaların müxtəlifliyini göstərir. Funksional dilçilik nöqteyi-nəzərindən reklam nitqi, xarici mühitlə daim qarşılıqlı əlaqədə olan mürəkkəb, açıq və qeyri-xətti mənalı sistem kimi təsvir olunur.

Elmi-nəzəri ədəbiyyatda reklam dedikdə, müəyyən bir ehtiyaca xidmət edən müəyyən media forması vasitəsilə açıq və geniş şəkildə və müəyyən maddi vəsait və ya xərc qarşılığında hər hansı bir mesajın ictimaiyyətə çatdırılması nəzərdə tutulur. Yaxın keçmişdə üzləşdiyimiz dünyəvi pandemiya dönməndə biz reklamların informativliyinin həddlərinin həddən artıq geniş olduğunu bir daha dərk etdik. Belə ki, ictimai sağlamlıq böhranı və ya epidemiya zamanı reklam kampaniyalarının oynadığı rol əvəzsiz idi. “Bu cür kampaniyalar səhiyyə böhranı barədə ictimaiyyətin məlumatlılığını artırma və insanları sağlamlıq təhlükələrindən qaçmaq üçün tədbirlər görməyə inandırma bilər. Lakin bu cür kampaniyalar vasitəsilə yayılan hər hansı dezinformasiya ictimai panikaya səbəb ola bilər ki, bu da mənfi nəticələrə səbəb ola bilər” [3]. Reklamın yaranması və yayılması arealının genişliyi də çağdaş dövrümüzün tərəqqisinin bariz sübutudur. Reklamlar bizi

əhatə edən mühitdə o qədər geniş yayılıb ki, hətta gündəlik həyatımızın bir hissəsinə çevrilib və həyatımızın hər bir sahəsində biz reklamlarla qarşılaşırıq. Reklamlar insanları maarifləndirmək, məlumatlandırma kimi müsbət cəhətə malik olmaqla yanaşı, həm də kütləyə açıq olmayan mənfi təsirə də malikdir. Məsələn, reklam yanlış məlumatın yayılması səbəbindən ictimai çaxnaşma yarada bilər və ya informasiya auditoriyasında balanssızlığa səbəb ola bilər.

Dilçilik ədəbiyyatında sloqanlarla bağlı mövcud olan təsnifat prinsipləri arasında rus dilçisi İ.Morozovanın təklif etdiyi təsnifat prinsipləri daha düzgün və dolğun hesab edilir. Onun təsnifatında bir neşə prinsip təklif edilir: “istiqlalına və ya hədəfinə görə, istifadə diapazonuna və reklam olunan məhsulun növünə görə” [6, s. 82].

Birinci prinsipə görə, reklam sloqanları məhsula və ya şirkətə aid olması ilə fərqlənir. Bunlardan ikinci tipdən olan sloqanları “ korporativ sloqanlar” da adlandırmaq mümkündür. Məhsulu təmsil edən sloqanlar istehlakçıları reklam olunan məhsulu almağa təşviq etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur, yəni satış səciyyəli, satış məzmunlu reklam mətnlərində istifadə olunur. Korporativ sloqanlar isə şirkətin imicinə xidmət edir. Yəni məhsulu istehsal edənə əsas şüarı, “vizit kartı” funksiyası yerinə yetirir.

İ.Morozova ikinci prinsipə görə — tətbiq sahəsinə, istifadə diapazonuna görə sloqanları “geniş” və “dar” sloqanlar olaraq iki tipə ayırır. Birinci növə uzunmüddətli reklam kampaniyaları üçün nəzərdə tutularaq hazırlanan və çap reklamından televiziyaya qədər müxtəlif kanallar vasitəsilə yayımlanan, eləcə də məhsulun, brendin və ya şirkətin əsas şüarına çevrilən sloqanlar daxildir. Bu sloqanlar polifunksionallığı ilə seçilir.

İ.Morozova ikinci növ sloqanları “headline” (başlıq) adlandırır. Bu sloqanlar elə reklam ifadələri və ya sözləmləridir ki, forma və məzmun baxımından kontekstlə sıx şəkildə bağlıdır. Bu sloqanlar auditoriyasına və ya yayımlandığı ortamda izləyici kütləsinin milli elementlərinə, dövrün və ya zamanın tələbinə uyğun olaraq fərqli elementlərdən istifadə olunmaqla tərtib edilir. Məsələn, Azərbaycanın ilk mobil operator şirkəti olan AZERCELL-in “Salam, bölgə!” reklam sloqanı bu qəbildən olan reklam şüarına misal ola bilər. Lakin bu mobil operator şirkətinin “Həyat Azercell ilə gözəldir” sloqanı daha uzun müddət üçün nəzərdə tutulduğundan şirkətin əsas sloqanı kimi təqdim edilir.

Üçüncü prinsipə görə, sloqanlar “rasional” və “emosional” olaraq da iki növə bölünə bilər. Rasional sloqanlar, adətən, özündə texniki məhsullar, maliyyə xidmətləri və s. məzmununda rəqəmlər, göstəricilər, xüsusiyyətlər haqqında məlumat ehtiva edir. “Rasional təsir, inandırıcı olması nəzərdə tutur” [1, s. 73]. Məsələn, “Saçlarınız 10 qat daha güclüdür!” (Pantene saç şampunu), “Saçlarınıza 2 qat həcm verir” (Shauma saç şampunu) və s.

Emosional sloqanların əsas məqsədi isə alıcıda heyranlıq, məmnuniyyət hissi oyatmağa hesablanıb. Bu cür sloqanlarda yüksək emosional potensiala malik olan söz və ifadələrdən istifadə edilir. Məsələn, NAR — Çünki daha çoxuna layiqsən!; Sirab — Hər damlasında həyat var!; Paşa Bank — Zirvələrə doğru. Birlikdə.

Reklam diskursu pragmatik, sosial-mədəni, kommunikativ vəzifələri yerinə yetirən və subyekt ilə hədəf auditoriya arasında qarşılıqlı əlaqə kontekstində idrak proseslərinin formalaşmasına təsir göstərən kommunikativ-koqnitiv nitq-təfəkkür fəaliyyəti kimi də qiymətləndirilə bilər. Diskursun digər növləri kimi, reklam diskursu da müəyyən məqsədlərin, dəyərlərin, strategiyaların, janrların, vəzifələrin, funksiyaların, diskursiv formaların olması ilə xarakterizə olunur. Reklam diskursunun ən mühüm funksiyaları təsiretmə, sosial, informasiya təlqini və iqtisadi funksiyalardır. Təsiretmə funksiyasından danışarkən tədqiqatçılar manipulyasiyanın müxtəlif səviyyələrini müəyyən edirlər: idrak, affektiv, təklif, konnotativ manipulyasiya.

Reklam sloqanlarının tərtib edilməsində qeyd edilən amillər yanaşı bir sıra prinsiplərin də nəzərə alınmasının şərt olduğu qeyd edilir [8]. “Reklam sloqanlarının təşkili prinsipi dedikdə, dinamik, “enerji dolu” mətnlərin təşkil edilməsi nəzərdə tutulur. Bu, mətnin dinamik, canlı və güclü

təsirə malik olması deməkdir. Reklam mətni, müəllifin məqsədi əsasında yaradılır. Müəllifin ilkin impulsu, yəni mətni yaratma səbəbi, onun məqsədidir” [8, s. 50].

O.A.Turbina və M.S.Saltıkova belə iddia edirlər ki, reklam sloqanının enerji tutumuna aşağıdakılar daxildir: informasiya məzmununun genişləndirilməsi; artan emosionallıq; linqvo-semiotik vahidin kompaktlığını qorumaq şərti ilə gizli nitq təsirinin aktivləşdirilməsi. Beləliklə, informasiya məzmununun genişləndirilməsi, gizli nitq təsirinin aktivləşdirilməsi və emotivliyin artırılması reklam şüarının təşkilinin, onun forma və məzmununun müəyyənləşdirilməsinin əsas prinsipləridir. Üstəlik, bu prinsiplər nəinki bir-birini tamamlayır, həm də aktiv şəkildə qarşılıqlı əlaqədə vəhdət təşkil edir [8, s. 52].

Virtual məkanda reklamlar daha çox qısa sloqanlar şəklində yerləşdirilir. Reklam sloqanları ictimai fəallığın formalaşmasına yönəlmiş məhsullar kimi çıxış edir və diqqətin cəlb edilməsinə hesablanır. Reklam sloqanı reklam mətninin ən tipik və tez-tez istifadə olunan formasıdır və burada kommersiya təklifinin mənası sıxlaşdırılır və emosional təsir cəmlənir.

Reklam sloqanlarının dilçilik ədəbiyyatında qrammatik, üslubi və sintaktik xüsusiyyətləri öyrənilir. Lakin reklam mətninin əsas ideyasını başa düşməkdə vizual amillər də mühüm rol oynayır. Şrift, rəng, böyük və ya kiçik hərflərin istifadəsi və digər üsullar reklam mətninin qavranılmasına təsir edən cazibəli vasitələr kimi çıxış edir. Reklam sloqanlarının yaradılmasında istifadə edilən üslubi vasitələr istehlakçının şüuruna estetik təsir göstərən obraz yaratmağa kömək edir və reklam mətninin ən mühüm elementlərini vurğulamaq vasitəsi kimi istifadə olunur.

Reklam sloqanlarının əsas məqsədi məhsulun bazarda təqdimatını təşkil etmək və ya izah etməkdir. Qısa cümlələrdən ibarət olan reklam sloqanlarının mənası onun mahiyyətini təşkil edir. Adətən, sloqanın ifadə etdiyi məna istehlakçıları və ya alıcıları cəlb etmək üçün manipulyativ təbiətli olmalıdır ki, kütlə və ya cəmiyyət təklif olunan məhsul və ya xidmətlə maraqlansın. “Sloqanlar sözlər, söz birləşmələri və ya qısa, yığcam, maraqlı və inandırıcı məna daşıyan cümlələr ola bilər. Bundan əlavə, şüarın həm də söz oynama gücü olmalıdır ki, oxucuların onları yadda saxlaması asan olsun. Şüarların inandırıcı olması söz elementlərinə üstünlük verir və onların quruluşu, çox vaxt, ümumiyyətlə, cümlələrə bənzəmir” [2, s. 10].

Reklamlarda sloqanlar yekunlaşdırıcı, ümumiləşdirici xarakter daşıyır, çünki göstərilən və ya deyilən hər şey sloqanla yekunlaşdırılır. O, reklam olunanın identifikasiya nişanıdır və reklam mesajının bütün ayrı-ayrı hissələrini birləşdirir. İ.Morozovanın qeyd etdiyi kimi, “şüar tanınma effektiv reklam mesajının (reklamçının adı və ya reklam olunan brend, brend adı, musiqi) əsas konstantasıdır; bu, bir reklam şirkətinin məzmununun, o cümlədən “istehlakçı üçün bütün vacib məlumatları mümkün qədər tam əks etdirmək üçün mümkün qədər çox əhəmiyyətli reklam vahidləri”nin konsentrasiya edilmiş ifadəsidir [6, s. 84].

Reklamlarla bağlı araşdırmalarda çox vaxt şüar və sloqan terminləri qarışdırılır. Bir çox hallarda onları bir-birinə identik anlayış kimi təqdim edirlər. Məsələn, bu baxımdan yanaşıldıqda bu qarışıqlığı bir qədər aydınlıq gətirməyə ehtiyac duyulur. Məsələn, indoneziyadan olan bir qrup tədqiqatçı “İşə yarayan sözlər” [2] adlı elmi araşdırmada belə bir fikir irəli sürürlər ki, “şüar bir kampaniya və ya xüsusi məhsul üçün qısa bir cümlədir, sloqan isə bütövlükdə bir şirkətin və ya brendin təmsilidir. Şüarlar onlara əhəmiyyət verməyən bəzi insanlar üçün o qədər də vacib görünməyə bilər, lakin daha dərinə baxsanız, onların kifayət qədər böyük gücü olduğunu görə bilərik” [2, s. 11]. Buradan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, eyni bir sloqan ətrafında bir neçə şüar formalaşdırmaq mümkündür. Reklam kontekstində sloqan aparıcı, özək, nüvə, şüar isə ona uyğunlaşdırılan və tez-tez yenisi ilə əvəz oluna bilən qısa reklam cümlələridir. Məsələn, “Coca-Cola” şirkətinin illərdə dəyişməz olan sloqanı belə səslənir: “Hər zaman Coca-Cola”. Amma dövrün, zamanın tələbinə uyğun olaraq bu şirkətin reklam çarxlarında və ya lövhələrində digər tələqinedici şüarlardan da istifadə edilir. Deməli, bu müəlliflərin təqdimatında sloqan şirkətin, markanın və ya konkret bir məhsulun dəyişməz olaraq qalan şüarıdır.

Rusiya məkanında uzun illər fəaliyyət göstərən “Beeline” və “MTC” mobil operator şirkətlərinin reklam sloqanları əsasında geniş təhlil aparan V.V.Perşin və İ.A.Tortunova sloqanları “reklam məlumatı formasının bir növü” (рекламное сообщение) adlanırlar [7, s. 118].

Bir çox beynəlxalq brendlər daha geniş istehlakçı auditoriyası əldə etmək üçün reklam şüarlarını müxtəlif dillərə tərcümə edir. Fərqli brendlərə məxsus reklam sloqanlarının müqayisəli təhlili maraqlı ola bilər. İngilis dilli reklam sloqanlarının lingvistik təhlili zamanı müəyyən bir mədəniyyətlə əlaqəli xüsusiyyətlər və adət-ənənə ilə bağlı məlumatların təqdim edilməsi ilə məhsul haqqında identik obraz yaradılır. Məsələn, Mercedes-Benz avtomobilinin sloqanı olan "The best or nothing" müxtəlif dillərdə eyni mənəni ifadə edir və emosional effekt antiteza hesabına əldə edilir.

“Ciddi şəkildə marketing tələblərinə uyğun olaraq yaddaqalan şüar effektiv hesab edilir. Effektiv və buna görə də təsirli, yaddaqalan şüar marketingin məqsədlərinə tamamilə uyğundur” [4, s. 42].

Qeyd edilir ki, lingvistik nöqteyi-nəzərindən reklam sloqanları lingvo-semiotik vahiddir [8, s. 51]. Reklam sloqanlarının əsas məqsədi biznes rəqabətində insan şüuruna təsir etməkdir. Reklam şüarlarında imperativ konstruksiyalar adresata valehedici təsir göstərir və onu məhsulun alışına sövq edir. Məsələn, "Do all for all your mouth" (Colgate), "Taste the feeling" (Coca-Cola), "Smell like a man" (Old Spice), "Think different" (Apple) və s. İdman brendləri isə istehlakçını idmanla məşğul olmağa həvəsləndirir, məsələn, "Nike" brendi "Just do it" sloqanı ilə tanınır.

Qeyd edilənlərlə yanaşı, o da qeyd edilməlidir ki, sloqanların da müəyyən funksiyaları var. A.D.Krivosov reklam loqanlarının aşağıdakı əsas funksiyalarını müəyyən edir:

— müəyyən emosional təəssürat yaratmaq üçün potensial istehlakçılara şirkət, onun missiyası, fəaliyyəti, məhsulları və xidmətləri haqqında məlumat verməkdən ibarət olan cəlbədiçi funksiya;

— reklam edilən məhsul və ya xidmətin ən mühüm üstünlükləri və xüsusiyyətləri haqqında hədəf qrupa əsas məlumatların verilməsindən ibarət olan məlumatlandırma funksiyası” [5].

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, sloqan reklam mətninin, bir qayda olaraq, son cümləsidir. Bu, reklam mesajının yekunu və nəticəsi kimi çıxış edir. Reklamın əsas ideyasını və məqsədini qısa və yığcam bir şəkildə ifadə edir. Sloqan, diqqəti ticarət təklifinə cəlb etmək üçün əsas alətdir. Yəni, sloqan potensial müştərilərin marağını oyatmaq və onları təklif olunan məhsul və ya xidmətlə maraqlandırmaq üçün vacib bir vasitədir.

Sloqanların reklam mətninin sonunda yer alması onun reklam mətnindəki rolu və funksiyası ilə bağlıdır. Reklamın sonunda yerləşdiyi üçün, sloqan bütün mesajın yekunu kimi çıxış edərək, potensial alıcıların yaddaşında möhkəm yer tutur. Yəni, sloqan müştərilərin yaddaşında qalan və onların məhsul və ya xidmət haqqında yaddaşında qalan əsas ifadə olur.

Reklam sloqanları potensial alıcıların diqqətini cəlb etmək və sloqanı yaddaqalan etmək üçün ifadəli üslubi vasitələrdən istifadə edirlər. Sloqanlar insanı məhsul və ya xidmət almağa təşviq edən bir görüntü yaradır və reklam mətnlərində istifadə olunan ifadə vasitələri sloqanın ifadəliliyinə və emosionallığına təsir edərək insan şüuruna sirayət edir.

İfadəli dil vasitələrinin geniş tətbiqi reklamın semantik imkanlarını və ifadəliliyini müəyyən edir, onun effektivliyini artırır. Verbal və qeyri-verbal ifadə vasitələrinin təhlili vasitəsilə reklam mətninə daxil edilmiş məlumatın düzgün qavranılması vacibdir. Reklam sloqanları aydın şəkildə pragmatik məqsəd və vəzifələri ehtiva edir və müxtəlif amilləri uğurla əlaqələndirir.

Reklam sloqanları müxtəlif prinsiplərə görə təsnif edilə bilər. İ.Morozovanın təsnifat prinsipləri sloqanların istiqamətinə, hədəfinə, istifadə diapazonuna və reklam olunan məhsulun növünə görə fərqləndirilməsini təklif etdiyindən bu məsələyə daha dəqiq yanaşma kimi dəyərləndirilə bilər.

Reklam diskursu pragmatik, sosial-mədəni və kommunikativ vəzifələri yerinə yetirir və subyekt ilə hədəf auditoriya arasında qarşılıqlı əlaqə kontekstində idrak proseslərinə təsir edir.

Beynəlxalq brendlər reklam şüarlarını müxtəlif dillərə tərcümə edərək geniş istehlakçı auditoriyası əldə edir. Bu tərcümələr mədəni və dil fərqlərini nəzərə alaraq identik obrazlar yaradır.

Reklam sloqanlarının əsas məqsədi biznes rəqabətində insan şüuruna təsir etməkdir. Bu sloqanlar imperativ konstruksiyalar vasitəsilə adresata təsir edir və onları məhsulun alışına təşviq edir.

Bu nəticələr reklam diskursunun dilçilik, kommunikasiya və sosial aspektlər baxımından əhəmiyyətli bir sahə olduğunu göstərir və gələcək tədqiqatlar üçün zəngin bir məlumat bazası yaradır.

Ədəbiyyat

- [1]. Həbibova K. Reklam mətnlərində sayların manipulyativ xüsusiyyətləri // Filologiya məsələləri, № 5, –2020, –s. 70-78
- [2]. https://www.researchgate.net/publication/374199802_Reklam_mtnlrind_saylarin_manipulyativ_xususiyyti#fullTextFileContent.
- [3]. Karlina D., Yuda J.P., Sari I.M. Word That Works (Strategi Jitu Membuat Slogan yang Efektif). Baciro: Indonesia Tera. 2023, 59 p.
- [4]. <https://www.researchgate.net/publication/374673337>
- [5]. Najam U., Ali R., Burki U., Advertising during the COVID-19 Pandemic: Trends and Theoretical Developments // *Administrative Sciences*. 13 (2023) –p. 170
- [6]. Караматдинова А.Д. Особенности рекламы и рекламного слогана // Евразийский Союз Ученых, 6 (75), –2020. –с. 41-43.
- [7]. Кривоносов, А. Д. PR-текст в системе публичных коммуникаций. –СПб.: Петербургское Востоковедение, –2002. –288 с.
- [8]. Морозова, И. Слагая слоганы / И.Морозова, –М.: РИП - Холдинг, –2006. –172 с.
- [9]. Першин В.В., Тортунова И.А. Анализ влияния рекламных слоганов и миссий рекламных кампаний на потребителя (на примере слоганов компаний МТС и Билайн) // Евразийский научный журнал.– 2016. № 3. –с. 121-127.
- [10]. Турбина О.А., Салтыкова М.С. Принципы организации слоганов // Вестник ЮУрГУ, № 2, –2012, –с. 50-54.

Summary
The main essence of advertising slogans
Musayeva E.M.

Keywords: *advertising, slogan, discourse, advertising text, advertising message, linguistics.*

The novelty of the study lies in the comprehensive analysis of advertising slogans from the point of view of functional linguistics, communication theory and discourse analysis. The study considers not only traditional aspects of advertising texts, but also their role in global crises, as well as the impact on cognitive processes and public consciousness. The main goal of the study is to identify the principles of organization and functions of advertising slogans, as well as their impact on potential consumers. The study is aimed at understanding how advertising slogans shape product perception and contribute to its promotion in the market. The study used the methods of functional analysis, discourse analysis and cognitive linguistics. The analysis is based on a comparative study of advertising slogans of various brands, as well as their translations into different languages. Visual elements and stylistic features that affect the perception of the advertising message were also taken into account. The study showed that advertising slogans are a key tool in attracting attention to the product and forming its positive image. Effective slogans should be energetic, memorable and correspond to the cultural characteristics of the target audience. In the context of global crises, advertising campaigns play an important role in informing the public, but can also become a source of misinformation. Analysis of the cognitive and communicative aspects of advertising slogans helps to better understand their impact on public consciousness and their role in the modern world.

Резюме
Основная суть рекламных слоганов
Мусаева Э.М.

Ключевые слова: *реклама, слоган, дискурс, рекламный текст, рекламное сообщение, лингвистика*

Новизна исследования заключается в комплексном анализе рекламных слоганов с точки зрения функциональной лингвистики, теории коммуникации и дискурсивного анализа. В исследовании рассматриваются не только традиционные аспекты рекламных текстов, но и их роль в условиях глобальных кризисов, а также влияние на когнитивные процессы и общественное сознание. Основная цель исследования состоит в том, чтобы выявить принципы организации и функции рекламных слоганов, а также их влияние на потенциальных потребителей. Исследование направлено на понимание того, как рекламные слоганы формируют восприятие продукта и способствуют его продвижению на рынке. В исследовании использованы методы функционального анализа, дискурсивного анализа и когнитивной лингвистики. Анализ проведен на основе сравнительного изучения рекламных слоганов различных брендов, а также их переводов на разные языки. Также учитывались визуальные элементы и стилистические особенности, которые влияют на восприятие рекламного сообщения. Исследование показало, что рекламные слоганы являются ключевым инструментом в привлечении внимания к продукту и формировании его положительного образа. Эффективные слоганы должны быть энергичными, запоминающимися и соответствовать культурным особенностям целевой аудитории. В условиях глобальных кризисов рекламные кампании играют важную роль в информировании общественности, но также могут стать источником дезинформации. Анализ когнитивных и коммуникативных аспектов рекламных слоганов помогает лучше понять их влияние на общественное сознание и их роль в современном мире.

UOT

DOI 10.54758/16801245_2025_21_1_29

Bəxtiyar Vahabzadə və Azərbaycanşünaslıq**Allahverdiyeva Leyla Nəsim qızı** ORCID 0000-0002-3269-0064*Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, dosent*
allahverdiyeva.leyla@sdu.edu.az

MƏQALƏ HAQQINDA MƏLUMAT	XÜLASƏ
Məqalənin tarixçəsi Daxilolma tarixi: 01.11.2024 Düzəliş tarixi: 10.02.2025 Qəbul olunma tarixi: 03.03.2025	Məqalədə görkəmli Azərbaycan şairi, ictimai xadimi, pedaqoqu, filosofu Bəxtiyar Vahabzadənin doğma xalqına göstərdiyi xidmətlər və müxtəlif dövrlərdə bu məqsədlər üçün həyata keçirdiyi fəaliyyətlərdən bəhs olunur. Məqalədə vətənpərvər şairin Azərbaycan tarixi, rəsmi və ana dili, siyasəti, ədəbiyyatı, incəsənəti, elmi, musiqisi və mədəniyyəti haqqında dəyərli və milli fikirləri də yer alıb. Şairin xalqına xidməti XXI əsr baxımından nəzərdən keçirilir.
Açar sözlər: Azərbaycan, şair, Bəxtiyar Vahabzadə, milli, ideya, poeziya	

Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə yalnız Azərbaycanda deyil, Şərqdə, eləcə də dünya poeziya məcrasında özünə layiqli yer tutaraq bu gün də alovlanan qəlblərin özəl kürsülərində daim yaşamağa davam edir. Çağdaş poeziyamızı təkrarsız nümunələri ilə zənginləşdirən şair xalqının, elinin soy-kökünə sadıqlığını, müstəqillik yanğısını, ana dilinin zərifliyi və zənginliyini yaradıcılığı boyu hər kəlməsində tərənnüm etmişdir. O, həmçinin müasir Azərbaycan poeziyasını zamanın ağır sınaqlarından üzüağ çıxaran və bununla bərabər keçmiş ənənələri qoruyub saxlayan həqiqi milli şair olduğunu Azərbaycanın yeni dövr tarixi boyunca sübut etmişdir.

Görkəmli şair yarım əsrdən çox yaradıcılıq yolu keçirmişdir. Bu zəngin irsin nüvəsində onun doğma xalqına, tarixinə, dilinə, dininə duyduğu məhəbbət, gələcəyinə böyük inam dayanır. Bu ana xətti şairin demək olar ki, bütün yaradıcılığı boyu - istər poeziyasında, istərsə də nəsrində bu və ya digər şəkildə aydın görmək mümkündür.

Bəxtiyar Vahabzadə Azərbaycanın ən çətin, ən ağır zamanlarında onunla birlikdə olmuş, hər zaman xalqa dəstəyini əsirgəməmiş, öz haqq səsinə, etirazını bildirməkdən heç vaxt çəkinməmişdir. Məhz bu səbəbdən görkəmli filoloq, Azərbaycanda Atatürk mərkəzinin direktoru, professor Nizami Cəfərov şairi “İstiqlal şairi” adlandıraraq onun xidmətləri haqqında aşağıdakıları xüsusilə vurğulamışdır: “Azərbaycanın, xüsusilə son yarım əsrdəki təfəkkür tarixini özündə ehtiva edən ən etibarlı mənbələrdən biri B.Vahabzadədir, ən mükəmməl məktəblərdən biri B.Vahabzadə məktəbidir. – Buraya yad, qeyri-milli “metodologiya” heç zaman yol tapmamış, millətin problemləri heç bir vəchlə saxtalaşdırılmamış, həqiqət birbaşa demək mümkün olmadıqda, ən azı dolayısı ilə deyilmişdir.. Və bunu xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, B.Vahabzadəni 50-ci illərdən bu günə qədər hər hansı həqiqətdən daha çox milli həqiqət (millətin həqiqəti!) maraqlandırmışdır; nə qədər böyük məhrumiyyətlərə məruz qalsa da o, millətə xidmət vəzifəsini həmişə şərəflə yerinə yetirmiş, milli ideallardan dönməmiş, milli həqiqəti söyləmişdir” [1, s. 4-5]

Bəxtiyar Vahabzadə Azərbaycan xalqının XX əsrdə yetirmiş olduğu ən böyük şəxsiyyətlərindən biridir. Xalq şairimizin şairliyi də, filosofluğu da, ictimai və siyasi xadimliyi də mənsub olduğu xalqa məxsusdur. O, Azərbaycanda milli bir məktəb formalaşdırmağı bacarmış, mənəvi dəyərlərə sadıqlığını uzun illər boyu hər bir şeiri ilə sübut etmişdir. Bununla da o, Azərbaycanda XX əsrdə ədəbi, ictimai, milli bir məktəb yaratmağı bacarmışdır. Şairin bu

istiqlamətdəki xidmətlərindən bəhs edən prof. N.Cəfərov çox haqlı olaraq yazmışdır: “B.Vahabzadə məktəbi sadəcə millətçilik məktəbi deyil (və B.Vahabzadəni adı bir millətçi sayanlar səhv edirlər). Bu, böyük millətşünaslıq, millətsevərlik məktəbidir – Azərbaycan millətinin keçmişi, bu günü və gələcəyi ilə bağlı elə bir mühüm məsələ yoxdur ki, həmin məktəb onun üzərində düşünməsin, bu və ya digər qənaətini söyləməsin. Və B.Vahabzadə məktəbi ancaq şairlik məktəbi deyil, böyük filosofluq, nəhəng ictimai xadimlik məktəbidir. Burada müdrik fikirlər, əhatəli düşüncələr ehtiraslı emosiyalar qədər güclü, rəngarəng, nüfuzedicidir.” [1, s. 4]

Azərbaycanda gedən ictimai-siyasi hadisələrə biganə qalmayan şair mövcud quruluşa qarşı etiraz səslərini hələ Sovet rejimi dönməndə tez-tez ucaldır, yazdığı şeirlərin bəzilərini başqa xalqların nümayəndəsi adı altında çap etdirir, bəzilərini isə şəxsi arxivində gizlədirdi. Sonralar bu şeirləri “Sandıqdan səslər” (2002) başlığı altında toplayıb nəşr etdirmişdi. Ümumiyyətlə, şairin yaradıcılığında bu məzmunlu şeirlər kifayət qədərdir: “Nağıl-həyat”, “Ümidə heykəl qoyun”, “Körpü çaydan uzaq düşüb”, “Ələddinin çırağı”, “Özünə yalvarsana”, “Ehramların önündə”, “Aclardan toxlara”, “Taqi-kəsra önündə”, “Baba gur-gur”, “Açıq səhər”, “Latın dili” və digər şeirlər. Son qeyd olunan şeirlərdə şair bəzən hadisələri digər xalqlar üzərinə köçürsə də, diqqətli oxucu sətirin arasında gizlənən doğru məkanı taparaq kimə və nəyə işarə edildiyini sezməyi bacarır.

Şairin ömrü boyu apardığı digər bir mübarizənin adı isə Azərbaycan dilinin qorunması məsələsi olmuşdur. O dil ki, yalnız sovet dövründə deyil, ondan öncə də təqiblərlə üzləşmiş, çətin dövrlər yaşamışdır. Bəxtiyar Vahabzadə Azərbaycan dili haqqında açıq söz yazmağın qadağan olunduğu zamanlarda belə bu mövzuya onlarla məqalə, onlarla şeir və poema həsr etmişdir. Dilin bir millətin varlığında oynadığı roldan, bu istiqamətdə olan mübarizədən bəhs edərkən şair bunları qeyd etmişdir: “Mənim ən böyük mübarizəm isə sovet dövründə ayaqlar altında tapdanan, qapılar arxasında qalan ana dilimizin uğrunda həm əməli işimdə, həm də yaradıcılığımda ardıcıl mübarizə idi. Demək olar ki, bütün poemalarımın ricət hissəsində dolayısı ilə bu və ya başqa şəkildə dilimizin rəsmi dövlət idarələrindən qovulmasına etirazımı bildirmiş, onun hüququnun qaytarılmasını arzulamışam” [4, s. 7].

Şairin də qeyd etdiyi kimi, demək olar ki, bütün poemalarının ön hissəsində birbaşa və ya dolay yolla Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət idarələrində sıxışdırılmasına bir vətəndaş, bir ziyalı, bir dövlət xadimi olaraq öz etiraz səsinə qaldırmış, ana dilinin qorunub saxlanılması məsələsini daim qaldırmışdı.

Hər bir xalqın milli varlığının birinci göstəricisinin ana dili olduğunu şair yaradıcılığı boyu vurğulamışdır. O, 1984-cü ildə qələmə aldığı “Mərziyə” poemasında ana dilinə ayrıca bir fəsil ayırmışdır. Bəxtiyar Vahabzadə həmin poemanı Cənubi Azərbaycanın fədakar qızı Mərziyə Üsküküyə həsr etmişdir. Poemada həmin fəsil aşağıdakı şeir parçası ilə bitir:

*Ey bu günü dilim-dilim
Parçalanan ana dilim,
Sinəsində od qalanan ana dilim,
Qapıların arxasında
Böyünə bükük qalan dilim,
Var ikən yox olan dilim,
Ayaqlarda kilim dilim,
Savaşlarda bir qəhrəman,
Barışlarda həlim dilim.*

Sovet dövründə rus dilinin hakim olduğu, Azərbaycan məktəblərinin sayının azaldığı, insanların uşaqlarını rus məktəblərində oxutduğu bir dövrdə Azərbaycan dilindən az istifadə olunurdu. Şair bu fikirlərini “Latın dili”, “Riyakar” şeirlərində də davam etdirir.

Bəxtiyar Vahabzadə 1967-ci ildə qələmə aldığı “Riyakar” şeirində övladlarını rus məktəblərində oxudan azərbaycanlı müəllimlərin dilimizə qarşı riyakarlığını təsvir edir.

*Mənim övladıma ana dilində
Dərs verən "ağıllı" müəllimə bax.
"Vətən", "Vətən" deyir, öz övladını,
Əcnəbi dilində oxudur ancaq.
Özgəyə "dilini öyrən" deyirsən,
Özünsə bu dili bəyənməyirsən.*

Beləliklə, burada da görkəmli şairin hətta müəllimlərin özləri ilə ana dilinin qorunmasının vacibliyi uğrunda apardığı mübarizəsinin şahidi olur.

Dahi şairin elə həmin ildə qələmə aldığı digər həmin məzmunlu əsəri olan "Latın dili" şeirində Azərbaycan dilini qəsdən assimilyasiyaya məruz qoyanlara qarşı güclü etiraz səsinə duymaq çətin deyil. Hətta bu şeirinə görə şair təqiblərə və təhdidlərə məruz qalsa da, o, yolundan dönmür.

Ürəyi Azərbaycan eşqi ilə döyünən Bəxtiyar Vahabzadə Azərbaycanın yalnız dili, tarixi, ədəbiyyatı, siyasəti baxımından deyil, bütövlükdə birlik və istiqlaliyyəti, milli ideologiyası, ümumən Azərbaycançılıq məfkurəsi uğrunda mübarizə aparmışdır. Bütün bu fəaliyyətlər şairin həqiqi millətsevər, vətənpərvər və fədakar xüsusiyyəti nəticəsində yarandığını sübut edir. Vətənin ağırlı günlərində xalq şairinin bir ictimai xadim kimi müxtəlif kürsülərdən odlu-alovlu çıxışlarını o dövrdə yaşamış hər bir azərbaycanlı hafizəsində əziz xatirə kimi qoruyub saxlayır. Fikirlərini şairin doğma Azərbaycan haqqında hələ XX əsrdə yazdığı qiymətli düşüncələri, yurduna olan məhəbbətini əks etdirən kiçik bir fikri ilə yekunlaşdırmaq istəyirəm: "Mənim Azərbaycanım öz kökü üstündə bitən, günü-gündən böyüyən, inkişaf edən, özünü dərk edən, özü ilə öyünməyi bacaran, bununla belə bütün xalqlara hörət edən, onların mədəniyyətlərini qiymətləndirməyi bacaran bir məmləkətdir". [2, s. 304]

Ədəbiyyat

- [1]. Cəfərov N. Bəxtiyar Vahabzadə / N. Cəfərov, –Bakı: Azərbaycan, –1996, –80 s.
- [2]. Vahabzadə B. Sadəlikdə böyüklük / B.Vahabzadə, –Bakı: Yazıçı, –1978, –338 s.
- [3]. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə: I cild (Şeirlər) / B.Vahabzadə, –Bakı: Öndər nəşriyyat, –2004, –328 s.
- [4]. Vahabzadə B. Sandıqdan səslər. Şeirlər / B.Vahabzadə, –Bakı: Təfəkkür NPM, –2002, –128 s.
- [5]. Vahabzadə B. Lirika / B.Vahabzadə, –Bakı: Azərənşər, –1990, –215 s.

Summary

Bakhtiyar Vahabzade and Azerbaijan study

Allahverdiyeva L.N.

Key words: Azerbaijan, poet, Bakhtiyar Vahabzadeh, national, idea, poetry

The article describes the merits of the outstanding Azerbaijani poet, public figure, teacher and philosopher Bakhtiyar Vahabzade to his people and the activities he carried out for these purposes in different periods. The article also presents the valuable and national thoughts of the patriotic poet about the history, official and native language, politics, literature, art, science, music and culture of Azerbaijan. The poet's service to his people is assessed from the point of view of the 21st century.

Резюме

Бахтияр Вахабзаде и изучение азербайджановедение

Аллахвердиева Л.Н.

Ключевые слова: Азербайджан, поэт, Бахтияр Вахабзаде, национальное, идея, поэзия.

В статье говорится о заслугах, оказанных выдающимся азербайджанским поэтом, общественным деятелем, педагогом, философом Бахтияром Вахабзаде родному народу, и деятельности, которую он осуществлял в этих целях в разные периоды. В статье также изложены ценные и национальные мысли поэта-патриота об истории Азербайджана, официальном и родном языке, политике, литературе, искусстве, науке, музыке и культуре. Служение поэта своему народу рассматривается с точки зрения XXI века.

UOT 821.111

DOI 10.54758/16801245_2025_21_1_32

Mythical character Caldwell in John Updike's novel "The Centaur"

Hajiyeva Sabina Mubariz

Ganja State University, Ganja, Azerbaijan, senior lecturer, PhD
calilovat@mail.ru

ARTICLE INFO	ABSTRACT
Article history: Received 02.12.2024 Received in revised form 24.02.2025 Accepted 10.03.2025	<i>The article is devoted to the novel "The Centaur", which is considered a masterpiece of John Updike, one of the greatest representatives of American prose of the twentieth century. The article mainly analyzes the image of Caldwell, who is considered a mythical hero. The work is analyzed by literary critics from different points of view. Caldwell is the central character of the novel, the image of Caldwell is also considered autobiographical.</i>
Keywords: myth, mythical image, mythical thought, mythical memory	

The prominent researcher of American prose A. Mulyarchik, comparing the myth factor and real reality in J. Updike's work, gives preference to autobiographicalism, which is the bearer of reality in the novel "The Centaur": "The appeal to myth was not a remarkable development in Updike's work. Almost all the books he wrote in the 1960s and 1970s reflect his attitude to modern American life. According to the author's confession, the content of "The Centaur" is in many ways purely personal, nostalgic. The central image of the novel is the image of his father, the natural science teacher George Caldwell, who also taught mathematics at the centaur Chiron Updike Shillerton School. George's fifteen-year-old son Peter, according to the author's code, is Prometheus, John Updike himself.

Thus, in the work "The Centaur" mythologism and autobiography form an organic unity, characterize the writer's innovation, unique symbolic (according to some scholars, allegorical -) style. In this novel, Caldwell's wife Hesse resembles the Greek mythological Hera, her father Kramer resembles Kron, and the school board member Vera resembles the mythological Hera, the wife of the god Zeus, or rather, in the writer's style, in the often unexpected composition of the novel, mythical images merge and act, and they also dissolve and disappear.

Incidentally, it should be noted that in the "Centaur" published in 1963, Peter, who is a child, appears as the thirty-five-year-old hero John Robinson in the novel "The Farm", published two years later.

J. Updike wrote in one of his autobiographical memoirs: "The centaur Chiron, who could not become a god until the end [in ancient Greek mythology, the noble Chiron is accidentally injured and begs Zeus to save him from the torment of immortality - S.H.] always suffers from his duality. This happened to my father too. After moving from New Jersey to Pennsylvania, he remained an outsider for a long time, unable to adapt to his surroundings in any way" [3, p.226].

Undoubtedly, as with all great writers, J. Updike's work was primarily a writer's observation, an experience of acquaintance with world literature at the level of enlightenment. Having graduated from Harvard University with honors, he was sent to England with the funds of one of the private funds - a scholarship. During his three-year work at the famous "New Yorker" magazine, he mastered the three truths of writing formulated by such artists as Salinger and Irwin Shaw:

1) Locality of the plot; 2) Delicate psychologism; 3) Rigor of style [3, p.209]. This is a difficult writing path. J. Updike chose this path and already in the 60s of the 20th century in the novel "Rabbit, Run" (1960) in an empty environment - in the late 50s, he creates the image of an average American against the background of the fate of the famous basketball player "Krolik" from the suburbs, Harry Engsthorne, who was deprived of all material resources to exist. The writer brings Harry to the center of the artistic narrative at a time when the former glory of this sports star has been forgotten, focusing all attention on the psychological contradictions in the hero's internal drama. Russian critic and theorist A. Mulyarchik writes: "The main element of the writer is the personal life of an ordinary, unremarkable American. In the 60s, the writer was accused of failing to raise deep social problems in his works, written in a highly artistic form and polished metaphorical style. The author himself spoke out against such narrow-mindedness" [4, p.208].

J. Updike proves that the ordinary Americans and personal destinies he brought to prose reflect the social paralysis and social troubles of America more comprehensively and deeply than the monographs and textbooks written about them.

In the 60s-70s of the 20th century, J. Updike's works revealed that "social and religious philosophy, social experience" cannot satisfy the spiritual thirst of modern Americans. In the novel "Rabbit, Run" he is a famous athlete who married the daughter of a businessman engaged in the car trade, who at first glance is provided with everything. "His endless running route begins right here – from unsuccessful attempts to escape from everyday household worries" [9, p.213].

J. Updike presents this in the language of a hero who, in fact, considers himself guilty of everything: "You know, it always seemed to me that I was riveted to broken toys, empty glasses and TV; it was never possible to eat on time and get out of there" [9, p.4].

These words Krolock says in a conversation with the priest Ecclesham. "What we live with – you can call it inner darkness". "Inner darkness" is precisely what does not allow Krolock, his wife Janice, and his beloved Ruth to live – both to unite and to separate. The "inner darkness" that the society in which the average American lives gives him. In "Centaur", John Updike turns to myth - to the immortal heroism of ancient Greek myths, whose glory never fades, whose glory never dies.

According to J. Updike, real myth wears the clothes of reality. So, the point is not that J. Updike spoke in the language of mythical images, as Russian Soviet literary critics say, being afraid to tell the truth directly.

J. Updike lived in a democratic society and, like other writers, could write his works in any style he wanted. J. Updike in American prose, Ch. Aitmatov in Soviet prose, and Y. Samadoglu in Azerbaijani prose had their own reasons for turning to myth. In our opinion, the very American way of life, which does not provide the average American spiritually [and intellectually], led John Updike to myth in the 1960s. The researcher wrote: "Americans love loud names. They called the twenties of our century [meaning the 20th century – S.H.] the "jazz age", the thirties the "red", the forties the "conformists", the fifties the "silence", the sixties and seventies the "stormy", "rebellious", "protesting". Of course, such catchy names of decades do not fully capture their content, but if we compare them, a number of characteristic features of the public mood are clearly expressed in these concepts" [1, p. 3].

As well as, American criticism did not have an unambiguous approach to the novel. Thus, without giving a specific historical characteristic, we can imagine that America in the 1960s-70s was a turbulent, stormy, hot period. In such a period, it was impossible to satisfy the moral needs of the American reader - the average American, his reaction to social paralysis only by describing the existing reality. Therefore, in this period, both in American prose and in world prose in general, the need to appeal to myth as a morally pure, sublime and perfect world comes to the fore.

In the novel "The Centaur", J. Updike combines George Coldully, a teacher at the Shillington School in the American state of Pennsylvania, with the well-known conscientious Centaur Chiron

from ancient Greek myth. Thus, the Centaur, with the body of a horse and the head of a man, becomes one of the most powerful heroes of 20th-century American prose.

Undoubtedly, "The Centaur" is a psychological novel that first of all raises the mythical, and then the psychological layers of the existing reality, describes the face of society in all its smallest details – characterizes the image of existence. In response to those who once analyzed him as a psychologist, the genius F.M. Dostoevsky said, "They call me a psychologist: it is not true, I am only a realist in the highest sense, or rather, I describe the depths of the human soul" [5, p.70].

If we approach the novel "The Centaur", whose artistic power is strong thanks to the narration, we will face an interesting situation: the writer speaks both on his own behalf, and more on behalf of the teenager Peter, and on behalf of Caldwell – Xnron – the centaur. And the strange thing is this: while reading the novel, it seems until the very end that the narrator is the teenager Peter Caldwell. True, on some pages, there are also considerations that do not correspond to his age. For example, the description on page 368, or such a sentence as "Words - claws shrank as if they had fallen from a blow" [2, p.310].

Russian literary critic V.A. Kostyakov, speaking of the problem of narrative in the novel, writes: "The main decisive issue facing the novel is a dissatisfaction arising from the structuring of a case in which the gendarme cannot solve the problems. At first glance, it may seem that this problem is solved in the novel in a very simple way: in the end, it is determined that the issue remains obscure" [3, p.140].

Thus, in the novel, the sole author of the narrative - J. Updike - uses different voices - speech zones. In a certain sense, "The Centaur" can also be called a "polyphonic novel" using the term of the famous theorist M. Bakhtin. In theoretical thought, the attitude to narrative is also ambiguous and ambiguous: "The organization of the text according to the "descriptor" - the narrator and the storyteller is precisely narrative. Narration includes, firstly, the literary organization of the text, and secondly, the placement of the text in terms of objects and places, or rather, the placement of all realities - non-words - according to the storyteller" [5, p.5].

In J. Updike's novel "The Centaur", the mythical line - the main plot complicates the syncretism somewhat. In fact, "The Centaur" can be called two novels. The plot lines do not intersect only when the writer needs them, but continue in parallel. Just as it is impossible to divide the centaur into a father and a man, it is also impossible to divide the novel into two parts. "The Centaur" is not an ordinary novel, but a philosophical-syncretic novel with a very complex structure, written in a symbolic-allegorical style, which does not lend itself easily to scientific-theoretical analysis. The author himself admits this.

References

- [1].Apdayk, C. Seçilmiş əsərləri / C.Apdayk, tərc. ed. Vaqif Əjdəroğlu, redaktor: T.Kazımlı. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2011. – 648 s.
- [2].Taylor, L.E. The Centaur. Epic Poem and Pastoral lament // Updike John. – N.Y.: A Collection of Critical Essays, – 1979. – 119 p.
- [3].Updike, J. Picked-Up Pieces / J.Updike, distributed by Random House, –1975. – 519 p.
- [4].Rene, W. Theory of Literature / W.Rene, W.Austin. – Harcourt: Brace & World, – 1984, – 384 p.
- [5].White, J.J. Mythology in the Modern Novel / J.J.White . – Princeton: Princeton University Press, – 2015. – 278

Xülasə

Con Apdaykin “Kentavr” romanında mifik obraz Kolduel

Hacıyeva S.M.

Açar sözlər: *mif, mifik obraz, mifik düşüncə, mifik yaddaş*

Məqalə XX əsrin Amerika nəsrinin gorkəmli nümayəndələrindən biri olan Con Apdaykin yaradıcılığının şah əsəri hesab olunan “Kentavr” romanına həsr olunmuşdur. Məqalədə əsasən əsərin mifik qəhrəmanı hesab olunan Kolduel obrazı təhlil olunur. Roman ədəbi tənqidçilər tərəfindən müxtəlif nöqteyi-nəzərdən təhlil olunur. Kolduel romanın mərkəzində dayanan bir mifik obrazdır. Kolduel obrazı eyni zamanda avtobiografik obraz hesab olunur.

Резюме

Мифический персонаж Колдуэлла в романе Джона Апдайка «Кентавр»

Гаджиева С.М.

Ключевые слова: *миф, мифический образ, мифическая мысль, мифическая память.*

Статья посвящена роману «Кентавр», который считается шедевром творчества Джона Апдайка, одного из крупнейших представителей американской прозы XX века. В статье преимущественно анализируется образ Колдуэлла, считающегося мифическим героем. Произведение анализируется литературоведами с разных точек зрения. Колдуэлл является центральным персонажем романа, образ Колдуэлла также считается автобиографическим

UOT 821.35

DOI 10.54758/16801245_2025_21_1_36

Sabir ədəbi məktəbinin varisi Məşədi Sijimqulu**Cabaroğlu Mədinə Ağakərim qızı** ^{ORCID 0000-0003-4409-7070}*Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, fil.f.d., baş müəllim*
madina.cabaroğlu@sdu.edu.az

MƏQALƏ HAQQINDA MƏLUMAT	XÜLASƏ
Məqalənin tarixəsi Daxilolma tarixi: 18.11.2024 Düzəliş tarixi: 27.01.2025 Qəbulolunma tarixi: 03.03.2025	Əli Nazmi Sabir ədəbi məktəbinin davamçısı idi və xalqını oyatmaq, maarifləndirmək və canlandırmaq üçün yorulmadan çalışdı. Digər həmkarları kimi, ənənəvi fikirləri atladı, cəmiyyət üçün aktual problemlərə toxundu, köhnə və yeni dünya arasındakı ziddiyyətləri ortaya qoydu. Müasir cəmiyyətin inkişafına mənfi təsir göstərən amillər, adət və ənənələr, insanları əsarətdə saxlamağa çalışan köhnə qaydalar və qanunlar və cəmiyyətdə pulun üstünlük təşkil etməsi şairin diqqətini çəkən vacib məsələlər idi.
Açar sözlər: Molla Nəsrəddin, jurnal, satira, Əli Nəzmi, ədəbiyyat	

Satira Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus tarixə, inkişaf yoluna malik olan janr hesab edilə bilər. Ədəbiyyatımıza nəzər salsaq hələ qədim və orta əsrlərə aid ədəbi nümunələrdə satiranın rüşeymlərini müşahidə etmək mümkündür. N. Gəncəvi, M.Füzuli, M.P.Vaqif, M.V.Vidadi kimi dövrünün böyük sənətkarları ədəbi yaradıcılıqları boyunca müəyyən məqamlarda satiraya müraciət etmişlər. Satirik nümunələrin geniş oxucu kütləsinə malik olmadığı bu mərhələ sonrakı ədəbiyyatımızda yumorun, tənqidi gülüşün inkişafına təkan vermiş olmuşdur. XIX əsrin əvvəllərində Q.Zakir, B.Şakir, M.B.Nadim, əsrin II yarısında S.Ə.Şirvani cəmiyyətdə müşahidə etdiyi qüsurları, çatışmazlıqları satira vasitəsilə düzəltməyə, islah etməyə çalışmışlar. Bu böyük sənətkarların açdığı çıxış XX əsrin əvvəllərində Şərq aləminin dirçəliş və oyanışı uğrunda mübarizə aparacaq demokratik ruhlu mətbuatın – “Molla Nəsrəddin” jurnalının ərsəyə gəlməsinə ciddi təkan vermişdir. “Molla Nəsrəddin” Azərbaycan ədəbiyyatına, mətbuatına ümummilli düşüncə anlayışı gətirmiş, doğma dilimizin, millətimizin inkişafı naminə bütün qüvvəsi ilə mücadilə aparmış, Vətən sevgisi, söz azadlığı kimi dövrünün bir sıra aktual məsələlərini işıqlandırmağa çalışmışdır.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı əsrin əvvəllərində, daha dəqiq desək 1906-cı ildə Tiflis şəhərində işıq üzü görmüşdür. Müəyyən fasilələrlə 25 il ərzində çap olunan bu jurnal Azərbaycanda ilk şəkilli, karikaturalı jurnal idi. Burada təsvir olunan müxtəlif illüstrasiyalar, karikaturlar o dövrdə oxumağı və yazmağı bacarmayan avam kütlə üçün bir çox mətləblərin açılmasına yardımçı olurdu. Jurnalın adı türk xalqları arasında ağılı, çətin vəziyyətlərdən çıxış yolu tapması ilə məşhur olan Nəsrəddinin Xocanın adı ilə adlandırılmışdır. Bu tarixi şəxslə bağlı əhvalatlar, dilindən söylənilən lətifələr, ibrətamiz fikir və ifadələr Anadoludan tutmuş Çin ərazilərinə qədər burada məskunlaşan türklərin dilində əzbər olmuşdur. Jurnalın Tiflis qubernatoru dəftərxanası tərəfindən müəyyən edilmiş proqramı da bu jurnalın adı ilə məzmunu arasında uyğunluq, həmahənglik olduğunun göstəricisidir. Belə ki, müəyyən olunmuş proqrama əsasən jurnalda dərc olunacaq yazılar məzhəki şeirlər və elanlar, satirik hekayələr və felyetonlar, məzəli teleqramlar, lətifələr və s. bu kimi on bir başlıq şəklində qruplaşdırılmışdır.

“Molla Nəsrəddin” ətrafında dövrünün bir sıra sevilib-seçilən söz ustalarını toplaya bilmişdi. Buraya həm nəsr, həm də nəzmlə yazan sənətkarlar daxil idi. Jurnalın baş redaktoru C.Məmmədquluzadə başda olmaqla M.Ə.Sabir, Ö.F.Nemanzadə, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmqüsar,

B.Abbaszadə, M.S.Ordubadi, Ü.Hacıbəyli və s. ədəbi yaradıcılıqla məşğul olan sənətkarlar millətin oyanışı, maariflənməsi, dirçəlişi uğrunda dayanmadan çalışırdılar. Belə fədailərdən biri də Sabir ədəbi məktəbinin davamçısı kimi tanıdığımız, satirik ruhlu əsərlərində öz dəsti xətti ilə seçilən şair Əli Nəzmi idi. Əli Nəzmi də eyni cəbhədə çiyin-çiyinə vuruşduğu digər sənət yoldaşları kimi ənənəvi mövzulardan yan keçərək cəmiyyət üçün aktual olan mövzulara üz tutmuş, köhnə dünya ilə yenisi arasındakı kəskin ziddiyyətləri açıb göstərməklə oxucusunu mövcud problemlərin həlli üçün çıxış yolu tapmağa səsləmişdir. Müasir cəmiyyətin yaşam tərz, mədəni inkişafa mənfi təsir edən, kütləşdirmə məqsədi daşıyan adət və ənənələr, xalq əsarət altında saxlamağa çalışan köhnə qayda və qanunlar, pul hökmranlığı kimi bir sıra məsələlər şairin diqqət mərkəzində idi. Mir Cəlalin dili ilə desək “Bu zaman bədii ədəbiyyatın başlıca mövzusu müasir cəmiyyətin yaşayışı idi. Nə aşiqanə mövzular, nə Firdovsi təsirli tarixi qəhrəmanlıq dastanları, nə də Sədi nəsihətləri dəbdə deyildi. Bu zaman ədəbiyyat kiçik bir ailədən başlamış, böyük bir ölkəyə qədər hər yerdə baş verən əhəmiyyətli hadisələri siyasi ideyalar nöqtəyi-nəzərindən mənalandırmağa çalışırdı” [5, s.52].

“Molla Nəsrəddin” jurnalında Sabir kimi böyük sənətkarla bir sırada addımlamaq, onun müraciət etdiyi mövzulara müraciət etmək, eyni zamanda yorucu təkrarçılıqdan yayınmaq, oxucunun diqqətinə və marağına səbəb olmaq bir o qədər asan deyildi. Bu jurnalda çalışan hər bir yazarın tənqid hədəfi bəlli idi – köhnəpərəst və fırıldaqçı din xadimləri, xalqın qanını içən dərvişlər, mədəni inkişafın qarşısında böyük sədd kimi dayanmış falçı və cindarlar, xalq mənfəətini öz şəxsi mənafeyinə qurban edən “millətpərəstlər” və s. Amma Əli Nəzmi qarşısına qoyduğu bu məqsədin öhdəsindən məharətlə gəlirdi. Onun bu bacarığını yüksək qiymətləndirən C.Məmmədquluzadə yazırdı: “ “Molla Nəsrəddin”ə yaraşan şivənin məzəliliyi və duzluluğunda, məharət və lətafətdə Sabirə yavuş gələn və ona əvəz olan birinci Məşədi Sijimqulu Kefsiz olubdur” [4, s. 6]. Hətta bu iki sənətkarın dəsti-xətti o qədər yaxın olmuşdur ki, gizli imzaları olmasa satiraların müəllifliyinin kimə məxsus olduğunu müəyyən etmək mümkünsüz imiş.

Əli Nəzmi Molla Nəsrəddinçi digər məsləkdaşları kimi dövrün aktual problemlərini qələmə almağa, insanların diqqətini bu istiqamətə yönəltməyə çalışmışdır. Belə mövzulardan biri də kapitalizm münasibətləri idi. Bu dövrdə Bakıda sənayenin inkişafı ilə əlaqədar kapitalın hökmranlıq əldə etməsi, müəyyən kütlənin istismara məruz qalması Əli Nəzminin də diqqətindən yayınmamış, şair “Ay gidi, pul!”, “Ay zəhrimar, pul!” kimi satiralarında bu mövzuya toxunmuşdur:

*Yer üzərində şahların başına işıqlı tac,
Ac, gəni, gəda və şah aləti-rəfi-ehtiyac,
Mərhami-riş-i-əndərun, cümlə mərəzlərə əlac,
İlahi eşq üçün şəfa, ruh, həyatü izdivac.
Bəxtin uğurlu yıldızı, taleyi-xoşnigar , pul!
Ah... bu sikkədar pul, hamısı bu zəhrimar pul! [6]*

Şairin tənqid hədəfinə tuş gələn mövzulardan biri də mövhumatın və cəhalətin tənqididir. Bu mövzuda yazdığı şeirlərdə şair cəhalət bataqlığında boğulanları satira atəsinə tutur, müxtəlif təzadlar yaradaraq millətin elmdən, inkişafdan nə qədər geri qaldığını ifadə etməyə, onları doğru yola istiqamətləndirməyə çalışır. Şairin “Yorğun bir baxış”, “İrsi-pədən” adlı şeirləri bu qəbildəndir. “Gülürəm” adlı şeirində şair ustadı Mirzə Ələkbər Sabirin “Dindirir əsr bizi, - dinməyiriz, Açılan toplara diksinməyiriz, Əcnəbi seyrə balonlarla çıxır, Biz hələ avtomobil minməyiriz” misralarındakı fikri fərqli və özünəməxsus şəkildə çatdırmağa çalışmışdır:

*Bir tərəfdə görürəm qüvvəti zur,
Ol biri yanda bilik, fənn, şüur,
Əhli-İrani də tutmuş yeni şur,
Başlayır imdi əlif, bey gülürəm,
Xoş gəlir təbimə hər şey,gülürəm. [2, s.248]*

Şeiri oxuduqca böyük şairin “gülürəm” kəlməsi altında necə acılar çəkdiyinin, təəssüf hissəsinə qapıldığının şahidi oluruq. Şair riyakarlıq libasına bürünmüş ruhanilərin, fırıldaqçılıq yolu ilə xalqı

aldadan, onun gələcəyini sual altında qoyan mollaların iç üzünü, əsl simalarını göstərilmiş, bu üzdənirəq ziyalıların cəmiyyət üçün necə bir təhlükə olduğunu vurğulamağa çalışmışdır.

“Molla Nəsrəddin”in qarşısında duran vacib məsələlərdən biri də qadın azadlığı idi. Jurnalın fəal üzvləri cəmiyyətimizdəki sosial məsələlərlə bağlı mövzulara müraciət edirdilər ki, bu mövzulardan biri də qızlarımızın təhsildən kənar qalması idi. Onlar qadınlarımızın ictimai hüquqsuzluğunu tənqid edir, başqa millətlərin nümayəndələri ilə müqayisədə bizim qadınların mədəni inkişafdan, elmdən, təhsildən geri qalmasını kəskin pisləyirdilər. Bu problemin özəyində qadınların qapanması, çarşab məsələsi də öndə dayanırdı. Lakin çoxarvadlılıq, nigahdankənar münasibətlər, siğə, azyaşlı uşaqların vaxtından əvvəl məcburi nigaha cəlb edilməsi kimi məsələlər də bu problemlərin bir hissəsini təşkil edirdi. Yaradıcılığında qadınlarımızın hüquqsuzluğundan bəhs edən, onların maariflənməsi üçün mübarizə aparan şairlərimizdən biri də Əli Nəzmi olmuşdur. Şairin yaradıcılığına böyük maraq göstərən fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru Rabil Mehdiyev qeyd edirdi ki, şairin irsi maarifçilik, təşəbbüskarlıq zəminində inkişaf etmiş, ictimai problemlərdən çıxış yolları, mütərəqqi ideyalar təbliğ etmişdir. R.Mehdiyev burada diqqəti cəlb edən mühüm fakt kimi Əli Nəzminin müqayisəli təhlil metodundan bəhrələnərək, ictimai sferadakı katalizmləri müqayisəli şəkildə təqdim etməsini göstərmişdir [1, s.15].

Azərbaycan qadınının ictimai hüquqsuzluğu və başqa millətlərin qızlarının maariflənmək imkanı, tərəqqiyə can atmaları sosial sferada kəskin təzad təşkil edirdi. Şair “Qızlarımız”, “Arvadlarımız”, “Bir qızın “Molla Nəsrəddin”ə əzi-halı”, “Bizim arvad” kimi şeirlərində qadın azadlığı məsələsini diqqətə cəlb etmişdir. “Qızlarımız” satirasında Əli Nəzmi qeyd edirdi ki, cəmiyyətimizdə qadının hüquqsuz olmasının səbəbi doğulub böyüdüyü ailədir və təəssüf hissi ilə vurğulayırdı ki, azyaşlı qızların taleyi onların əks cinsdən olan ailə üzvləri tərəfindən müəyyən edilir:

*On bir yaşına yetməmiş idim hələ, Molla!
Hər yanda qurulmuşdu mənə min tələ, Molla!
Axırda mənə saldılar əldən-ələ, Molla!
Getdim ərə bir sahibi-qəddarə, fişəngə,
Satdı mənə ağsaqqal atam bir dəli dəngə! [2, s.62]*

Əli Nəzmin şeirləri olduqca sadə dildə yazılmış, oxunaqlı və rəvandır. O, satiralarında canlı danışq dilinə üstünlük vermişdir ki, bu da oxucunu yormur, əksinə, onda sənətkarın yaradıcılığına maraq oyadır. Şair bir neçə misra ilə cəmiyyətdəki qüsurları hərtərəfli təsvir etmə bacarığına malik olmuşdur. Əsərlərinin böyük hissəsi “Sijimqulunamə”də toplansa da, dövrünün müxtəlif mətbu orqanlarında Əli Nəzminin çox sayda şeirinə rast gəlmək mümkündür.

Ədəbiyyat

- [1]. Əli Nəzmi yaradıcılığında qadın hüquqlarının müdafiəsi. Səs qəzeti, 25 sentyabr, –2018-ci il, – s. 15
- [2]. Nəzmi, Ə. Seçilmiş əsərləri Ə./ Nəzmi – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006, – 544 s.
- [3]. Hüseynov F.C. “Molla Nəsrəddin” və Mollanəsrəddinçilər/ F.C.Hüseynov. – Bakı: Yazıçı, – 1986, – 279 s.
- [4]. Məmmədquluzadə C. “Molla Nəsrəddin”in fəalları // “Molla Nəsrəddin”, –1906, №7, –s.6
- [5]. Mir Cəlal. Azərbaycanda ədəbi məktəblər / Paşayev M. –Bakı: Ziya-Nurlan, – 2004, – 392 s.
- [6]. <https://senet.az/bloq/bu-zehrimar-pul-eli-nezmi-4391>

Summary

Mashadi Sijimgulu, the successor of Sabir literary school
Jabarova M.A.

Key words: *“Molla Nasraddin”, jurnal, satire, Ali Nazmi, literature*

Ali Nazmi was a follower of the Sabir literary school and worked tirelessly for the awakening, enlightenment and revival of his people. Like other poets of his time, he bypassed traditional ideas, turned to topical issues for society and revealed the contradictions between the old world and the new. Factors that have a negative impact on the development of modern society, customs and traditions that make people dull, old rules and laws that try to keep the people enslaved and the dominance of money in society were important issues that attracted the attention of the poets.

Резюме

Мешади Сижимгулу, преемник литературной школы Сабира
Джабарова М.А.

Ключевые слова: *«Молла Насреддин», журнал, сатира, Али Назми, литература*

Али Назми был последователем литературной школы Сабира и неустанно работал над пробуждением, просветлением и возрождением своего народа. Как и другие коллеги, он обошел традиционные идеи, обратился к актуальным для общества проблемам, раскрыл противоречия между старым и новым миром. Факторы, оказывающие негативное влияние на развитие современного общества, обычаи и традиции, старые правила и законы, пытающиеся держать людей в рабстве, а также доминирование денег в обществе были важными вопросами, которые привлекли внимание поэта.

UOT 821.35

DOI 10.54758/16801245_2025_21_1_40

“Xəmsə” mövzularının XIX əsr anadilli Azərbaycan poeziyasına transformasiyası**İsmaylova Əfsanə Şəmsəddin qızı** ORCID 0000-0002-8603-4791*Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, müəllim*
Efsane.Ismaylova@sdu.edu.az

MƏQALƏ HAQQINDA MƏLUMAT	XÜLASƏ
Məqalənin tarixçəsi Daxilolma tarixi: 20.10.2024 Düzəliş tarixi: 10.01.2025 Qəbul olunma tarixi: 03.03.2025	<i>"Xəmsə"yə daxil olan mövzular Dünyanın bütün xalqlarının ədəbiyyatına çevrildi. Buna misal olaraq şairin yüksək insani və humanist əsərlərinə yüzlərlə cavab yazmaqdır. XII əsrdə Nizami dövründə məşhurlaşan Məsnəvi ənənəsi XIX əsrdən etibarən zəifləməyə başladı. Məqalədə XIX əsrdə yaşamış və böyük Nizami ənənələrini davam etdirən iki şairin poemalarından bəhs olunur.</i>
Açar sözlər: <i>"Xəmsə", Nizami, məsnəvi, poema, XIX əsr</i>	

Çoxəsrlik Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində XI əsrdən başlayaraq əvvəlcə fars, XIII əsrdən başlayaraq isə fars dili ilə yanaşı, Azərbaycan dilində epik əsərlər yaranmış, beləliklə, anadilli məsnəviçiliyin əsası qoyulmuşdur. Sonralar ənənə halını almış bu proses müxtəlif dövrlərin mütəfəkkir şairləri tərəfindən davam etdirilmiş, XIX əsrdə də müəyyən qədər öz aktuallığını saxlamışdır.

Məlumdur ki, cəhanşümul Nizami Gəncəvi “Xəmsə”si Yaxın və Orta Şərq poeziyasında məsnəvinin inkişafında nəzərəcərpacaq dərəcədə dönüş yaratmış, XII əsrdən üzü bəri ədəbiyyat tariximizdə eyni mövzulu əsərlərin yazılmasında başlıca zəncir funksiyasına çevrilmişdir.

Akademik İsa Həbibbəyli Nizaminin yaşayıb-yaratdığı dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının “qızıl dövrü”, “Xəmsə”ni isə “türk-müsəlman dünyası ədəbiyyatının opogeyi” kimi xarakterizə edərək yazır ki, “*əgər XI-XII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı fars dilində yazılmasa idi, həmin epoxanın böyük şairləri Əfzələddin Xaqani, Nizami Gəncəvi indi təsəvvür etdiyimiz səviyyədə Şərq və dünya miqyasında böyük mövqe qazana bilməyəcəkdi*” [1].

Akademik R.Hüseynov isə yazır: “*Görkəmli mütəfəkkirin (Nizaminin – Ə.İ.) əsərlərini fars dilində yazması farsdilli ədəbiyyatın inkişafına öz müsbət təsirini göstərmiş və bu ədəbiyyatın içərisində Azərbaycan üslubunun formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edib. Hələ XII əsrdə Hindistanda Nizamiyə nəzirələr yazılması məhz fars dilinin qovuşdurucu dil funksiyasını yerinə yetirməsi ilə bağlı idi*” [2].

Nizaminin məsnəviləri hələ şairin öz dövründə Şərqi farsdilli mütəfəkkirləri tərəfindən təhlil olunmuş, layiqli qiymətini almışdır. Bu gün də dahi şairin irsi müxtəlif aspektlərdən interpretasiya olunmaqdadır.

Dünya tədqiqatçıları – Avropa, Asiya, Amerika alimləri müasir dövrdə də Nizami mövzuları ilə bağlı müxtəlif mülahizələr irəli sürməkdədirlər. Çünki Nizami dünya ədəbiyyatının mütəfəkkiridir. Şairin ədəbiyyatımıza bəxş etdiyi “Xəmsə”yə daxil olan mövzular müəyyən dərəcədə bütün dünya xalqlarının ədəbiyyatına transformasiya olunmuşdur. Nizaminin yüksək statuslu bəşəri və humanist ideyalı əsərlərinə yüzlərlə nəzirələrin yazılması bu fikrin bariz isbatıdır. Onun “Xəmsə”sinə hələ şairin öz dövründə Hindistanda Əmir Xosrov Dəhləvi, sonralar isə

Tacikistanda filosof Əbdürrəhman Cami, özbək şairi Əlişir Nəvai və b. tərəfindən yüzlərlə nəzirələr yazılmışdır. Beləliklə, Azərbaycan ədəbiyyatında “Nizami ədəbi məktəbi” məfhumu meydana gələrək müxtəlif əsrlərdə Arif Ərdəbili, Həqiri Təbrizi, Əşrəf Marağayi, Tacəddin İbrahim Əhmədi, Məhəmməd Füzuli kimi şedevr sənətkarlar tərəfindən “Xəmsə” mövzularına müraciət olunmuşdur.

Qeyd etdiyimiz kimi, klassik Şərq epik poeziyasının ən gözəl bədii-poetik ənənələrindən biri olan nəzirəçiliyin inkişaf etməsi ilə yeni ideyalı məsnəvilər meydana gəlmişdir. “Xəmsə”nin ilk poeması olan “Sirlər xəzinəsi” fars sufi şairi Sənainin “Hədiqətül-həqayiq” məsnəvisinə cavab olmasına baxmayaraq, nəzirəçilik bir ənənə kimi məhz Nizami “Xəmsə”sindən sonra geniş areal qazandı və beləliklə, öz mövzuları ilə Azərbaycan ədəbiyyatı xəzinəsinə yüzlərlə incilər bəxş etdi. Bu nəzirələrin sayı haqqında tədqiqatçılar arasında müxtəlif rəqəmlər mövcuddur. K. Adışirinov belə hesab edir ki, “Nizamidən sonra Şərq ədəbiyyatında 150 “Leyli və Məcnun”, 86 “Xosrov və Şirin” məsnəviləri yazılmışdır ki, onların hər birinin öz ideyası və forma rəngarəngliyi var” [3, s. 13].

Nizami yaradıcılığına bitib-tükənməyən sevgilərini öz nəzirələri ilə göstərməyə çalışan müəlliflərin bir çoxu bəzən dahi sələflərinin yaratdığı süjet və mövzulardan bilərəkdən kənara çıxmamış, bəzi hallarda isə təkcə əsərin mövzusuna sadıq qalaraq, öz məsnəvilərinin məzmununda dövrün ictimai-siyasi vəziyyətini əks etdirməklə, yeni ideyalı əsərlər meydana gətirmişlər. Təbii ki, bu nəzirələr arasında məzmun və sənətkarlıq baxımından zəif əsərlər də mövcud olmuşdur. Təkcə onu demək kifayətdir ki, Şərq ədəbiyyatında Nizamidən sonra yaranan “Leyli və Məcnun” məsnəvilərinin heç biri Məhəmməd Füzulinin eyniadlı əsərinin məqamına yüksələ bilməmişdir.

Nizami mövzularının mötəbər tədqiqatçısı Qasım Cahani “Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami ənənələri” adlı əsərində “Xəmsə” ideyalarının davamçılarını ətraflı araşdırmış, həmin sənətkarların əsərlərini dahi sələflərinin məsnəviləri ilə müqayisəli şəkildə təhlilə cəlb etmişdir [4, s. 58].

XIX əsr anadilli Azərbaycan ədəbiyyatına ekskurs etsək, “Xəmsə” ənənələrinin təzahürünü iki şairin yaradıcılığında müşahidə edirik. Onlardan biri əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycanın Qaracadağ vilayətinin Əhər qəsəbəsində yaşayıb-yaratmış Əndəlib Qaracadağidir. Onun “Qisseyi-Leyli və Məcnun” adlı yeganə məsnəvisi avtobioqrafik xarakter daşıyır. Belə ki, bu əsər ənənəvi mövzuda yazılmış “Leyli və Məcnun”lardan kəskin şəkildə fərqlənir. Burada biz Leyli, Məcnun obrazlarına deyil, klassik “Dəhnamə”lərdən bizə tanış olan Aşiq və Məşuqə surətlərinə rast gəlirik. Görünür, şair hiss etdiyi saf duyğulara görə özünü Məcnunla müqayisə edərək, əsəri belə adlandırmağı daha münasib saymışdır. Çünki, məsnəvidə başdan sona qədər şairin uğursuz məhəbbəti, kədər və qüdsə motivləri dominant xarakter daşıyır. Bu baxımdan əsər epik deyil, məhz lirik poema adlandırılır. Əsərin dibachəsində müəllif belə yazır: “*Mənimlə məşuqənin arasında ittifaq düşən şeydən “Leyli və Məcnun” səyağında inşa eyləmişəm ki, yadigar olaraq qalsın və oxuyanlar məni bir dua ilə yad və şad eləsinlər*” [5, s. 68].

Məsnəvi yığcam şəkildə yazılmış bahariyyə ilə başlayır. Daha sonra məşuqənin tərifı mədh edilərək, lirik qəhrəmanın ona aşiq olmasından bəhs olunur:

*Nagah gözümlə ol nigarə düşdü,
Gizli sözüm aşikarə düşdü.
Ərz eylədim, ey büti-sitəmkar,
Müjgani xədəngü qəmzə xəncər* [5, s. 70].

Məşuqə isə aşiqin sevgisinə inanmır, ondan əl çəkməsini xahiş edir:

*Divanə, bu xülqü xudən əl çək,
Bəsdir, belə göftgudən əl çək* [5, s.70].

Bu epizoddan sonra isə heç bir səhnədə məşuqə görünmür, onun aşiqə rədd cavabı verməsinin səbəbi qaranlıq qalır. XIX əsrin ən mükəmməl tədqiqatçılarından olan Y. Piriyevin söylədiyi kimi: “*Əndəlibin Leylisi Füzulinin Leylisinə nisbətən zəif, sxematik və sevgisinə qarşı laqeyddir*” [6, s. 20]. Lakin onu da qeyd edək ki, poemada məşuqənin aşiq barəsində düşüncə və hissləri barədə ümumiyyətlə məlumat yoxdur. Burada aşiqi Məcnuna bənzətmək nə qədər realdırsa, məşuqəni Leyliyə bənzətmək bir o qədər əsassızdır. Bu baxımdan onu aşiqin dili ilə desək,

“vəfasız” adlandırmaq da doğru deyildir. Çünki onun başqasına könüllü və ya məcbur ərə verilməsi haqqında da fakt yoxdur. Poemada yalnız sevgilisinin hicranından meşələrə, səhralara üz tutan aşiqin hiss və həyəcanları, kədər və iztirabları duyulur. Hər iki əsər arasında bənzərlik də özünü aşiqin duyğularını izhar edən, onun dilindən verilmiş müxəmməslərdə nümayiş olunur.

Aşiq də nicat yolunu vəhşi heyvanlarla yaşamaqda görür, onları insanlardan daha vəfalı hesab edir. O da bütün gününü ah-zarla keçirir, “badi-səbə”yə müraciət edərək:

*Key, badi-səbə, apar pəyamim,
Dildarə yetir mənim səlamim* [5, s. 74].

-deyə hərdən öz sevgilisinə salam göndərməklə kifayətlənir.

“Qisseyi-Leyli və Məcnun”un finalında heç bir romantik səhnəyə rast gəlinmir. Son epizodda aşiq səhrada qasidlə rastlaşır və ondan məşuqənin başqasına ərə getməsinə öyrənir. Beləliklə, məsnəvi aşiqin fəryadı ilə bitir.

Göründüyü kimi, əsərin nə məzmunu, nə də süjeti klassik “Leyli və Məcnun”lara bənzəmir. Lakin şair Məcnunsayağı sevgisinə görə öz aşiqini Məcnunla müqayisə edir. Beləliklə, 200 misralıq bu lirik poema Əndəlibin dahi sələfləri ilə eyniadlı əsər yazacaq dərəcədə cəsarətli söz ustadı olmasından xəbər verir.

XIX əsrin son yarısında Azərbaycanın Şəki ədəbi mühitində yaşayıb yaratmış şairi İsmayıl bəy Nakam da “Xəmsə” yaratmaq ənənələrini davam etdirən son şairlərdəndir.

“Xəmsə” yaratmaq Nakamın ən böyük arzusu olmuş, lakin üç poemanı -“Dastani-Məcnun və Leyli”, “Fərhad və Şirin” və “Gəncineyi-ədəb” məsnəvilərini yazdıqdan sonra ömrü vəfa etməmişdir. “Sirlər xəzinəsi”nə nəzirə olan “Gəncineyi-ədəb” poemasını müəllif XX əsrin əvvəllərində qələmə almışdır.

“Dastani-Məcnun və Leyli” əsərində həm Nizami, həm də Füzuli ənənələrindən istifadə etmişdir. Hər iki sələfinin Nakam əsərinə nəzərən adekvat xüsusiyyətlərini tədqiqatçı Y.Piriyev ətraflı təhlilə cəlb etmişdir.

Əsərdəki təbiət təsvirləri klassik peyzaj lövhələrini xatırladır:

*Gülzar əyləyib bağı çirəğan,
Bəsni-ətəş olmuşdu firuzan.
Bənövşə pişi-güldə dəsti-bəstə,
Çəkib saf durmuş idi dəstə-dəstə* [7, s. 39-40].

Nakam bu əsərdə öz taleyindən, güzəranından şikayətlənərək, cəmiyyətə olan nifrətini bəyan edir, dövrünün zülmkarlığını, ictimai ədalətsizliyi ciddi tənqid edir.

“Xəmsə”çilik ənənələrini davam etdirən bu əsərdə müəllif orijinal mövzu seçməsə də, bizə məlum olan bu süjeti orijinal şəkildə işləməyi tam mənası ilə bacarmışdır.

Nakamın “Fərhad və Şirin” əsəri 1899-cu ildə yazılmışdır. Şair mövzuya Arif Ərdəbili, Əlişir Nəvai, Kövsəri kimi yanaşaraq eyni süjeti “Fərhad və Şirin”, şəkildə qələmə almışdır. Nakam Fərhad-Şirin süjetini ön plana çəkərək, mövzuya özünəməxsus bir qabiliyyətlə yanaşmış, öz dövrünün - yəni, XIX əsrin ictimai problemlərini diqqətə çatdırmağı lazım bilmişdir. Bu baxımdan şair klassik məsnəvilərdə mövcud olan bəzi süjet və obrazları qeyri-aktual hesab edərək, öz əsərinə yeni obrazlar əlavə etmişdir.

H.Araslı, Q.Beqdeli Nakamın bu məsnəvisini Nizamidən tərcümə hesab etsə də, Y.Piriyev bu fikrə inadkarcasına etiraz etmişdir. Alim qeyd edir ki: “Nizami əsərlərinə hind şairi və mütəfəkkiri Ə.X.Dəhləvidən tutmuş, XX əsrə qədər yüzlərlə nəzirə yazılmışdır. Bu əsərlərin heç birini tərcümə hesab etmirik. Nakamın poemaları da eyni səviyyədə “iqtibas”, yaxud nəzirədir...” [6, s. 110].

Lakin etiraf etmək lazımdır ki, nəzirəçi poemanın əsas süjet xəttindən yayınmırsa, burada eyni təsvirə, bəzən isə eyni ifadə tərzinə rast gəlinməsi normaldır. Amma nəzirələrdə qafiya sisteminin, söz seçimi və tərənnümün, digər poetik xüsusiyyətlərin orijinallığını da nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Bütün bu xüsusiyyətlərin hər biri şairin öz təfəkkür və təxəyyülündən doğur. Məsələn, Nizaminin “Xosrov və Şirin”ində Şirin Fərhadın süd arxı çəkməsini belə xahiş edir:

*Usta biliyinlə, iti əlinlə
Bu qəsri abad et, gəl məni dinlə.
Biz südə möhtacıq, sürülər uzaq,
Bir çarə tap buna, biz rahat olaq* [8, s. 110].

Nakamın məsnəvisində isə belədir:

*Dedi ol dəm ki, ey ustadi-dana!
Hünərməndi-cahansan, həm təvana.
Ümidəm ki, məni şadan edərsən,
Bu qəsri şir ilə rüyan edərsən* [9, s. 110].

Belə müqayisəli nümunələrin sayını artırmaq mümkündür. Nakam da Nizami kimi Şirinin timsalında qeyrətli qadın surəti yaradır. O, Şirini “Xəmsə”nin bütün qadın obrazlarından üstün hesab edir:

*Degil Məcnun edən Məcnunu Leyla,
Sən etmişsən onu məftunü şeyda.
Degil Məcnun dəxi Leylayə məftun,
Sənə məftun idi biçarə Məcnun* [9, s. 12].

Nakamın Fərhadı da istedadlı mühəndis, dönməz və mərd xarakteri ilə seçilən klassik aşiq obrazıdır. Onun da ürəyi Şirinin sevgisi ilə döyünür. Əsas süjetdə olduğu kimi, burada da Fərhad Şirinin yalançı ölüm xəbərini eşidərək intihar edir. Əsərdə Nakam Xosrov surətindən olduqca qısa bəhs edərək, bu hissəni *cəmi dörd misrada ifadə etmişdir*.

Ümumilikdə isə Nakamın məsnəvisi olduqca konkret və yığcamdır. Çünki XIX əsrin demək olar ki, bütün məsnəvilərinin həcmi nəzərəcarpacaq dərəcədə yığcamlaşmış, müəllif də öz dövrünün ədəbiyyatının ədəbi priyomlarına ustalıqla sadıq qalaraq, eyni süjeti orijinal şəkildə təqdim etməyi bacarmışdır. Nakam poemalarının əsas orijinallığı isə onların ana dilində qələmə alınmasıdır.

Beləliklə, XII əsrdən etibarən Nizaminin “Xəmsə” mövzuları ilə şöhrət tapıb müxtəlif dövrlərdə zəngin estetik tələblərə uyğun olaraq inkişaf etmiş klassik məsnəviçilik ənənəsi XIX əsrdə nisbətən zəifləmişdir. Bunun isə əsas səbəbi XIX əsrin Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni-ədəbi həyatında ziddiyyətli bir dövr olması ilə bilavasitə əlaqədardır.

Ədəbiyyat

- [1]. Həbibbəyli İ.Ə. Ədəbiyyatşünaslıq elminin formalaşması prosesləri: [elektron resurs] / İ.Ə.Həbibbəyli. 525-ci qəzet, –2022, 24 sentyabr.
- [2]. Hüseynov R. “Xəmsə”nin Şərq-Qərb ədəbi-mədəni əlaqələri sistemində yeri / <https://medeniyyet.az/page/news/60094/.html>
- [3]. Adışirinov, K.F. İsmayıl bəy Nakam: həyatı və bədii yaradıcılığı / K.Adışirinov. – Bakı: Nurlan, –2006. – 172 s.
- [4]. Cahani, Q. Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami ənənələri. – Bakı: Elm, – 1979. 203 s.
- [5]. Qaracadaği, Ə. Şeirlər / Ə.Qaracadaği, tərt. ed. T.Əhmədov. – Bakı: Nurlan, – 2002. – 108 s.
- [6]. Piriyeu, Y. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında poema janrı / Y.Piriyeu. – Bakı: Yazıçı, – 1988. – 182 s.
- [7]. Gəncəvi, N.Y. Xosrov və Şirin / N.Y.Gəncəvi – Bakı: Lider nəşriyyat, – 2004. – 392 s.
- [8]. Nakam, İ.M. Fərhad və Şirin. / İ.Nakam [elektron resurs] – Bakı: Nurlan, – 2008. – 67 s.
- [9]. Nakam, İ.M. Məcnun və Leyli / İ.Nakam: [elektron resurs] – Bakı: Nurlan, – 2007. – 156 s.

Summary

The transformation of the theme of "Hamsa" in the national Azerbaijani poetry of the 19th century
Ismailova A.Sh.

Key words: *Khamsa, Nizami, masnavi, poem, XIX century*

The themes included in "Khamsa" have been transformed into the literature of all the peoples of the world. Writing by famous poets hundreds of responses to the poet's high-status humanistic works can be an example of this.

From the 12th century, Nizami's classical masnavi tradition and "Khamsa" topics developed in accordance with rich aesthetic requirements in different periods, weakened considerably in the 19th century. The article talks about the poems of two poets who continued the ideas of Nizami who lived in the 19th century.

Резюме

Трансформация темы «Хамса» в отечественной Азербайджанской поэзии XIX века
Исмаилова А.Ш.

Ключевые слова: *«Хамса», Низами, Маснави, поэма, XIX век.*

Темы, включенные в «Хамсу» трансформировались в литературу всех народов мира. Примером тому может служить написание сотен откликов на высокочеловечные и гуманистические произведения поэта.

Традиция маснави, получившие известность при Низами в XII веке, начали ослабевать с XIX века.

В статье говорится о поэмах двух поэтов, живших в XIX веке и продолжавших традиции великий Низами.

Çarizmin ruslaşdırma tədbirləri Rusiyanın Şimali Azərbaycanda müstəmləkəçilik siyasətinin tərkib hissəsi kimi (XIX-XX əsrin əvvəlləri)

Əliyeva İradə Hacıəli qızı **ORCID** 0009-0006-1524-726X

A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu, Bakı, Azərbaycan, t.ü.f.d., dosent
aliyevairada72@gmail.com

MƏQALƏ HAQQINDA MƏLUMAT	XÜLASƏ
Məqalənin tarixçəsi Daxilolma tarixi: 17.01.2025 Düzəliş tarixi: 24.02.2025 Qəbul olunma tarixi: 03.03.2025	Təqdim olunan məqalədə Rusiyanın çarizmin ruslaşdırma siyasəti çərçivəsində Cənubi Qafqazda və Şimali Azərbaycan torpaqlarında həyata keçirdiyi tədbirlər rusdillə mənbələr əsasında nəzərdən keçirilir. Tədqiqat bu siyasətin həm dil, həm də mənəvi-dini sahədə həyata keçirilən müxtəlif hərəkətləri əhatə etdiyi qənaətinə gəlir. Öz addımlarında müstəmləkə maraqlarını rəhbər tutan çar hökuməti Qafqaz siyasətində mənəvi-maarif istiqamətinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Şimali Azərbaycanın fəth edilmiş torpaqlarında rus əhalisini məskunlaşdıraraq qismən xristianlaşma həyata keçirir və bununla da öz sosial bazalarını möhkəmləndirir, rus təhsil müəssisələrini qurur hakimiyyət imperiya məkanını tamamilə ələ keçirməyə çalışırdı
Açar sözlər: Şimali Azərbaycan, Cənubi Qafqaz, ruslaşdırma, pravoslavlaşdırma, çar Rusiyası, köçürmə	

1. Giriş

XIX əsrin ikinci yarısına doğru Rusiya İmperiyası Rusiya cəmiyyətinin həyatının bütün sahələrində əhəmiyyətli dəyişikliklərin zəruriliyini tələb edən sosial-iqtisadi və daxili siyasi problemlərlə üzləşdi. 1864-cü ildə Qafqaz müharibəsinin başa çatması Qafqaz diyarının imperiyaya tamamilə inteqrasiyası məsələsini ön plana çıxartdı. Dövlət inteqrasiya siyasətinin əsasını digər xalqların və onların məskunlaşdıqları ərazilərin Rusiya dövləti tərəfindən işğal prosesində regionun ruslaşdırılması ideyasını təşkil edirdi.

2. Ruslaşdırma dövlət ideologiyasının formalaşması

Rus tədqiqatçısı İ.N.Smirnov ruslaşdırmanın başlıca şərtləri kimi işğal olunmuş ucqarlarda rus dilinin yayılmasını, yerli qadınların rus geyim tərzini mənimsəməsini, qarışıq nikahların bağlanmasını, gündəlik həyatda əcnəbilərin ruslarla təması, həmin ərazilərdə rus əhalinin sayının artırılmasını, yerlərdə "ruslaşdırma mərkəzləri" kimi fəaliyyət göstərən müəssisələrin (burada əsasən kilsələr və rusdillə məktəblər nəzərdə tutulur – İ.Ə.) yaradılmasının zəruriliyini qeyd edirdi. Onun fikrincə Qafqaz ərazilərində ruslaşdırmanın aparılmasının növbəti amili "məktəb-din" tandemidir ki, xristianlıq qəbul etdirilən hər bir müsəlman, həm də könüllü olaraq ruslaşacaqdı. Smirnov qeyd edirdi ki, məktəbin vəzifəsi yad dindən olanlara xristianlığın ehkamlarını və "rus" inancının mahiyyətini onların ana dilində izah etmək olmalıdır. Məktəb ruslaşdırmanı, yad dindən olanlar arasında rus dilinin və savadının yayılmasını fəal şəkildə təbliğ edəcək, onlarda "rus dilində" təhsil almaq həvəsini oyadacaq, bu da rus xalqına məhəbbət oymağa imkan verəcəkdə. Beləliklə, müəllif belə qənaətə gəlir ki, ruslaşdırma prosesində lazımi nəticəyə nail olmaq üçün ən uğurlu və tarixən sınaılmış vasitə rusların bu diyara köçürülməsi və qarışıq dildə tədris olunan məktəblərin təşkilidir [1, s.39].

XIX əsrin 60-cı illərindən, Qafqazın Rusiya tərəfindən ilhaqı başa çatdıqdan sonra məlum oldu ki, “Osetin Ruhani Komissiyası” artıq imperiyanın müstəmləkə ehtiyaclarını ödəmir. Müsəlman xalqları tamamilə ram etməyi ciddi şəkildə düşünən Qafqaz administrasiyası hesab edirdi ki, missionerlik bütün Qafqaz xalqlarını Rusiyanın ətrafında birləşdirə bilər. Bu barədə Rusiyanın Qafqazdakı ordularının baş komandanı A.İ.Baryatinskiy Qafqaz Komitəsinə, V.P.Butkova yazırdı ki, Cənubi Qafqaz diyarının tamamilə sakitləşdirilməsi üçün hərbi tədbirlərlə yanaşı onun mülki rifahının yüksəldilməsi və xristian prinsiplərinin yerli xalqlara təsiri zəruridir. Bütün bu üsullar eyni vaxtda və qarşılıqlı şəkildə həyata keçirilməli və biri digərinə yardım etməlidir. Onun sözlərinə görə hərbi qüvvənin hərəkəti, eləcə də hər hansı mülki uğur, müsəlman xalqları fərqləndirən vəhşi adətlərin yumşaldılmasına xidmət edəcək xristian prinsiplərinin tətbiqi ilə dəstəklənmirsə, yetərli olmayacaq [2, s.108].

1862-ci ildə Qafqaz canişini olmuş knyaz Mixail Nikolayeviç isə bəyan edirdi ki, “yalnız mənəvi-dini silah istənilən xalqın tamamilə fəthini başa çatdırma və tabeçiliyini möhkəmləndirə bilər” [3, s.77]. Böyük knyaz Mixail Nikolayeviç 1869-cu il yanvarın 7-də imperatora təqdim etdiyi məruzədə yazırdı ki, Qafqaz tabe edilib və sakitdir, lakin bu tabeçilik yalnız zahirə xarakter daşıyır və buna görə də tam əminlik yaratmır. Bunun üçün də diyarın mənəvi fəthi lazımdır [1, s.44].

XIX əsrin sonunda Nazirlər Komitəsinin sədri N.H.Bunqə yazırdı ki, “İmperator III Aleksandr haqlı olaraq etiraf edirdi ki, Rusiya dövlətində Rusiya dövlətçiliyi (yəni, Rusiya dövlət hakimiyyəti və Rusiya dövlət təsisatları), rus milliyyəti (yəni sonuncunun yadellilərin üstünlüyündən azad edilməsi), ümumdövlət dili kimi rus dili və nəhayət, rus xalqının və onun hökmdarının etiqad etdiyi dinə hörmət” hakim olmalıdır [4, s.122].

Müxtəlif dövrlərdə fərqli ictimai məna kəsb edən “ruslaşdırma” ideyası, ilk növbədə, dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş inzibati sərhədlər daxilində siyasi birlik, çoxmillətli əhalinin ümumi “vətəndaşlıq” çərçivəsində birləşməsi ona bir növ “sivilizasiya missiyası” mənasını verirdi. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, imperiyanın ayrı-ayrı milli regionlarında özünəməxsus integrasiya strategiyası həyata keçirilməklə, həm Cənubi, həm də Şimali Qafqazda ruslaşdırmanın özünəməxsus xüsusiyyətləri olmuşdur.

Ruslaşdırma siyasətinin tərəfdarları hesab edirdilər ki, dövlət köçürmə siyasətini tənzimləməli, söylərini qısa müddətdə regionu “rus elementi” ilə məskunlaşdırmağa yönəltməklə yerli sakinlərə müəyyən mənəvi, ideoloji və mədəni təsir göstərməli olan rus köçkünlərinin “ruslaşdırma potensialı”na ümid etməlidir. Bu zaman rus dili bölgənin müxtəlif yerli əhalisinin İmperiya ilə birləşməsində ən mühüm amil hesab olunurdu. Bu səbəbdən də müsəlman əhali arasında rus milli ideyasının yayılmasında və bərqərar olmasında milli dil kimi rus dilinə xüsusi önəm verilirdi.

Qafqazda həmişə “bölgənin müxtəlif etnik mənşəli yerli əhalisinin imperiya ilə birləşməsində ən mühüm amil” hesab edilən rus dili əvvəlcə yerli mühitə Rusiya təhsil müəssisələrində təhsil almış pravoslav missionerlər və rus təhsil müəssisələrində oxumuş yerli əhalidən olan keşişlər (əsasən gürcülərdən ibarət – İ.Ə.) sayəsində nüfuz etdi. 1745-ci ildə yaradılmış Osetin Ruhani Komissiyası Qafqaz xalqları arasında xristianlığın təbliği ilə yanaşı maarifçilik fəaliyyəti ilə də fəal məşğul olurdu ki, bu komissiyanın qarşısında məktəb və maarifçilik mərkəzlərinin təşkil olunması; osetin dilində kitab və dərsliklərin nəşri ilə yanaşı həm də yerli əhalidə rus mədəni dəyərlərini aşılamaq, pravoslavlığı İslam təsirlərinə qarşı qoymaq vəzifəsi də qoyulmuşdu [5, s.83].

3.Çarizmin təhsil sahəsində ruslaşdırma siyasəti

Rus hakimiyyət orqanları məktəblərin köməyi ilə yerli əhalinin ruslaşdırılmasını həyata keçirmək, imperiyanın sadıq təbəələrini yetişdirmək niyyətini güdürdü. Məktəblər digər xalqların sakitləşdirilməsi və assimilyasiyası üçün ən güclü alətə çevrilməyə başladı. Qeyd olunurdu ki “təhsillə fəth dərin və davamlı fəthdir”.

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Qafqazda, o cümlədən də Şimali Azərbaycanda ibtidai təhsil müəssisələrinin sayının artması ilk növbədə savadlı insanların sayının kəskin artırılmasını tələb edən obyektiv iqtisadi tələbatın nəticəsi idi. İbtidai kənd məktəblərinin açılması yolu ilə müsəlman əhali arasında rus dəyərlərinin yayılması niyyətini güdən çarizmin yerli hakimiyyət orqanları XIX əsrin son rübündən etibarən bu istiqamətdə xüsusilə fəallıq göstərirdilər. Qafqaz Təhsil Dairəsinin qəyyumu Qafqaz canişininə ünvanladığı hesabatında qeyd edirdi ki, məscidlərin nəzdində olan məktəblərdən razı qalan Qafqazın müsəlman əhalisi rus dövlət məktəblərinə missioner məktəbi kimi baxır və buna görə də ondan uzaqlaşır [6, 159]. Bu barədə Gürcüstan Eksarxlığının Dairə Kilsə Məktəblərinin nəzarətçisinin hesabatında isə deyilirdi ki, "...Müsəlmanlar da təriqətçilər kimi missiyadan qorxurlar. Qeyd etmək lazımdır ki, məhz məktəblərdə müsəlmanları heç bir zor tətbiq etmədən tədricən xristian anlayışları dairəsinə çəkmək, xristian inancları və hüququ ilə tanış etmək olar [7, s.2].

Bu məqsədlə hələ 1853-cü ildə "Qafqaz Təhsil Dairəsi haqqında Əsasnamə"də çar I Nikolay "Qafqaz diyarının təhsil müəssisələrinin strukturunu imperiyanın daxili quberniyalarında analoji müəssisələr üçün tətbiq edilən struktura yaxınlaşdırmaq və beləliklə, tədricən Qafqazda və ondan kənarda dövlətin başqa yerlərində mövcud olan eyni xalq təhsil sistemini tətbiq etmək" vəzifəsini qoyurdu [8, s.498].

1867-ci ildə canişinin təşəbbüsü ilə təsdiq edilmiş "Qafqazda və Qafqazdan kənarda təhsil bölməsi haqqında Əsasnamə" ibtidai məktəblərdə rus dilinin öyrənilməsinə ayrılan saatların sayının artırılması ilə yerli dillərin tədrisinə icazə verdi [9, s.1016-1032]. Ruhani idarənin məktəblərində hələ 1863-cü il "Qaydaları"nda "yerli dildən" istifadə etmək nəzərdə tutulsa da, "Qafqazda Pravoslav Xristianlığın Bərpası Cəmiyyətinin ibtidai kilsə məktəblərinin 1874-cü il tarixli Qaydaları"na uyğun olaraq, dərslər rus dilində də aparılırdı [3, s.78].

Ümumiyyətlə, Qafqaz təhsil dairəsinin qəyyumunun 1903-cü il hesabatına əsasən, bu diyardakı 2086 ibtidai məktəbdən 1928-də (92,3%) tədris rus dilində aparılır, yalnız 158-də ana dilindən tədris zamanı köməkçi dil kimi istifadə olunurdu [10, s.225-226]. Artıq XX əsrin əvvəllərində bu, yerli ziyalıların nümayəndələrini narahat edirdi.

1860-cı ildə yaradılmış Qafqazda Pravoslav Xristianlığının bərpası Cəmiyyətinin başlıca funksiyalarından biri də məhz yerli müsəlman əhali arasında ruslaşdırma siyasətinin aparılması olmuşdur. Bu məqsədlə ilk növbədə yerli əhali arasında rus təsirini yaya biləcək savadlı kadrların hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirən Cəmiyyət, müsəlman əyalətlərinə yalnız ilahiyyat məktəblərinin məzunlarını missioner kimi göndərirdi. Onlar xristian əxlaqı ilə yanaşı missionerlik təbliğatını aparacaqları xalqların tarixini, məişətini və adət-ənənələrini yaxşı öyrənməli idilər. Missionerləri əsasən rus din xadimlərindən göndərirdilər. Hakimiyyət qeyri-rus din xadimlərinin missionerlik fəaliyyətinə icazə verirdi, lakin onların seçimi siyasi baxışları və mənəvi keyfiyyətləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilirdi. Din xadimi missionerlik prosesində xristianlığı təbliğ etməklə yanaşı, rus siyasətini də həyata keçirməli idi. Missioner yerli əhali ilə sıx əlaqə qurmalı, onların çətinliklərini bölüşməli, bir sözlə yerli əhalinin inamını qazanmalı idi. Bundan əlavə, missionerlərin ilk işi yerli əhalini təkcə dini deyil, həm də məişət baxımından rus həyat tərzinə yaxınlaşdırmaq idi [11, s.76]. Qafqazda Pravoslav Xristianlığın Bərpası Cəmiyyətinə missionerlik fəaliyyəti üçün xəzinədən xeyli vəsait ayrılırdı ki, onun həcmi ildən-ilə artırılırdı.

Arxiyepiskop Yevgeni Cəmiyyətin qarşısında duran vəzifələrin spektrini kifayət qədər geniş şəkildə müəyyən etmişdi: "1) missionerlərin seçilməsi, onların təhsili və təlimini həyata keçirmək; 2) müsəlmanlara ən yaxşı təsir göstərə biləcək vasitələrin müəyyən etmək 3) missionerlərin həyat tərzini və tədrisini, xristian dininin təbliğini diqqətlə izləmək; 4) imperiyada hakim olan dindən başqa konfessiyaların bu diyara müdaxiləsinə mane olmaq; 5) Cəmiyyətin uğurlu fəaliyyəti üçün ruhani və vətəndaş hakimiyyəti arasında münasibətləri müəyyən etmək; 6) müsəlmanlarla rusların daha çox yaxınlaşması məqsədilə vasitələri axtarmaq; 7) dağlı xalqların indiki vəziyyətinin etibarlı təqdimatı və

nəhayət, 8) təklif olunan Missionerlər Cəmiyyətinin ən əlverişli tərkibi və onun Qafqazda yaşayan bütün xalqlara təsiri üçün mümkün olan ən yaxşı tədbirləri müəyyən etmək" [12, s.253].

Arxiyepiskop Yevgeni qeyd edirdi ki, "onların (müsəlmanların) Rusiyanın böyüklüyünü və ona hörmət etməyi öyrənmələri üçün dinlə bağlı anlayışlarla yaxınlaşdıqları və onun bir hissəsini təşkil etməli olduqları dövlət haqqında doğru anlayışlar almalıdırlar". Ona görə də "missioner kimi təyin olunan şəxslər həm siyasi, həm də mənəvi cəhətləri nəzərə alınmaqla, yerli dini qurumlarda və universitetlərdə təhsil almış ruslardan seçilməlidir". Missionerləri hazırlayacaq dünyəvi təhsil müəssisələri arasında yepiskop Kazan Universitetini qeyd edir və əlavə olaraq "Tiflis seminariyasından az sayda tələbələri" və "yalnız rus təhsil müəssisələrində kifayət qədər təhsil alan, rus dilini tam şəkildə bilən, Rusiyada uzun müddət qalmaqla rus düşüncə və həyat tərzini mənimsəyən" gənc gürcü keşişlərini cəlb etməyin mümkünlüyünü qəbul etdirdi [13, s.64].

Bu arada qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya hakimiyyəti Qafqazda apardığı ruslaşdırma siyasətini gedişində hətta Gürcü Pravoslav kilsəsinə belə etibar etmirdi. İşğalın ilk dönəmindən Gürcü Pravoslav kilsəsinin müstəqilliyinin ləğv edilərək onun Rus Pravoslav kilsəsinə tabe edilməsini də məhz bununla izah etmək olar. 1811-ci ildə Sinodda işləmək üçün Sankt-Peterburqa çağırılan Gürcü Pravoslav Kilsəsinin başçısı, katolikos Antoniy bir daha Gürcüstana qayıtmır. Çar I Aleksandrın 1811-ci il 30 iyul tarixli qərarı ilə Gürcü Katolikosluğu ləğv edilir və Müqəddəs Sinodun tərkibinə daxil olmaqla Gürcüstan Ekzarxlığı yaradılır. Onun ilk ekzarx mitropolit Varlaam olur. Varlaam 1811-ci ildən 1917-ci ilə kimi mövcud olmuş Gürcüstan Ekzarxlığının ilk və son gürcü ekzarxı olur və yalnız 1817-ci ilə kimi ekzarx işləyə bilir. 1817-ci ildən mitropolit Varlaam illik 2350 rubl məvaciblə Sankt-Peterburqa Müqəddəs Sinodda işləmək üçün ekzarx və Gürcüstanda tutduğu bütün vəzifələrdən azad olunur, onun yerinə isə Ryazan arxiyepiskopu Feofilakt təyin olunur [14, s.369]. Həmin ildən sonrakı Gürcüstan ekzarxlarının hamısı ruslar olmuşdur. Gürcüstan ekzarxlığının mövcudluğu ərzində (1811-1917-ci illər) 17 ekzarx olmuşdur ki, onlardan yalnız birincisi gürcü olmuşdur [15, s.398-404].

4. Rusiyanın müstəmləkəçi köçürmə siyasəti

Çarizmin ruslaşdırma siyasətinin mühüm tərkib hissəsini köçürmə tədbiri təşkil edirdi. Çarizmin Cənubi Qafqaza rusların köçürülməsi siyasəti bir tərəfdən bu diyarda özünə sosial dayaq yaratmaq məqsədini daşıyırdısa, digər tərəfdən də ruslaşdırma siyasətinə xidmət edirdi. Hələ 1817-ci ildə Nazirlər Komitəsinin qərarı ilə hərbi xidmətə qəbul edilən duxoborlar Gürcüstanda yerləşən qoşun korpusuna göndərilmişdi. Sonra bura müxtəlif cinayətlərə görə duxoborları da göndərməyə başladılar. Rusların Cənubi Qafqaza, o cümlədən Şimali Azərbaycana rəsmi köçürülməsi Dövlət Şurasının 1830-cu il tarixli aktı ilə başlanmışdır. Həmin il rusların Cənubi Qafqaza, o cümlədən Şimali Azərbaycana köçürülməsi haqqında qanunvericilik aktı qəbul edildi [16, s.244-245].

XIX əsrin 30-cu illərindən Cənubi Qafqazda həm sürgün, həm də könüllü köçürmə nəticəsində skopsılar, molokanlar, yəhudilər, staroobryadsılar - Köhnə Möminlər (1651-1660-cı illərdə Moskva patriarxı Nikon və çar Aleksey Mixayloviç tərəfindən həyata keçirilən kilsə islahatını rədd edən, məqsədi Rus Kilsəsinin liturgik nizamının birləşdirilməsini elan edən rus pravoslav ənənəsinə uyğun dini cərəyandır) kimi müxtəlif təriqətlər meydana çıxır. Rusiya administrasiyası Qarabağ əyalətini Şimali Azərbaycanda rusların məskunlaşması üçün ən əlverişli yer hesab edirdi. Artıq XIX əsrin 40-cı illərinin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda dörd əyalətdə: Qarabağ, Şirvan, Lənkəran və Şəkidə rus təriqətçilərinin 15 yaşayış məntəqəsi yaranmışdı. 1841-ci ildə Tambov, Saratov və Yenisey əyalətlərinin sakinləri, cəmi 277 nəfər Şimali Azərbaycana köçürüldü. 1846-cı ildə Həştərxan quberniyasından olan 16 təriqətçi ailəsinin Ərkevan ərazisində məskunlaşmasına icazə verildi. 1850-ci ildə məhkəmə qərarı əsasında sürgün edilən 50-yə yaxın təriqətçi ailəsi Cənubi Qafqaza, ilk növbədə Şimali Azərbaycana gəldi [16, s.248-249].

1850-ci illərin sonuna doğru Cənubi Qafqazda 3,5 min ailə (hər iki cinsdən olmaqla 22 mindən artıq adam) molokan, duxobor, staroobryadsılar var idi. Həm Qafqaza köçürülənlərin, həm

də yerli əhalinin daha fəal şəkildə pravoslavlığa keçirilməsinin zəruriliyini iddia edən knyaz Baryatinskiy 1857-ci ildə Peterburqa göndərdiyi məktubunda “Qafqazın dağlı tayfaları arasında xristian inancının vəziyyəti və bu tayfalar arasında pravoslavlığın bərpası üçün xüsusi qardaşlığın yaradılmasının faydaları haqqında” yazırdı [13, s.60-61].

1886-cı il üçün Zaqatala dairəsində 3988 pravoslav (2089 kişi, 1899 qadın), Bakı quberniyasında 24220 pravoslav (14016 kişi, 10204 qadın), 18224 təriqətçi (9415 kişi, 8809 qadın), Yelizavetpol quberniyasında 1549 pravoslav (864 kişi, 685 qadın), 7602 təriqətçi (3967 kişi, 3635 qadın), İrəvan quberniyasında 3090 pravoslav (1660 kişi, 1430 qadın), 3958 təriqətçi (2000 kişi, 1958 qadın) var idi [17, s.40-41].

XIX əsrin 90-cı illərin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda 36838 təriqətçi var idi. Bakı quberniyasında 1893-cü ildə təriqətçilərin sayı 24668 nəfərə çatmışdı. 1897-ci il ümumi əhali siyahıyaalmasına əsasən Şimali Azərbaycanda 119236 nəfər rus yaşayırdı ki, bu da ümumi əhalinin 4,3%-ni təşkil edirdi. Ruslar XIX əsrin sonu üçün Şimali Azərbaycanın İrəvan quberniyasında 10, Yelizavetpol quberniyasında 14, Bakı quberniyasında isə 22 kənddə yaşamaqla, bəhs olunan dövərdə Şimali Azərbaycanda 46 rus kəndi olmuşdur. Əgər XIX əsrin sonunda Şimali Azərbaycanda ruslar ümumi əhalinin 4,3 faizini təşkil edirdisə, ermənilər 29 faiz təşkil edirdi [16, s.263-265].

1897-ci il siyahıyaalınmasına görə Zaqatala dairəsində yaşayan 84417 nəfərdən 5727 nəfəri pravoslav, 9-u staroobryadsılar, 130 nəfər katolik, 9 nəfər protestant, 2192 nəfər digər xristianlar, 2191 nəfər erməni-qriqoryan, 19 nəfər yəhudi, 76331 nəfər müsəlman idi. Bakı quberniyasında 826806 nəfər yaşamaqla onlardan 56 mini pravoslav, 23439-u staroobryadsılar, 2239-u katolik, 3958-i protestant, 51129-u digər xristianlar, 50550-i erməni, 678352-i müsəlman, 11650-i yəhudi idi. Yelizavetpol quberniyasında yaşayan 878185 nəfərdən 10016-ı pravoslav, 10151-i staroobryadsılar, 727-i katolik, 3347-i protestant, 299068-i digər xristianlar, 293632-u erməni, 552848-i müsəlman, 2023-ü yəhudi idi. İrəvan quberniyasında qeydə alınan 829550 nəfərdən isə 17848-i pravoslav, 3734 staroobryadsılar, 2160 katolik, 618 protestant, 439688 digər xristianlar, 433682-i erməni, 352351-i müsəlman, 2073-ü yəhudi idi [18, s.528-531].

XX əsrin əvvəllərindən başlayan köçürmənin növbəti mərhələsi xüsusi köçürmə rayonlarının yaradılması ilə bağlı 1889-cu il 13 iyul və 15 aprel 1899-cu il tarixli xüsusi qanunlarla tənzimlənirdi. Nəticədə əgər XIX əsrin sonunda Şimali Azərbaycanda 119.236 nəfər rus köçkünü var idisə, 1916-cı ildə ölkədə qeydiyyatda olan köçkünlərin sayı 249.779 nəfərə çatmaqla, Şimali Azərbaycanın ümumi əhalisinin 6,65%-ni təşkil edirdi [16, s.290].

Bununla belə çarizmin müsəlman əhaliyə münasibətdə apardığı ruslaşdırma siyasətinin ideoloqlarını köçürmə siyasətinin metod və vasitələri, eləcə də nəticələri qane etmirdi. Rusiyanın Cənubi Qafqazda, xüsusilə də Şimali Azərbaycanda apardığı müstəmləkəçi köçürmə siyasətinin məqsədyönlü ardıcılığa malik olmadığını qeyd edən N.N.Şavrov bu barədə yazırdı ki, “biz öz müstəmləkəçilik fəaliyyətimizə Zaqafqaziyada rus insanının məskunlaşması ilə deyil, əcnəbilərin məskunlaşması ilə başladırıq” [19, s.3]. Başqa bir əsərində isə o, bu barədə qeyd edirdi: “Səhsiz-hesabsız rus administrasiyalarının 82 il mövcud olmasına və getdikcə artan, bəzən 250 min nəfərə çatan orduya malik olmasına baxmayaraq, regionda “rus elementi” demək olar ki, yoxdur.” [20, s.63]

Nəticə

Aparılmış tədqiqata yekun vuraraq qeyd etmək lazımdır ki, çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinin əsasını təşkil edən ruslaşdırma bu diyarın tamamilə rəqədləndirilməsi, itaətə gətirilməsi məqsədilə həyata keçirilmiş müxtəlif xarakterli tədbirlərlə müşayiət olunmuşdur. Tədqiq olunan dövərdə müsəlman əhali arasında rus hakimiyyətinə loyal münasibət bəsləyən kadrların hazırlanması məqsədilə yerlərdə təhsil müəssisələrinin təşkil olunması, bu diyarda sosial dayaqın yaradılması məqsədilə bura rus əhalinin köçürülməsi kimi tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Cənubi Qafqazda aparılmış ruslaşdırma siyasəti kifayət qədər ağırlı proses olmaqla, eyni zamanda gələcək münaqişələrə yol açdı. Nəticədə Cənubi Qafqaz miqrasiya axınlarının gücləndiyi regiona çevrildi ki, bu da mövcud sosial ziddiyyətləri daha da gücləndirdi. Torpaq çatışmazlığı artdı və bundan yerli xalqlar, xüsusən də dağlıq ərazilərdə yaşayan əhali xüsusilə əziyyət çəkdi. Bu diyarda Rusiya idarəçiliyinin bərqərar edilməsi yerli idarəçilik sisteminin dağıdılması ilə müşayiət olundu.

Ədəbiyyat

- [1]. Дзалаева К.Р. Русификация Северного Кавказа в контексте интеграционной политики Российской Империи во второй половине XIX – начале XX в. // Известия СОИГСИ 33 (72) 2019. с. 38-50
- [2]. Волхонский М. Общество восстановления православного христианства на Кавказе: между миссионерством и цивилизаторством (1860-1885). // Журнал «Российская история», 2019, вып. 6, с. 105-126
- [3]. Кобахидзе Е. Ресурсы позднеимперской «русификации» на Северном Кавказе // Журнал «Российская история», 2016. № 3, с. 74-82
- [4]. Кобахидзе Е.И. Ресурсы позднеимперской «русификации»: опыт Центрального Кавказа. // Kafkasya Çalışmaları - Sosyal Bilimler Dergisi / Journal of Caucasian Studies (JOCAS) Eylül / September 2016, Yıl / Vol. 2, № 3. с. 115-145
- [5]. Выписка из кабардинских дел, в коллегии иностранных дел находящихся, от 1762-го по 1779-й год // АКАК. Тифлис, 1866. Т. I. с.83.
- [6]. Отчет попечителя Кавказского учебного округа о состоянии учебных заведений за 1894 год. Тифлис 1895. 1274 с.
- [7]. Доклад окружного надзирателя церковных школ грузинского экзархата от 24-го января 1914 года о народном образовании. Gürcüstan Mərkəzi Tarix Arxivi, fond 13, siyahı 24, iş 640, vərəq 2
- [8]. Высочайше утвержденное положение о кавказском учебном округе и учебных заведениях. 29-е октября 1853 г. // ПСЗ-II. Т. 28. Отд. 1. СПб., 1854. № 27646. с. 498
- [9]. Положение об учебной части на Кавказе и за Кавказем. // ПСЗ-II. Т. 42. Отд. 1. СПб., 1871. № 44748, с. 1016-1032
- [10]. Мировиц М.О. О применении школьной системы Н.И. Ильминского на Кавказе // Труды особого совещания по вопросам образования восточных инородцев. СПб., типография Э. Л. Пороховщиковой. 1905. с. 221-231
- [11]. Бубулашвили Эльдар. Православная церковь Грузии в период Экзархата. Автореферат диссертации представленной на соискание ученой степени доктора исторических наук. Тбилиси, 2006. 91 с.
- [12]. Замечания архиепископа Евгения на начертание правил об устройстве Миссионерного общества для распространения греко-Российской веры на Кавказе, составленные архиепископом Моисеем. // АКАК, том 8, Тифлис, 1881. Док. 172, с. 247-260
- [13]. Муханов В.М. Проекты создания миссионерского общества на Кавказе: от А.П. Ермолова до князя А.П. Барятинского // Журнал «Российская история», 2016. № 3, с. 60-73
- [14]. Письмо архимандрита Афанасия Квабташевского к ген-м Кутузову от 6-го июля 1817 года. Духовная часть: православное духовенство // АКАК. Т.VI, часть I. с. 369
- [15]. Мельникова И. Е. К истории восстановления автокефалии Грузинской церкви 12 марта 1917 г. // XIX ежегодная богословская конференция. Вестник православного Свято-Тихоновского гуманитарного Университета. Серия 2. Москва, 2009 г. с. 398-404
- [16]. Вердиева Х. Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане (XIX - начале XX вв.). Баку, «Ecoprint», 2016, с. 420.

- [17]. Данные о пространстве и населении Кавказского края. // КК на 1902 год, отд. 3-е, Тифлис, 1901. с. 22-43.
- [18]. Распределение населения Кавказа по по главным вероисповеданиям согласно переписи 1897 г. // КК на 1910 год, отд. 3-е, Тифлис, тип-я А.В.Кутателадзе, 1909, ч. 1-я, с. 528-531
- [19]. Шавров Н.Н. Русский путь в Закавказье. С.-Петербург : Тип. А. С. Суворина, 1883. 58 с.
- [20]. Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. Баку, Элм, 1990. 156 с.

Summary

Russification measures of tsarism as an integral part of the colonial policy of Russia in Northern Azerbaijan (19th-early 20th centuries)

Alieva I.G.

Key words: *Northern Azerbaijan, South Caucasus, Russification, Orthodoxy, Tsarist Russia, resettlement*

The article presents the measures taken by Russia in the South Caucasus and in the lands of Northern Azerbaijan within the framework of the Russification policy of tsarism based on Russian-language sources. The study allowed us to conclude that this policy included various actions implemented both in the linguistic and spiritual-religious spheres. Guided by colonial interests in its steps, the tsarist government attached special importance to the spiritual-educational direction in the Caucasian policy. By resettling the Russian population in the conquered lands of Northern Azerbaijan, conducting partial Christianization, and thereby strengthening its own social base, establishing Russian educational institutions, the authorities sought to completely absorb the region into the imperial space.

Резюме

Меры русификации царизма, как составная часть колониальной политики России в Северном Азербайджане (XIX-начало XX веков)

Алиева И.Г.

Ключевые слова: *Северный Азербайджан, Южный Кавказ, русификация, православие, царская Россия, переселение*

В представленной статье на основе русскоязычных источников рассматриваются осуществляемые Россией меры на Южном Кавказе и на землях Северного Азербайджана в рамках русификаторской политики царизма. Исследование позволило сделать вывод, что данная политика заключала в себе различные действия, реализуемые как в языковой, так и в духовно-религиозной сфере. Руководствуясь в своих шагах колониальными интересами, царское правительство придавало особое значение духовно-просветительскому направлению в кавказской политике. Расселяя русское население на завоеванных землях Северного Азербайджана, проводя частичную христианизацию, и тем самым укрепляя собственную социальную базу, учреждая русские учебные заведения власти стремились к полному поглощению края имперским пространством.

İrəvan xanlığının sosial-iqtisadi vəziyyəti

Əliyeva Leyla Elxan qızı [ORCID 0000-0002-8195-6092](https://orcid.org/0000-0002-8195-6092)

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, t.f.d., baş müəllim
leyla.aliyeva@sdu.edu.az

MƏQALƏ HAQQINDA MƏLUMAT	XÜLASƏ
Məqalənin tarixçəsi Daxilolma tarixi: 04.07.2024 Düzəliş tarixi: 26.11.2024 Qəbul olunma tarixi: 03.03.2025	<i>İrəvan xanlığı öz keçmişində zəngin sosial-iqtisadi dinamiklərə malik, müxtəlif tarixi və mədəni dəyərlərə malik regiondur. İrəvan xanlığı həmişə qonşu dövlətlərin maraqlarına xidmət etmişdir. Bu məqalədə İrəvan xanlığının sosial-iqtisadi vəziyyəti dərinliklərlə təhlil edilir, bu regionda yaşayan cəmiyyətlərin sosial və etnik dinamikasını, iqtisadi inkişafını və sənətkarlıq fəaliyyətini əhatə edir. Bundan əlavə, məqalədə xanlığın xarici siyasəti və iqtisadi integrasiyası, qonşu dövlətlərlə münasibətləri və bu kontekstdə ticarət əlaqələri vurğulanır</i>
Açar sözlər: İrəvan xanlığı, sosial dinamikalar, iqtisadi inkişaf, xarici siyasət, cəmiyyət	

1. Giriş

İrəvan xanlığı Cənubi Qafqazın tarixi, mədəni və iqtisadi kontekstində önəmli bir yer tutan, zəngin və çoxşaxəli keçmişə malik bir ərazidir. 1747–1828-ci illərdə var olmuş bu xanlıq, həm İran həm də Osmanlı imperiyalarının siyasi nüfuz sahəsində yer alaraq, bölgənin mədəni və iqtisadi tarixinə dərin təsirlər göstərmişdir. İrəvan xanlığının əhəmiyyətini anlamaq üçün onun sosial-iqtisadi dinamikalarına və xarici siyasət strategiyalarına dair təhlillərə ehtiyac duyulur.

İrəvan xanlığının sosial strukturunu, etnik kompozisiyasını, iqtisadi fəaliyyətlərini və xarici siyasət münasibətlərini öyrənmək üçün zəmin hazırlayır. Məqalə, həmçinin bu ərazi üzərindəki müxtəlif dövlətlərin siyasi və iqtisadi təsirini də qiymətləndirəcəkdir.

Xanlığın xarici siyasəti, özünün qonşuları ilə olan münasibətlərində həm mədəni, həm də iqtisadi əlaqələrini şəkilləndirmək üçün mühüm rol oynamışdır. İrəvan xanlığı dövründə qurulan ticarət yolları və diplomatiya xətləri, bu ərazinin həm İran həm də Osmanlı İmperiyası ilə olan iqtisadi və siyasi bağlarını gücləndirmişdir. Bu bağlar xanlığın iqtisadi integrasiya proseslərinə ciddi təsir göstərmiş və regionun iqtisadi tərəqqisində mühüm bir amil olmuşdur.

2. Sosial və etnik dinamikalar: İrəvan xanlığında cəmiyyət quruluşu

İrəvan xanlığı XVIII və XIX əsrlərdə Cənubi Qafqazda mühüm bir mərkəz olaraq qalıcı izlər buraxmışdır. Bu dövr ərzində İrəvan, müxtəlif etnik və dini qrupların qarşılıqlı təsirlənməsi ilə zəngin bir sosial mozaikə çevrilmişdir. Müxtəlif etnik qruplar arasında münasibətlər, həm əməkdaşlıq həm də münaqişələr üzərində qurulmuş bir cəmiyyət quruluşu formalaşdırmışdır [7].

İrəvan xanlığının etnik və sosial tərkibi, zamanla müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bu dəyişikliklər, müxtəlif tarixi hadisələr və siyasi qərarlarla əlaqədar olaraq cərəyan etmişdir. 1441-ci ildə Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın dövründə erməni katolikosluğunun Kilikiyadan Çuxursəadin Vağarşabad kəndindəki Üçkilə monastırına köçürülməsi ilə başlayan proseslər, ermənilərin bu əraziyə tədricən məskunlaşmasına səbəb olmuşdur. Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi hökmdarları, xristian əhalinin üzərində hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün Üçkilə katolikoslarını himayə etmişdilər.

XVII əsr fransız səyyahı Jan Şarden, İrəvan qalasının təxminən səkkiz yüz evdən ibarət olduğunu və burada yalnız "təmizqanlı qızılbaşların" yaşadığını qeyd edir. Bu dövrdə İrəvan şəhərinin əhalisinin əsasən Azərbaycan türklərindən ibarət olduğu, ermənilərin isə şəhərdə yalnız dükənləri olduğu bildirilir. XVIII əsrin əvvəllərində İrəvana gəlmiş missioner Monye, şəhərin əhalisinin təxminən 25%-nin erməni olduğunu yazmışdır [2].

Rus generalı İvan Paskeviç, İrəvan xanlığının əhalisinin milli tərkibini təsvir edərkən, burada 10.000 azərbaycanlı və 3.000 erməni ailəsinin yaşadığını bildirmişdir. ABŞ-lı professor Justin McCarthy 1828-ci ilə qədər İrəvan xanlığının əhalisinin 80%-nin Azərbaycan türklərindən ibarət olduğunu qeyd edir. İvan Şopenin məlumatına görə, 1828-1832-ci illər arasında İrəvan xanlığında əhalinin əksəriyyəti müsəlmanlar, yəni Azərbaycan türkləri olmuşdur. Şopen, İrəvan əyalətində 81.749 müsəlman və 25.151 erməninin yaşadığını bildirir ki, burada "müsəlman" ifadəsi ilə həm Azərbaycan türkləri, həm də müsəlman kürdləri nəzərdə tutulur.

1829-1832-ci illər ərzində həyata keçirilmiş kameral siyahıyaalınma nəticələrinə əsasən, Rusiya-Qacar müharibələrindən əvvəl İrəvan xanlığının əhalisi 134.646 nəfər təşkil edirdi. Bu rəqəmin 99.609-u Azərbaycan türkü, 19.878-i erməni, 14.902-i kürd və 257-i qaraçı idi. Ümumiyyətlə, 1828-1830-cu illərdə Türkmənçay müqaviləsinə əsasən 40.000 İran ermənisi, Ədirnə sülh müqaviləsinə əsasən isə 84.000 Türkiyə ermənisi Azərbaycan ərazilərinə köçürülmüş və bu ermənilərin çoxu Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarında məskunlaşmışdır. Bu dövrdən etibarən, Azərbaycanın qərb bölgələrində ermənilərin məskunlaşması, yerli Azərbaycan türklərinə qarşı gələcəkdə baş verəcək kütləvi qırğınların, soyqırımı və deportasiyanın başlanğıcını qoymuşdur.

İrəvan xanlığının etnik və sosial tərkibi, zamanla müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalmış və müxtəlif etnik qrupların qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşmışdır. Xanlığın əhalisinin əsas hissəsini Azərbaycan türkləri təşkil etsə də, ermənilər və digər etnik qruplar da bu bölgədə əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu demoqrafik dəyişikliklər, regionun tarixi və siyasi proseslərinin təsiri ilə meydana gəlmişdir və İrəvan xanlığının etnik müxtəlifliyini və sosial quruluşunu daha yaxşı başa düşmək üçün dərin təhlillərə ehtiyac vardır.

İrəvan xanlığı əhalisinin etnik tərkibi, əsasən azərbaycanlılar, qalan hissəsi ermənilər, kürdlər və qaraçılar kimi qruplardan ibarət idi. Bu etnik qrupların hər biri, xanlığın sosial və iqtisadi həyatında özünəməxsus rola sahib idi. Əhalinin etnik tərkibindəki bu çeşidlik, sosial dinamikaların qarışıqlığına səbəb olmuş, müxtəlif mədəniyyətlərin bir-biri ilə qarşılıqlı təsirlənməsini təmin etmişdir.

İrəvan xanlığında etnik və dini müxtəliflik zaman-zaman sosial münaqişələrə də yol açmışdır. Bu münaqişələr, öz növbəsində, cəmiyyətin adaptasiya qabiliyyətini sınaq və müxtəlif qruplar arasında daha dayanıqlı münasibətlər qurmaq üçün zəmin yaratmışdır. Etnik və dini liderlərin rolu bu kontekstdə mühüm olmuş, onlar müxtəlif qruplar arasında dialoq və anlaşma yollarını axtarışda mərkəzi şəxslər olmuşlar [3].

İrəvan xanlığının sosial və etnik dinamikalarını dərinləşdirərək araşdıran bu bölüm, xanlığın müxtəlif qrupların bir araya gəlməsi ilə necə zəngin bir sosial quruluş yaratdığını vurğulayır. Bu qarşılıqlı təsirlər, xanlığın tarixi boyunca sosial və iqtisadi münasibətlərin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

3.İqtisadi inkişaf və sənətkarlıq fəaliyyətləri

İrəvan xanlığı ilə bağlı araşdırmalar, xüsusilə tarix üzrə fəlsəfə doktoru Elçin Qarayevin tədqiqatları, Nadir şahın 1747-ci ildə sui-qəsd nəticəsində öldürülməsindən sonra bölgədə yaranan siyasi və iqtisadi dəyişiklikləri ətraflı təsvir edir. Nadir şahın ölümündən sonra onun yaratdığı imperiya parçalanmış və Azərbaycan ərazisində bir neçə xırda feodal dövlətləri, o cümlədən İrəvan xanlığı yaranmışdır. Bu xanlıq, Səfəvi dövlətinin Çuxursəd bəylərbəyliyiinin mərkəzi olaraq zəngin və mürəkkəb bir tarixə sahib idi [1].

İrəvan xanlığı müstəqil dövlətə çevrilməzdən əvvəl Səfəvi dövlətinin əsas vilayətlərindən biri olmuş və burada iqtisadi fəaliyyətlər genişlənmişdir. XVI əsrin əvvəllərində yaradılan Səfəvi dövləti, mərkəzi Təbriz olmaqla, inzibati-ərazi bölgüsünə görə bəylərbəyliklərə bölünmüşdü. Çuxursəd bəylərbəyliyi də bu bölgülərdən biri idi və mərkəzi İrəvan şəhəri olmaqla, Naxçıvan və Maku əyalətlərini də əhatə edirdi.

İrəvan xanlığı Səfəvilər dövründə iqtisadi cəhətdən mühüm bir mərkəzə çevrilmişdir. Fransız səyyahı Jan Şarden, İrəvanın o dövrdə ən varlı və gəlirli əyalətlərdən biri olduğunu qeyd edir. Onun illik gəliri 32 min tümən idi və bəzi hakimlər bu gəliri daha da artırmaq məqsədi ilə qadağan olunmuş yollarla 200 min tümənə çatdırırdılar. Bu dövrdə Çuxursəd bəylərbəyliyinə hakimləri şahın yanında böyük nüfuza sahib idi.

XVII əsrin sonları və XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi imperiyasının iqtisadi və siyasi böhranı, bölgənin iqtisadi inkişafına mənfi təsir göstərmişdir. Şah I Sultan Hüseynin (1694-1722) islahatları bu böhrandan çıxış yolu tapa bilməmişdir və ölkənin müxtəlif bölgələrində narazılıqlar və üsyanlar başlamışdır. İsfahan şəhərinin əfqan tayfaları tərəfindən ələ keçirilməsi və şahın həbs edilməsi imperiyanın süqutunu yaxınlaşdırmışdı. Bu dövrdə İrəvan əyaləti də böhranın təsirinə məruz qalmışdır.

XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda baş verən üsyanlar, xüsusən Hacı Davudun başçılığı ilə həyata keçirilən üsyanlar, İrəvan xanlığının iqtisadi və siyasi durumuna təsir etmişdir. 1721-ci ildə Hacı Davudun üsyançı dəstələri Şamaxı şəhərini ələ keçirmişdi və bu, qonşu əyalət hakimlərini narahat etmişdi. İrəvan hakimi Allahqulu xan (1719-1724) və Gəncəli Uğurlu xan üsyanın qarşısını almaq üçün birgə tədbirlər görmüşdülər, lakin uğur qazana bilməmişdilər.

XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Rusiya və Osmanlı imperiyaları bölgədə fəallığını artırmışdır. I Pyotrun başçılığı ilə rus qoşunlarının Azərbaycanın Xəzərsahili ərazilərinə yürüşü və Osmanlı Türkiyəsinin hücumları nəticəsində Azərbaycan torpaqları iki imperiya arasında bölüşdürülmüşdü. Osmanlı Türkiyəsinin Azərbaycanda fəaliyyətini genişləndirməsi İrəvan xanlığına da təsir etmişdir. Osmanlı qoşunları İrəvan əyalətinə daxil olmuş və bölgədə hərbi əməliyyatlar keçirmişdir.

1724-cü ildə Osmanlı qoşunları İrəvan şəhərini mühasirəyə almış və şəhərin müdafiəsini gücləndirmək üçün ətraf kəndlərin əhalisini qalaya köçürmüşdülər. İrəvan qalasının müdafiəsi gücləndirilsə də, Osmanlı qoşunlarının hücumları nəticəsində şəhər və ətraf ərazilər ciddi dağıntılara məruz qalmışdır. Lakin, Osmanlı qoşunlarının dördüncü hücumu uğursuzluqla nəticələnmiş və şəhərin müdafiəçiləri mərdliklə döyüşmüşdülər [4].

İrəvan xanlığının iqtisadi inkişafı və sənətkarlıq fəaliyyətləri, tarixin müxtəlif dövrlərində baş verən hadisələrə və siyasi proseslərə bağlı olmuşdur. Bölgədə müharibələrin və siyasi dəyişikliklərin təsiri ilə iqtisadi vəziyyət dəyişmiş və zamanla yenidən qurulmuşdur. Bu dövrdə İrəvan xanlığının iqtisadi inkişafı və sənətkarlıq fəaliyyətləri, bölgənin tarixində mühüm rol oynamış və onun sosial-iqtisadi tərkibini formalaşdırmışdır.

İrəvan xanlığının iqtisadi inkişafı, ticarət və sənətkarlıq sahələrində də özünü göstərmişdir. Xanlıq, həm daxili, həm də xarici ticarətin mərkəzi kimi fəaliyyət göstərmişdir. İrəvan şəhəri, mühüm ticarət yollarının kəsişməsində yerləşdiyi üçün ticarət baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu dövrdə, İrəvanda əsasən kənd təsərrüfatı məhsulları, sənətkarlıq məhsulları və digər ticari mallar alınıb-satılırdı.

Kənd təsərrüfatı İrəvan xanlığının iqtisadiyyatının əsasını təşkil edirdi. Əkinçilik və maldarlıq, əhalinin əsas məşğuliyyət sahələri idi. İrəvan xanlığının münbit torpaqları və iqlimi, kənd təsərrüfatının inkişafına əlverişli şərait yaradırdı. Bu dövrdə buğda, arpa, qarğıdalı, pambıq və üzüm kimi məhsullar geniş şəkildə yetişdirilirdi. Eyni zamanda, meyvəçilik və bağçılıq da mühüm yer tuturdu. İrəvanın üzüm bağları və şərab istehsalı məşhur idi.

Sənətkarlıq İrəvan xanlığının iqtisadi həyatında mühüm yer tuturdu. Toxuculuq, dəmirçilik, dulusçuluq və zərgərlik kimi sənət sahələri inkişaf etmişdi. İrəvanın toxuculuq məhsulları, xüsusilə

ipək parçalar və xalçalar, yüksək keyfiyyəti ilə tanınırdı və xarici bazarlarda da tələb olunurdu. Dəmirçilik və zərgərlik sənəti də inkişaf etmişdi, burada istehsal olunan metal və zərgərlik məhsulları daxili və xarici bazarlarda satılırdı.

İrəvan xanlığı xarici ticarət sahəsində də fəal olmuşdur. Osmanlı imperiyası və İranla olan ticari əlaqələr, xanlığın iqtisadi həyatında mühüm rol oynayırdı. İrəvan şəhəri, bu imperiyalar arasında ticarət yollarının kəsişməsində yerləşdiyi üçün, müxtəlif ticari malların alınib-satıldığı bir mərkəzə çevrilmişdi. Burada müxtəlif ticarət karvanları dayanır və ticari malların mübadiləsi həyata keçirilirdi. Xanlığın iqtisadi əlaqələri, həmçinin Qafqazın digər bölgələri ilə də möhkəmləndirilmişdi. Bu ticari əlaqələr, İrəvanın iqtisadi inkişafına və sənətkarlıq fəaliyyətlərinin genişlənməsinə mühüm təsir göstərmişdir. Ticarət yolları boyunca yerləşən karvansaralar və bazarlar, iqtisadi fəaliyyətlərin mərkəzi nöqtələri olmuşdur [8].

XVII əsrin sonları və XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi imperiyasının iqtisadi böhranı və daxili münaqişələr, İrəvanın iqtisadi vəziyyətinə mənfi təsir etmişdir. Lakin Nadir şahın hakimiyyəti dövründə (1736-1747) müəyyən sabitlik əldə edilmiş və iqtisadiyyatın bərpası üçün tədbirlər görülmüşdür. Nadir şahın ölümündən sonra yaranan siyasi boşluq və feodal münaqişələr isə xanlığın iqtisadi vəziyyətini yenidən çətinləşdirmişdir [6].

İrəvan xanlığının iqtisadi inkişafı və sənətkarlıq fəaliyyətləri, onun sosial və iqtisadi tarixinə dərin izlər buraxmışdır. Bu inkişaf, bölgənin mədəni və iqtisadi həyatının zənginliyini nümayiş etdirir və xanlığın tarixində mühüm bir dövrü əks etdirir. İrəvan xanlığının iqtisadi fəaliyyəti, onun tarixinin bir parçası olaraq, Cənubi Qafqazın iqtisadi və sosial inkişafında əhəmiyyətli bir rol oynamışdır. İrəvan xanlığı, tarixin müxtəlif dövrlərində iqtisadi inkişaf və sənətkarlıq sahələrində əhəmiyyətli uğurlara imza atmışdır. İrəvan şəhəri və onun ətrafında yerləşən karvansaralar, xanlığın iqtisadi fəaliyyətlərinin mərkəzlərindən biri olmuşdur.

4.Xarici siyasət və iqtisadi integrasiya: İrəvan xanlığı kontekstində

İrəvan xanlığının iqtisadi integrasiyasında xarici ticarət mühüm rol oynamışdır. Xanlıq, Şərqi və Qərbi arasındakı ticarət yollarının kəsişməsində yerləşdiyi üçün, müxtəlif ticari malların mübadiləsi burada həyata keçirilirdi. İrəvan şəhəri, ticarət karvanlarının dayanacaq məntəqəsi kimi fəaliyyət göstərirdi. Burada yerləşən karvansaralar, tacirlərin və səyyahların gecələməsi və mallarını saxlamaq üçün əlverişli şərait yaradırdı.

İrəvan xanlığında şəhər və yol karvansaraları olmaqla iki növ karvansara mövcud idi. Şəhər karvansaraları tacirlərin həm mehmanxana, həm də ticarət bazarı kimi istifadə etdiyi yerlər idi. Bu karvansaraların ətrafında dükanlar yerləşirdi və burada müxtəlif ticari mallar satılırdı. Yol karvansaraları isə əsas ticarət yollarının üzərində yerləşərək, səyyahlar və tacirlər üçün gecələmə yerləri təmin edirdi.

İrəvan xanlığının ticarət əməliyyatlarında müxtəlif pul, çəki və ölçü vahidlərindən istifadə olunurdu. İrəvanda həm yerli, həm də xarici pullar dövriyyədə idi. İrəvan tüməni, abbasi, bisti və qarapul kimi yerli pul vahidləri ilə yanaşı, İran, Osmanlı və Rusiya dövlətlərində kəsilmiş pullar da istifadə olunurdu. Bu müxtəlif pul vahidləri, xanlığın geniş ticarət əlaqələrini və iqtisadi integrasiyasını əks etdirirdi.

İrəvan xanlığında karvansaralar ticarət infrastrukturunun mühüm bir hissəsini təşkil edirdi. İrəvan şəhərində 7 karvansara mövcud idi və bunlar bişmiş kərpicdən, yonulmuş bazalt və mərmərdən inşa olunmuşdu. Hər bir karvansaranın ətrafında çoxsaylı dükanlar yerləşirdi. Gürcü, Culfa, Zöhrab xan, Tahir, Sulu, Susuz və Hacı Əli karvansaraları İrəvanın ticarət mərkəzləri idi. Bu karvansaralar, tacirlərin mallarını satmaq və saxlamaq üçün əsas yerlər idi.

Yol karvansaraları isə böyük yolların üzərində yerləşərək, ticarət karvanlarının dayanacaq nöqtələri kimi xidmət edirdi. Talın, Gərnigöy, Qarahasar və Çil kəndi yaxınlığındakı karvansaralar, Gümrü və Sərdarabadı birləşdirən yolda və Tiflis-İrəvan yolunda yerləşirdi. Bu karvansaralar, səyyahların və tacirlərin gecələməsi və istirahəti üçün vacib yerlər idi.

İrəvan xanlığında vergi sistemi, xanlığın iqtisadiyyatının mühüm bir hissəsini təşkil edirdi. Vergilər həm pulla, həm də məhsulla alınır və bu, kənd təsərrüfatı və sənətkarlıq fəaliyyətlərinin davamlılığını təmin edirdi. Xanlıqda vergi sistemi qanunla müəyyən edilməmişdi və xanların və ya sərdarların iradəsindən asılı olaraq dəyişirdi. Vergilər vasitəsiz və vasitəli olaraq iki qrupa bölünürdü. Vasitəsiz vergilər, şəhər əhalisindən və kənd təsərrüfatı ilə məşğul olanlardan ildə bir dəfə alınır. Vasitəli vergilər isə ticarət əməliyyatları zamanı alınır və bu vergilər müxtəlif sosial qruplar üzrə toplanır. İrəvan xanlığının iqtisadi strukturları, bölgənin mədəni və iqtisadi həyatında mühüm rol oynamışdır. Xanlığın ticarət və sənətkarlıq fəaliyyəti, onun iqtisadi inkişafını və sosial quruluşunu formalaşdırmışdır. İrəvan xanlığı, həm daxili, həm də xarici ticarət sahəsində mühüm bir mərkəz olmuşdur və bu ticarət əlaqələri, onun iqtisadi integrasiyasını təmin etmişdir.

Sonuncu Rusiya-İran müharibəsi dövründə və işğaldan sonra İrəvan xanlığının iqtisadiyyatı ciddi tənəzzülə uğramışdır. Müharibələr və hərbi əməliyyatlar, ticarət münasibətlərini pozmuş və iqtisadi fəaliyyətləri dayandırmışdır. 1827-ci ildə rus qoşunlarının işğalı nəticəsində İrəvan şəhəri və qalası böyük dağıntılara məruz qalmış, əhəlinin əksəriyyəti əmlakları ilə birlikdə İrəvan qalasına sığınmış və qonşu ölkələrə pənah aparmışdır.

1828-ci ildə dağıdılmış evlərin və bağların bərpaı ilə məşğul olan irəvanlılar, ticarəti yenidən qurmağa çalışmış, lakin 1829-cu ilin yazında başlayan taun xəstəliyi və 1830-cu ildə baş verən vəba epidemiyası, xanlığın iqtisadiyyatını yenidən çətin vəziyyətə salmışdır. Bu dövrdə İrəvan xanlığında ticarət və sənətkarlıq fəaliyyətləri demək olar ki, dayanmışdır [5].

İrəvan xanlığı, xarici siyasət və iqtisadi integrasiya baxımından kompleks və dinamik bir tarixə malikdir. Xanlığın xarici siyasəti, onun qonşu dövlətlərlə olan münasibətlərini və iqtisadi əlaqələrini şəkilləndirmişdir. İqtisadi inkişaf və ticarət fəaliyyəti, xanlığın iqtisadi strukturunu və sosial quruluşunu formalaşdırmışdır. Müharibələr və xəstəliklər nəticəsində iqtisadi tənəzzül yaşanmış, lakin İrəvan xanlığı hər zaman iqtisadiyyatını bərpa etməyə və inkişaf etdirməyə çalışmışdır. Bu dövrdə İrəvan xanlığının xarici siyasəti və iqtisadi integrasiyası, onun tarixində mühüm bir yer tutur və bölgənin ümumi inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Nəticə

İrəvan xanlığının tarixi, sosial və iqtisadi tərkibi, və xarici siyasətinin təhlili, Cənubi Qafqaz bölgəsinin inkişafında bu ərazinin nə qədər önəmli rol oynadığını göstərir. Xanlıq zəngin mədəni və iqtisadi həyatın formalaşdığı bir mərkəz olmuşdur.

İrəvan xanlığının iqtisadi inkişafı, kənd təsərrüfatı və sənətkarlıq sahələrində əldə edilən uğurlar, həm daxili, həm də xarici ticarətin mərkəzi kimi fəaliyyət göstərməsi ilə əlaqədardır. Karvansaralar və bazarlar, ticarət və iqtisadi fəaliyyətlərin mərkəzi nöqtələri olmuş, müxtəlif ticari malların mübadiləsini təmin etmişdir. Bu ticarət əlaqələri, xanlığın iqtisadi integrasiyasını gücləndirmiş və regionun iqtisadi inkişafına mühüm təsir göstərmişdir.

İrəvan xanlığının xarici siyasəti, qonşu dövlətlərlə olan münasibətlərini və iqtisadi əlaqələrini şəkilləndirmişdir. İqtisadi inkişaf və ticarət fəaliyyəti, xanlığın iqtisadi strukturunu və sosial quruluşunu formalaşdırmışdır. Müharibələr və xəstəliklər nəticəsində iqtisadi tənəzzül yaşanmış, lakin İrəvan xanlığı hər zaman iqtisadiyyatını bərpa etməyə və inkişaf etdirməyə çalışmışdır.

İrəvan xanlığı, Cənubi Qafqazın tarixi, mədəni və iqtisadi kontekstində önəmli bir yer tutaraq, bölgənin sosial və iqtisadi həyatına dərin təsirlər göstərmişdir. Bu xanlığın tarixi, onun sosial və etnik dinamikaları, iqtisadi inkişafı və xarici siyasəti haqqında aparılan təhlillər, İrəvan xanlığının regiondakı rolunu daha yaxşı başa düşməyə imkan verir və onun tarixi əhəmiyyətini vurğulayır.

Ədəbiyyat

- [1]. Hacıyeva Z., (16 Noyabr, 2018), "İrəvan xanlığının tarixşünaslığı", Respublika qəzeti, s.6.
- [2]. Qaliboğlu E. (15 mart, 2019), "İrəvan xanlığının iqtisadiyyatı:1-ci yazı", Xalq Cəbhəsi, s.13.
- [3]. Qaliboğlu E. (20 May, 2019), "İrəvan xanlığında əhalinin etnik və say tərkibi", Xalq Cəbhəsi, s.13.
- [4]. Qaliboğlu E. (28-30 iyul, 2019), "İrəvan xanlığının yaranması və siyasi vəziyyəti: 1-ci yazı", Xalq Cəbhəsi, s.13.
- [5]. Qaliboğlu E. (30 mart, 2019), "İrəvan xanlığının iqtisadiyyatı:7-ci yazı", Xalq Cəbhəsi, s.13.
- [6]. Qaraoğlu F., (1 Fevral, 2018), "İrəvan xanlığının tarixindən", Bakı qəzeti, s.15.
- [7]. <https://www.geostrategiya.az/news.php?id=152>
- [8]. <https://www.xalqcebhəsi.az/news/project/36532.html>

Summary

Socio-economic situation of Irevan Khanate

Aliyeva L.E.

Keywords: *Irevan Khanate, social dynamics, economic development, foreign policy, society*

The Irevan Khanate is a region with rich social and economic dynamics in its past, possessing various historical and cultural values. The Khanate of Irevan has always been in the interest of neighboring states. This article deeply analyzes the socio-economic situation of the Irevan Khanate, encompassing the social and ethnic dynamics, economic development, and craftsmanship activities of the communities that lived in this region. Additionally, the article touches on the khanate's foreign policy and economic integration issues, highlighting its relations with neighboring states and trade connections in this context.

Резюме

Социально-экономическое положение Иреванского ханства

Алиева Л.Э.

Ключевые слова: *Иреванское ханство, социальные динамики, экономическое развитие, внешняя политика, общество*

Иреванское ханство — это регион с богатыми социально-экономическими динамиками в своем прошлом, обладающий различными историческими и культурными ценностями. Иреванское ханство всегда было в интересах соседних государств. В данной статье глубоко анализируется социально-экономическая ситуация Иреванского ханства, охватывая социальные и этнические динамики, экономическое развитие и ремесленные деятельности обществ, живших в этом регионе. Кроме того, в статье рассматриваются вопросы внешней политики и экономической интеграции ханства, подчеркивая его отношения с соседними государствами и торговые связи в этом контексте.

UOT 94(479.24)

DOI 10.54758/16801245_2025_21_1_58

2003-2018-ci illərdə Azərbaycan-Rusiya iqtisadi əlaqələriniə dair**Cəlalzadə Bənövşə Mehdi qızı** 0000-0002-4032-2050*Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, müəllim*
Benovse.celalzade@sdu.edu.az

MƏQALƏ HAQQINDA MƏLUMAT	XÜLASƏ
Məqalənin tarixçəsi Daxilolma tarixi: 09.05.2024 Düzəliş tarixi: 20.10.2024 Qəbul olunma tarixi: 03.03.2025	<i>Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər kontekstində milli iqtisadiyyatlar ayrı-ayrı iqtisadi sistemlər kimi deyil, dünya bazarındakı təsərrüfat subyektləri arasındakı münasibətlərin sistemli birliyi kimi qəbul edilir. Müasir globallaşma şəraitində dövlətlərin inkişafı bir-biri ilə iqtisadi əlaqələr yaratmadan mümkün deyil və xarici iqtisadi əlaqələr hər bir ölkənin milli iqtisadiyyatının inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasətini (Qərbi Rusiya münaqişəsi fonunda) tarazlaşdıran Rusiya ilə iqtisadi münasibətlərinin bəzi aspektləri öz əksini tapıb.</i>
Açar sözlər: ikiterəfli iqtisadi əlaqələr, maliyyə imkanları, ticarət tərəfdaşı, idxal-ixrac əməliyyatı	

Rusiya ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın genişləndirilməsi, keçmiş SSRİ dövründən mövcud olan qabaqcıl əlaqələrin hazırkı geosiyasi reallıqlara uyğunlaşdırılması, rəsmi Bakının xarici siyasətində mühüm bir yerə malikdir. 3 iyul 1997-ci il tarixində Rusiya Federasiyası və Azərbaycan Respublikası arasında dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik haqqında müqavilə imzalanmışdır. Lakin dövlətlərarası münasibətlərin strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə yüksəldilməsinə, ikitərəfli əlaqələrin inkişafına, gücləndirilməsinə Heydər Əliyevin və Vladimir Putinin siyasi iradəsi ilə nail olunmuşdur.

Ümumilli Lider Heydər Əliyev siyasi kursunun layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyevin 2004-cü ilin fevralında Rusiya Federasiyasına rəsmi səfər etməsi, həmin siyasi xətti davam etdirməsi və ikitərəfli münasibətlərin sabit və anlaşıqlı qalmasına imkan yaratmışdır. Bu səfər çərçivəsində tərəflər siyasi, iqtisadi və humanitar qarşılıqlı fəaliyyətin geniş aspektini, Dağlıq Qarabağdakı vəziyyəti, Xəzər dənizinin hüquqi statusunu müzakirə etmiş və əksər beynəlxalq məsələlər üzrə fikirlərin üst-üstə düşdüyünü təsdiqləmişlər. Həmçinin, Rusiya ilə Azərbaycan arasında 3 iyul 2008-ci il tarixli dostluq və strateji tərəfdaşlıq haqqında Bəyannaməyə, eləcə də, Vladimir Putin və İlham Əliyevin 1 sentyabr 2018-ci il tarixli Birgə Bəyanatına əsaslanaraq vurğulamaq lazımdır ki, Azərbaycan öz iqtisadi potensialını realizə etmək üçün Rusiya kimi geniş bazara çıxış əldə edir, Rusiya isə Azərbaycanda investisiya imkanlarından yararlanır. Rusiya, Azərbaycan üçün əhəmiyyətli xarici investor kimi böyük önəm kəsb edir. Bu dövərdə, iki ölkə arasındakı əlaqələr bütün sahələrdə bərabərhüquqlu tərəfdaşlıq prinsipi əsasında inkişaf edib və qarşılıqlı maraqlar ətrafında güclü bağlar qurulmuşdur. Strateji tərəfdaşlıq münasibətləri, Rusiya və Azərbaycan regionları arasında iqtisadi-ticarəti əlaqələrin genişlənməsində, eləcə də digər sahələrdə mədəni, siyasi və sosial əməkdaşlığın güclənməsində müsbət təsir göstərmişdir.

Azərbaycan ilə Rusiya arsında münasibətlərin dərinləşməsinin bir neçə vacib məqamları var. Bunlardan biri humanitar məqamlardırsa, digər ən vacibi iqtisadi məsələləri əhatə edir. Bu Azərbaycanın Rusiya və onun həmsərhəd regionları arasında iqtisadi əməkdaşlığın təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş regionlararası dialoq formatını da özündə ehtiva edir.

İkitərəfli iqtisadi münasibətlərin inkişafında Rusiyadakı sayı 1 milyondan çox olan Azərbaycan diasporunun rolu danılmazdır. 2001-ci ildə yaradılmış Ümumrusiya Azərbaycanlıları

Konqresi Rusiyada yaşayan azərbaycanlıların əksəriyyətini bir diaspor təşkilatı altında birləşdirərək və onun fəaliyyətini vahid mərkəzdən idarə etməklə böyük siyasi üstünlük təmin edir. Diasporadan gələn pul köçürmələri Azərbaycanda milyonlarla insan üçün əhəmiyyətli gəlir mənbəyidir. Bir çox ekspertlər bildirirlər ki, pul köçürmələrinin faktiki axını rəsmi statistikada göstəriləndən daha yüksəkdir, çünki bütün belə köçürmələrin təxminən 60 faizi qeyri-rəsmi kanallar vasitəsilə nəğd şəkildə həyata keçirilir [3]. 2015-ci ildən Rusiya yeni immiqrasiya tələbləri qoymuşdur ki, bu da iş icazəsi haqqını artırır və Aİİ üzvü olmayan ölkələrdən, o cümlədən Azərbaycandan olan əməkçi miqrantlar üçün dil və tarix testləri tətbiq etməsi idi.

Cədvəl 1. Rusiyadan Azərbaycana pul köçürmələri

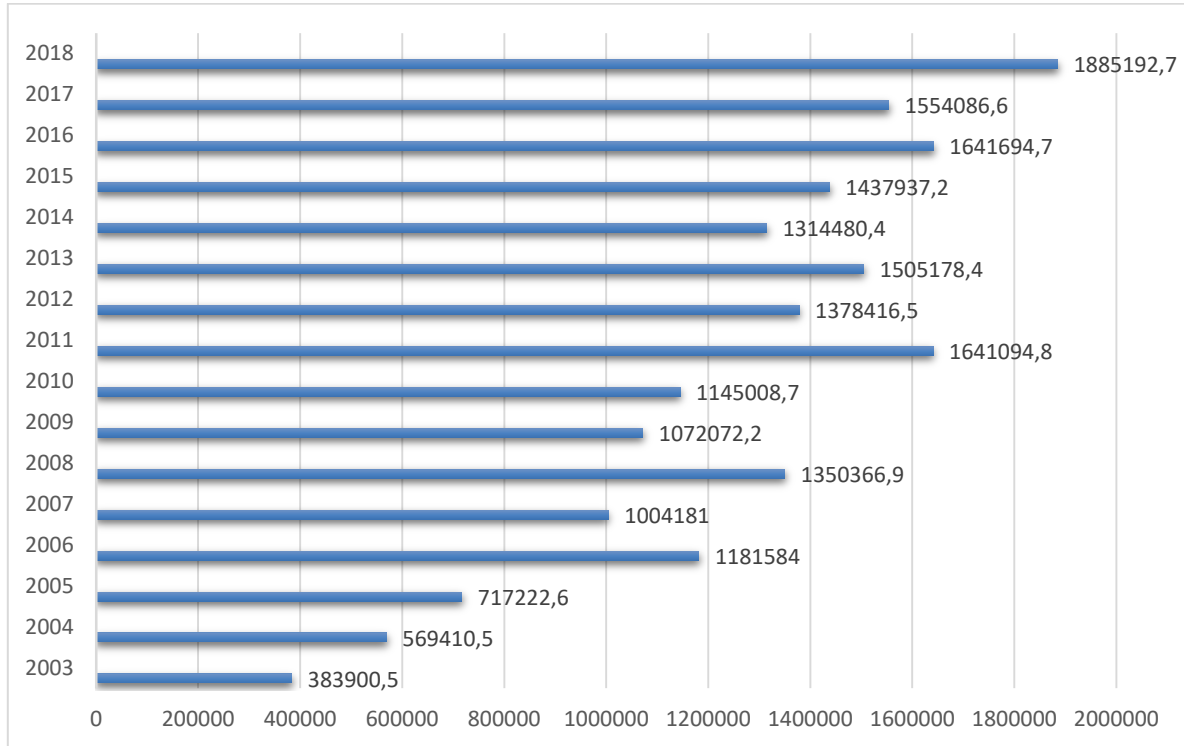
İL	CƏMİ, DOLLAR \$
2010	794 MILYON
2011	1,049 MILYON
2012	1,132 MILYON
2013	1,232 MILYON
2014	1,221 MILYON
2015	627 MILYON
2016	482 MILYON
2017	531 MILYON

2003-2018-ci illər iki ölkə arasında iqtisadi əlaqələrdə baş vermiş bir sıra mühüm irəliləyişləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

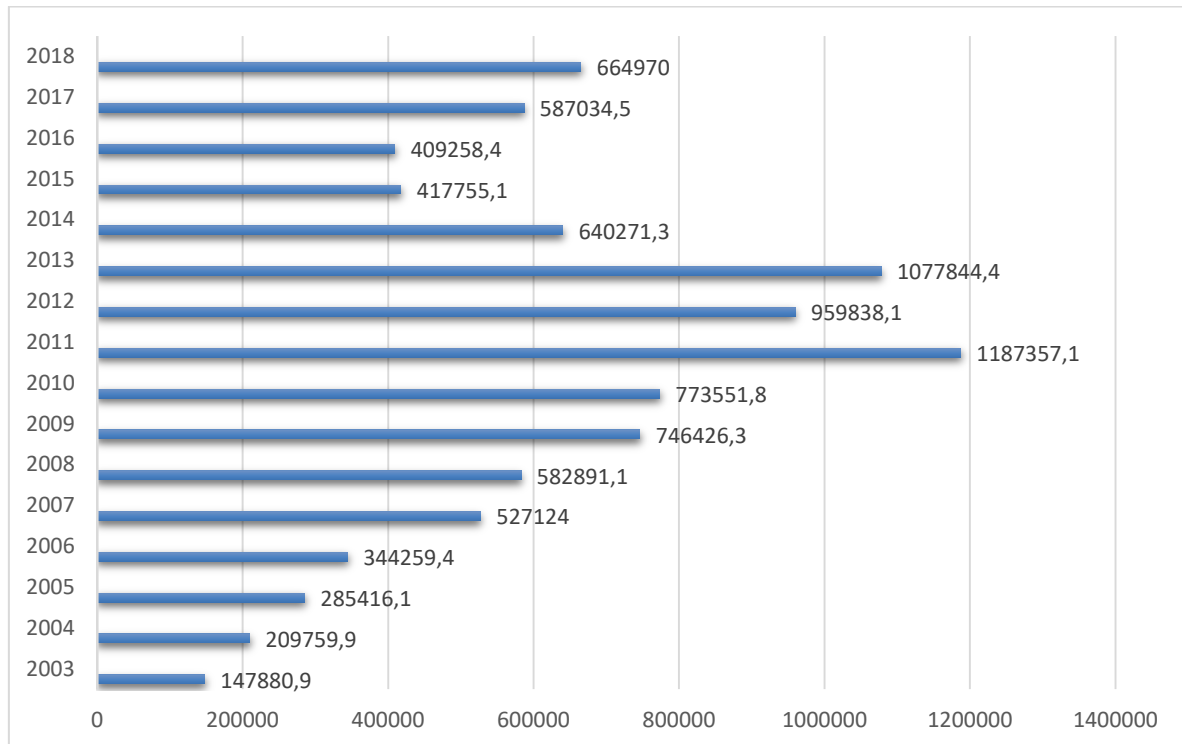
Azərbaycan və Rusiya arasında enerji sahəsində əməkdaşlıq böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri və Bakı-Tbilisi-Ərzurum təbii qaz kəməri kimi layihələr Azərbaycana öz enerji resurslarını Rusiyadan kənar bazarlara nəql etməyə imkan verir. İki nəhəng enerji layihəsinin reallaşdırılması, Qərbi dövlətləri ilə əlaqələri yalnız iqtisadi məsələlərlə məhdudlaşdırmırdı. Bu münasibətlər, heç vaxt siyasi integrasiya layihəsi kimi ifadə olunmayıb, Aİ və NATO-ya üzvlüklə və ya hökumət sistemində Qərbin bütün dəyərlərinin qəbulu ilə bağlı olmamışdır. Eyni zamanda Rusiyanın da "Lukoil" PJSC şirkəti "Şahdəniz" yatağından qaz hasilatı üzrə beynəlxalq konsorsiumda və Bakı-Tbilisi-Ərzurum Cənubi Qafqaz Boru Kəməri Şirkətində 10% paya malikdir [4, s.173]. 2011-ci ildə Xəzərin karbohidrogen ehtiyatlarının Rusiyadan yan keçərək Türkiyə və Aİ ölkələrinə tədarükünü təmin etmək üçün nəzərdə tutulan Cənub Qaz Dəhlizi layihəsinin reallaşdırılması Türkmənistandan Xəzər dənizi vasitəsi ilə Azərbaycana uzanacaq Transxəzər qaz kəmərinə nəzərdə tuturdu. Bu layihə 2018-ci ildə imzalanmış "Xəzər Dənizi Konvensiyası" ilə özünü daha qabarıq göstərdi. Cənub Qaz Dəhlizi layihəsi ölkəmizə böyük gəlir və siyasi dividend gətirən bir layihədir. Birbaşa ABŞ-ın himayə etdiyi bu layihənin reallaşması Rusiya rəsmi dairələri tərəfindən RF-nin maraqlarına zərbə vuracaq birbaşa təhlükə kimi qiymətləndirilməsə də bir signal kimi görülür. Bu yöndə Azərbaycanın mövqeyi isə birmənalıdır: enerji təchizatı sahəsində bütün ölkələrlə (Ermənistan istisna olmaqla) qarşılıqlı faydaya əsaslanan əməkdaşlıq etməkdir. Azərbaycan həmçinin Rusiya ilə enerji sahəsində birgə enerji layihələr həyata keçirir. Bu layihələr enerji ehtiyatlarının hasilatı, nəqli və emalı sahəsində əməkdaşlığı nəzərdə tutur. Buna, enerji sektorunda Bakı-Novorossiysk neft kəməri, Rusiyanın "Qazprom" konserni ilə Rusiyaya qaz ixracı daxildir. Bu əməkdaşlıq enerji ilə zəngin ölkə olan Azərbaycanın enerji ixracı imkanlarını artırmağa və iqtisadi artımına töhfə verir [4, s. 118].

Azərbaycan ilə Rusiya arasında münasibətlərdə ticarət əlaqələri xüsusi yer tutur və onun dövryyəsi zaman keçdikcə artır. İki ölkə müxtəlif sektorlarda ticarət apararaq iqtisadi əlaqələrini

gücləndirir. Xüsusilə enerji, kənd təsərrüfatı məhsulları və sənaye məhsulları kimi sektorlarda ticarətin artması diqqət mərkəzindədir.

Şəkil 1. 2003-2018-ci illər Rusiya Federasiyası üzrə idxal dinamikası (min ABŞ dolları ilə) [1]

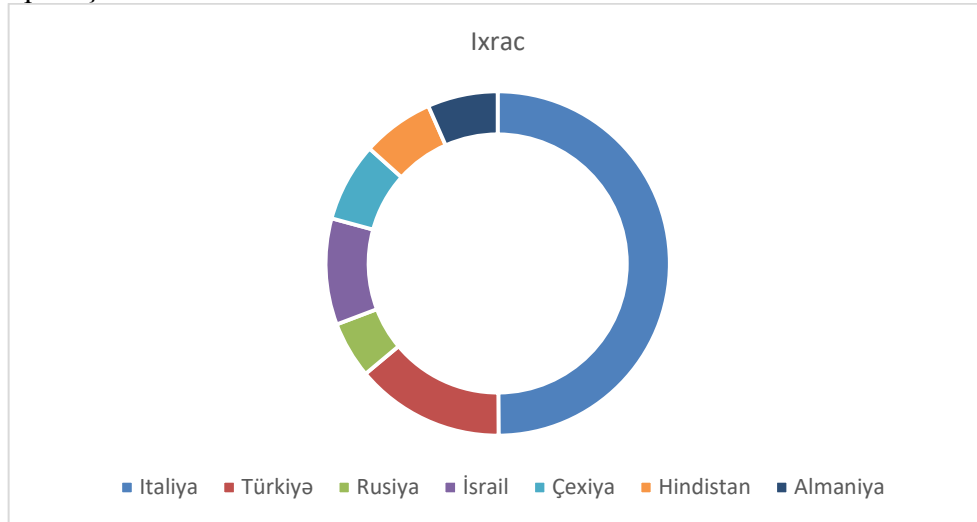

Şəkil 2. 2003-2018-ci illər Rusiya Federasiyası üzrə ixrac dinamikası (min ABŞ dolları ilə) [1]

Azərbaycan, Avrasiya İqtisadi Birliyinin üzvü olmayan MDB ölkələri içərisində Rusiyanın əsas ticarət tərəfdaşdır. İki ölkə arasında əmtəə dövriyyəsi 2014-cü ildə 4 milyard ABŞ dolları,

2015-ci ildə isə 2,8 milyard ABŞ dolları olmuşdur. Hər ötən il iki ölkə arasında iqtisadi əlaqələrin artması diqqəti çəkir və bu əlaqələr qarşılıqlı əhəmiyyətə malikdir. Bu gün Rusiya Azərbaycanın əsas idxal tərəfdaşı və qeyri-neft məhsullarının ixracında ön sıradadır. Rusiyanın Cənubi Qafqaz regionundakı ticarətinin 45%-i Azərbaycanın payına düşür.

Dövlət Gömrük Komitəsinin məlumatlarına əsasən Azərbaycanda ixracın 3,3 faizini Rusiyaya göndərilmiş məhsulların dəyəri təşkil etmişdir [1]. Bu statistika digər ölkələr üzrə 31,0 faizini İtaliya, 8,7 faizini Türkiyə, 6,2 faizini İsrail, 4,6 faizini Çexiya, 4,2 faizini Hindistan, 4,1 faizini Almaniya olmaqla təşkil edir.

Rusiya şirkətləri Azərbaycanda müxtəlif sahələrə investisiya qoyur və tikinti layihələrində iştirak edirlər. Bu, iki ölkə arasında iqtisadi əməkdaşlığı daha da artırır. Qarşılıqlı investisiya sahəsində yaxşı bir dinamika müşahidə edilir. Azərbaycan təxminən 1,2 milyard ABŞ dolları Rusiya iqtisadiyyatına, Rusiya isə 4,9 milyard ABŞ dolları Azərbaycan iqtisadiyyatına investisiya qoymuşdur. Azərbaycanda 950 şirkət Rusiya kapitalı ilə fəaliyyət göstərir və bu, ölkədəki xarici kapitalı olan bütün şirkətlərin 10%-ni təşkil edir [2]. Layihələrdə birgə iştirakdan danışarkən Azərbaycanın da iştirakçısı olduğu Şimal-Cənub Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizi haqqında razılaşmanı vurğulamaq əhəmiyyətlidir. Bu razılaşma 12 sentyabr 2000-ci ildə Sankt-Peterburqda imzalanmış, 21 may 2002-ci ildən etibarən qüvvəyə minmişdir. Proqnozlar, nəqliyyat dəhlizinin tam fəaliyyət göstərdiyi təqdirdə Avropa, Rusiya, Mərkəzi Asiya və Qafqaz regionlarının Körfəz ölkələri və Hindistana çıxışına, Xəzəryanı ölkələrin Qara dəniz limanları ilə ticarət əlaqələrinin intensivləşəcəyini göstərir. Xüsusi olaraq vurğulanmalıdır ki, Azərbaycan bu layihəyə 2005-ci ildə qoşulduqdan sonra Prezident İlham Əliyevin irəli sürdüyü təkliflər faydalı və cəlbedici oldu. Məhz bu faydalılıq ondan ibarətdir ki, yüklərin daşınması xərci azalır və çatdırılması vaxtı qısalır [5].

İki ölkə arasında münasibətlərdə turizm əlaqələrinin xüsusi yeri var. Tarixi əlaqələr hər iki xalqın qarşılıqlı turizm əlaqələrinə təsir göstərir. Bu əlaqələrin genişlənməsində Heydər Əliyev Fondunun misilsiz fəaliyyəti danılmazdır. Fondun Rusiya nümayəndəliyinin rəhbəri, Fondun vitse-prezidenti Leyla Əliyeva Azərbaycanın zəngin tarixini, milli-mənəvi dəyərlərini, mədəniyyətini, incəsənətini, ədəbiyyatını Rusiyada təbliğ etmək və diaspor hərəkətini genişləndirmək istiqamətində bütün lazımi tədbirləri həyata keçirir.

Nəticə olaraq, iki ölkə arasında iqtisadi əlaqələr qarşılıqlı maraqlara, siyasi dialoqa, etibarlı tərəfdaşlıq və müttəfiqlik münasibətinə söykənir. Məhz bu, bütün digər əməkdaşlıq əlaqələri üçün möhkəm zəmin yaradır və regionda sabitlik, təhlükəsizlik, davamlı inkişaf meyillərini gücləndirir.

Ədəbiyyat

- [1]. Azərbaycan Respublikasının dövlət statistika komitəsi – Azərbaycanın xarici ticarəti – statistik məcmua <https://www.stat.gov.az/source/trade/>
- [2]. Bayramlı, V. Azərbaycan və Rusiya arasında iqtisadi əlaqələr genişlənir / V. Bayramlı // Xalq qəzeti.- 2006.-1 mart.- №45.- S. 1-2.
- [3]. Əhmədov, E. (2013, 24 may). Xalq qəzeti. s. 5.
- [4]. <http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2013/may/311288> adresindən ərişildi.
- [5]. Гусейнов, Дж.Р. Международное экономическое сотрудничество Азербайджанской Республики в топливно-энергетической сфере. Москва – 2018, 204 с.
- [6]. https://www.yeniazərbaycan.com/Siyaset_e91679_az.html

Summary

On economic relations between Azerbaijan and Russia in 2003-2018

Jalalzade B.M.

Keywords: *bilateral economic relations, financial opportunities, trade partner, import-export transaction.*

In the context of international economic relations, national economies are not considered as separate economic systems, but as a systematic unity of the interrelationships of business entities in the world market. In the conditions of modern globalization, the development of states is impossible without establishing economic relations with each other, and foreign economic relations are of special importance in the development of the national economy of each country.

Some aspects of Azerbaijan's economic relations with Russia, which balances its foreign economic policy (against the background of the Western-Russian conflict), are reflected in the article.

Резюме

Об экономических отношениях Азербайджан-Россия в 2003-2018 гг.

Джалалзаде Б.М.

Ключевые слова: *двусторонние экономические отношения, финансовые возможности, торговый партнер, импортно-экспортная сделка.*

В контексте международных экономических отношений национальные экономики рассматриваются не как отдельные экономические системы, а как системное единство взаимоотношений хозяйствующих субъектов на мировом рынке. В условиях современной глобализации развитие государств невозможно без установления экономических связей друг с другом, а внешнеэкономические связи имеют особое значение в развитии национальной экономики каждой страны.

В статье отражены некоторые аспекты экономических отношений Азербайджана с Россией, которая балансирует свою внешнеэкономическую политику (на фоне западно-российского конфликта).

Siyasi modernləşmə və siyasi inkişafın müqayisəli təhlili**Bayramova Lalə Bayram qızı** ORCID 0000-0001-7521-8563*Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan, dissertant*
lalka_84@mail.ru

MƏQALƏ HAQQINDA MƏLUMAT	XÜLASƏ
Məqalənin tarixçəsi Daxilolma tarixi: 30.10.2024 Düzəliş tarixi: 10.01.2025 Qəbul olunma tarixi: 03.03.2025	<i>Siyasi modernləşmə onun tərkib hissələrindən biri olan siyasi sistemin dəyişdirilməsini nəzərdə tutan bir prosesdir və bu prosesdə mürəkkəb dinamik qarşılıqlı əlaqədə yeni siyasi qurumlar yaranır və inkişaf edir. Eyni zamanda, sosial tərəqqinin əsas şərti kimi sabitliyin qorunması obyektiv imperativə çevrilir, eyni zamanda ayrı-ayrı təbəqələrin baş verən dəyişikliklərdə siyasi iştirakının forma və imkanlarını genişləndirir. Siyasi modernləşmə ideyası Qərbin inkişaf etməkdə olan ölkələrə qarşı siyasətinin nəzəri əsaslarını yaratmaq məqsədi ilə hazırlanmışdır. Siyasi modernləşmə prosesində yeni siyasi qurumlar inkişaf edir və mövcud olanlar təkamül nəticəsində dəyişən vəziyyətlərə uyğunlaşırlar. Belə bir şəraitdə, obyektiv desək, sosial inkişafın əsas şərti olan siyasi sabitliyin qorunması və siyasi iştirak imkanlarının genişləndirilməsi vacibdir. Bu şərtlərin olmaması böhrana səbəb olur</i>
Açar sözlər: siyasi modernləşmə, siyasi sistem, siyasi inkişaf, siyasi institutlar	

1. Giriş

Siyasi modernləşmə prosesində iki əsas mövzuya üstünlük verilməlidir. Dəyişiklik baxımından cəmiyyətin digər sektorlarından geri qalmaq bir tərəfdən parçalanma və böhranın yaranması ilə nəticələnə bilər. Digər risk odur ki, vətəndaş cəmiyyətinin və siyasi mədəniyyətin hazırkı səviyyəsinə uyğun gəlməyən sürətli demokratiya böhran və təlatümlə nəticələnərək, cəmiyyətin deqradasiyasına gətirib çıxaracaq. Siyasi modernləşmənin ilkin mərhələsində olan ölkələr arasında vəziyyət fərqlidir.

Qərb ölkələrinin əsasən mütərəqqi modernləşməsi zamanı parlament institutlarının yaradılması prosesdə bəzi ümumi qanunauyğunluqları ortaya qoyur. Bir sıra ölkələrdə (İngiltərə, İslandiya və Norveç) parlament sistemi köhnə sinfi hakimiyyətin institutlarından inkişaf etmişdir. Qanunverici hökumət, səlahiyyətlərin bölünməsi ilə müəyyən edilmiş effektiv balans tapana qədər icra hakimiyyətinə münasibətdə bacarıq və səlahiyyətlərini genişləndirir və inkişaf etdirir. Parlament təsisatları və onların formalaşma üsulları tədricən, lakin dönməz şəkildə daha demokratikləşir. Siyasi modernləşmə, dövlətin rolunun genişləndirilməsi, insanların şüurunun və siyasi iştirakının siyasiləşdirilməsi, yeni siyasi təşkilati strukturların formalaşması diqqəti cəlb edir. Hökumətlərin modernləşdirilməsi təcrübəsi göstərir ki, aşağıda qeyd olunan institutlar və fəaliyyətlər Qərb nümunəsinə bağlı olmaqla yanaşı, uzaqlaşa da bilər. Nəticə etibarilə, “ən müasir siyasi institutlar” deyərək, Qərbdəkilərin surəti və ya imitasiyasını deyil, daha çox konkret bir qurumun adekvat reaksiyasını və uğurlu uyğunlaşmasını təmin edə biləcək institutların və təcrübələrin yaradılmasını nəzərdə tutmalıyıq. milli siyasi sistemin modernin çağırış və tələblərinə, eləcə də şəxslərin yeni siyasi normalar seçimində əsaslı dəyişikliklərin baş verməsi.

2. Liberalların mövqeyi

Siyasi inkişaf dedikdə, cəmiyyətin siyasi arenasında siyasi sistemin yenilənməsini, habelə onun daxili strukturunun və funksiyalarının əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsinə ifadə edən dəyişikliklər başa düşülür. Bu yerdəyişmə siyasi sektorda yeni keyfiyyət dövlətinin formalaşması

(məsələn, totalitarizmdən demokratik rejimə keçid, siyasi elitaların dövrüyyəsi və s.) ilə üst-üstə düşür. Cəmiyyətə təsir edən siyasi hadisələr, onların quruluşu və komponentləri mütəmadi inkişaf edir. Siyasi hadisələr arasında əlaqələr və əlaqələr daim inkişaf edir. Bu cür dəyişikliklər adətən siyasi hadisələrin ümumi gedişatı ilə əlaqələndirilir. Onlar müəyyən cəhətlərin və siyasi münasibətlərin yaranması ilə bağlı nəzərə çarpır.

Ümumiyyətlə, sabit siyasi proseslər kontekstində xətti inkişaf modelindən istifadə etmək daha sərfəlidir. Başqa sözlə, sistemin keyfiyyət identikliyi tanınmış modellər - sosializm, liberalizm, mühafizəkarlıq və başqaları kimi ciddi şəkildə qurulmuş inkişaf meyarları sistemləri üzərində qurulur. Məsələn, marksistlər iddia edirlər ki, hakimiyyət strukturunun təkamülü bizə mülkiyyətin kollektiv formalarının hökmranlığını nümayiş etdirən dəyişikliklər haqqında fərziyyələr aparmağa imkan verir.

Liberallar hesab edirlər ki, mənəvi azadlıq sisteminin yaranması insan hüquqları fəlsəfəsinin, fərdi müdafiənin, vətəndaş cəmiyyətinin dövlət üzərində nüfuzunun vacibliyi ilə təsdiqlənir. Mühafizəkarlar isə inkişafı müəyyənləşdirərkən siyasi fəaliyyətdə hakimiyyətin təşkilinin fundamental norma və prinsiplərinin qorunub saxlanmasına, əvvəlki idarəetmə formalarının varisliyinə, mənəvi stimullara daha çox önəm verirlər.

Keçid dövrünü yaşayan və ya demokratik modernləşmə kontekstində baş verən müxtəlif siyasi yüksəliş formalarını təhlil etmək üçün xüsusi üsullar mövcuddur. Məsələn, "partlayış nəzəriyyəsi"nin tərəfdarları iddia edirlər ki, genişmiqyaslı etirazlar və siyasi qüvvələrin gücündə balanssızlıq keçid sistemlərində kütlələrin dəyərləri tənqidi şəkildə mənimsəyə bilməməsi kimi xüsusi "arxetiplərin" mövcudluğundan irəli gəlir. reallığa. Dövr dinamikası (sosial, mədəni və mülki) konsepsiyasının tərəfdarları hesab olunan Humphrey, Toffler və başqaları keçid proseslərini siyasi yüksəliş və tənəzzülün təkrarlanan dövrünün həlledici komponenti kimi vurğulayırlar. Buna əsaslanaraq siyasi modernləşmə imkanlarını araşdırmağa çalışırlar.

Siyasi təkamül məsələsi, eləcə də onun ilkin səbəbləri (determinantları) araşdırılarkən daxili iqtisadi, sosial, mənəvi-ideoloji, qlobal proseslərin siyasi arenaya təsiri nəzərə alınmalıdır. Bundan əlavə, irəliləyişin dəqiq siyasi nəbzini aydınlaşdırmaq diqqətlə nəzərdən keçirilməlidir. Təbii ki, ictimai həyatın siyasi sahəsinin özü çox vaxt siyasi transformasiyalar üçün əsas rolunu oynayır; başqa sözlə, siyasi sektorun tərkib hissələri arasında ziddiyyətlərin inkişafı zəruri tələbdir. Siyasi institutlar və siyasi dəyərlər, eləcə də institutlar və siyasi proseslər arasında "uyğunsuzluq" bəzi alimlər tərəfindən siyasi inkişafın ilkin səbəbi və mənşəyi kimi görünür. Onlar iddia edirlər ki, bu uyğunsuzluq "qüvvələrin yerdəyişməsinə artırır". Hindistanlı politoloq P.Şaran bu nəzəriyyələrə daha çox dəstək verir.

Qeyri-siyasi sistemlərin təkrarlanması siyasi tərəqqi ilə əlaqələndirilə bilməz. Siyasət öz məcrasını inkişaf etdirir və aparır. Bu günlərdə o, daha mürəkkəb, guya daha mütəşəkkil, geniş, qloballaşan və hesabətli bir fenomen kimi fəaliyyət göstərir.

"Spesifik sosial hadisə" kimi siyasət gündəlik həyatda ictimai işlərin idarə edilməsi və istiqamətləndirilməsi, habelə hakimiyyətlə siyasi partiyalar, təşkilatlar və hakimiyyətə sahib olan digər qruplar arasında qarşılıqlı əlaqədə məqsədyönlü fəaliyyət kimi görünür.

3.Siyasi inkişafın növləri

Tarixi təcrübənin təsdiq etdiyi kimi, təkamül və inqilab siyasi inkişafın iki əsas formasıdır. İslahatlar, əks-inqilablar və bərpa ilə birlikdə, çox fərqli olan bu inkişaf növləri siyasi transformasiya üçün alət kimi xidmət edir. [2, s. 46]

Siyasi təkamül əvvəlki inkişafın bütün müsbət imkanlarının (formaların, münasibətlərin, ənənələrin və s.) qorunub saxlanmasına və istifadəsinə imkan verməklə cəmiyyətin siyasi həyatında dəyişiklikləri xarakterizə edən bir növ siyasi inkişafdır. Siyasi təkamülə bu yanaşmanı fərqləndirən təcridçilikdir.

Siyasi inqilab özünü siyasi hakimiyyət strukturunda və ümumi siyasi münasibətlərdə əhəmiyyətli dəyişikliklər və pozulmalar kimi göstərən siyasi inkişafın bir formasıdır. İnqilab zorakılıq, ekstremizm və qeyri-legitimliyi təcəssüm etdirən siyasi inkişaf prosesi kimi müəyyən edilir. İnqilab azadlıqların siyasətə fəal şəkildə cəlb olunması, ideoloji səbəblərin unikal rolu, xarizmatik liderin zühuru ilə xarakterizə olunur və həmişə yüksəlişdə sıçrayışa işarə edir. Bunun bariz nümunəsi keçmiş SSRİ-ni və inqilab nəticəsində yaranmış bir neçə başqa xalqları göstərmək olar.

Siyasi həyatın əsasları siyasi həyatın transformasiyası və yenidən qurulması prosesi olan siyasi islahatlarla dağılmaqdan qorunur. Siyasi modernləşmə cəmiyyətdə mühüm müsbət islahatların aparılması və məntiqi, məqsədyönlü dəyişikliklərin aparılması ilə uğurla təmin edilir. L.S.Sanesteban görə islahat ictimai dəyişikliklə bağlıdır, lakin sistemin əsas səviyyələrinə çatmır; əvəzinə hakim siniflərin və təşkilatların xalqın tələblərinə müdafiə və ehtiyatlı reaksiyası formasını alır.

Bu prosesə müxtəlif dərəcədə töhfə verən sosial alt sistemlər politologiya ədəbiyyatında siyasi inkişafın komponentləri hesab olunur. Siyasi davranış, siyasi sistemlər və institutlar (institusional yanaşma) və qeyri-institusional siyasi və sosial əlaqələr (struktur-funksional təhlil) adətən buna daxildir.

Fəaliyyət səviyyəsindən asılı olaraq siyasi inkişafın obyektı və mövzusu da fərqləndirilir. Siyasi inkişaf obyektinə siyasi inkişafa çox ehtiyacı olan sistemlər daxil edilir. Siyasi inkişafın mövzusu təsirə malik olan və həmin təsirə uyğun siyasi fəaliyyətin zəruriliyini nümayiş etdirənlərdir.

Siyasi inkişafın əsas mövzularının necə differensiaslaşdırılmasından asılı olaraq nəzəri siyasət elmində siyasi inkişafın öyrənilməsinə ən azı üç fərqli yanaşma mövcuddur. Birinci strategiya ictimai institutların təkamülünün tədqiqinə əsaslanır. Siyasi inkişaf məsələsinə toxunmağa gəldikdə, bu strategiyayı dəstəkləyən politoloqlar – S.Hantinqton və C.Nelson kimi – siyasi institutlara üstünlük verirlər. İkinci, davranış metodu onunla fərqlənir ki, onun tərəfdarları (Q.Almond, S.Verba və s.) cəmiyyətdə geniş yayılmış siyasi mövqelərə və siyasi davranış formalarına daha çox önəm verirlər və institusional yanaşmanın çatışmazlıqlarını qabardırlar. Siyasi təhlilin üçüncü, strukturist məktəbinin (D.İston, E.Şils, S.Lipset və b.) məqsədi siyasi davranışın sosial, qrup əsaslarını və qeyri-institusional funksiyaları ifşa etməkdir. [3, s.6]

Təbii ki, bu metodların hər biri öz potensialına malikdir, lakin bütövlükdə götürsək, siyasi yüksəliş prosesini düzgün dəyərləndirə bilmirlər.

Siyasi modernləşmə ideyası 1950-ci illərdən başlayaraq siyasi tərəqqi ilə bağlı populyarlıq qazanmışdır. Bu ideya Qərb siyasi elmində yaranıb və onun aparıcı tərəfdarları arasında Q.Almond, D.Apter, S.Verter, L.Pay və başqaları var. Ümumiyyətlə, onlar siyasi modernləşmənin xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi təsvir edirlər:

- rəqabətli siyasi təşkilatların inkişafı;
- müxtəlif maraq qruplarının köməyi ilə siyasi sistemin ictimai maraqları əlaqələndirmək qabiliyyətinin artırılması;
- tələblərin səmərəli toplanması üçün siyasi mexanizmin formalaşdırılması;
- seçki qanunvericiliyi, müxalifət partiyaları və azad mətbuat vasitəsilə müxtəlif qrupların siyasi iştirakının artırılması yolu ilə sosial periferiyanın səfərbər edilməsi;
- rəşional siyasi büronun yaradılması və fəaliyyət göstərməsi

Siyasi təkamülün sosial şərtləri və ilk növbədə sosial səfərbərlik məsələsi siyasi modernləşmə nəzəriyyəsinin əsas diqqət mərkəzindədir. Siyasi artımı müəyyən etməyin yollarından biri cəmiyyətin siyasi mənzərəsindəki bir sıra xüsusi dəyişikliklərdir. Siyasi sistemin bir aspekti siyasi prosesin gedişində təkrarlana, yoxa çıxa və ya ortaya çıxa bilər.

Müasir siyasət elmində modernləşmənin demokratik siyasi yüksəlişinin xarakteri və potensialını qiymətləndirmək üçün iki üsul tanınır: liberal yanaşma və mühafizəkar yanaşma.

Liberal metodun tərəfdarlarına görə (Bamond, Pay və s.) əsas meyar elitanın şəffaflığının səviyyəsi və əhalinin təmsilçi demokratiya sistemi ilə əlaqəsidir.

Elitanın sadə insanlar üzərində üstünlüyü olduqda, bu, cəmiyyətin demokratik siyasi təkamülü və dəyişikliklərin həyata keçirilməsi üçün ən yaxşı addımdır. Elita-kütləvi rəqabət nisbətinin digər imkanları tərəqqinin durğunluğu və avtoritar hökumətlərin yüksəlişi ilə nəticələnir. Kütlələrin və elitanın siyasi fəallığının legitimliyi eyni zamanda minimum səviyyəyə endikdə, siyasi inkişaf üçün ən zərərli ssenari baş verir. Nəticədə cəmiyyət və siyasi sistem korlanır; başqa sözlə desək, bir vaxtlar bütöv olan sosial sistem getdikcə parçalanır. Onun avtoritarizmə qarşı çıxması siyasi modernləşmə nəzəriyyəsinin liberal oriyentasiyasının əsas tərkib hissəsidir. Liberal ssenari həmçinin aşağıdakı hadisələrin inkişafına imkan verir:

- 1) Cəmiyyətin modernləşdirilməsi;
- 2) Elitanın rəqabət qabiliyyətinin artması, lakin əhalinin aşağı fəallığı diktatura rejimlərinə və irəliləyişin gecikməsinə gətirib çıxarır.
- 3) Siyasi iştirakın elit rəqabət üzərində üstünlük təşkil etməsi dəyişikliklərin ləngiməsinə səbəb olur;
- 4) Elitanın etibarı və siyasi əlaqəsi minimum səviyyədə olduqda, anarxiya yaranır və diktaturaya gətirib çıxara bilər.

4.Siyasi inkişafa mühafizəkar yanaşma

Siyasi inkişafa mühafizəkar yanaşmanın tərəfdarı olan mühafizəkarlar (S.Hantinqton, H.Lintz və s.) modernləşməni institusionallaşma və siyasətdə ictimai iştirak arasındakı aydın gərginliklə əlaqələndirirlər. Maraqların koordinasiyası və ümumiliyi üçün tələb olunan çərçivə və sistemlərin mövcudluğu institusionallaşma adlanır. Onlar iddia edirlər ki, demokratik siyasi təsisatların təşkilatlanması və gücü cəmiyyətin modernləşməsində onların dərəcəsindən çox, daha vacib amillərdir. Bazara keçidi və milli birliyi qaydaları müəyyən edən avtoritar hökumət təmin edə bilər. Avtoritar qaydada modernləşmənin baş verməsi üçün aşağıdakı tələblər yerinə yetirilməlidir: 1) siyasi liderlərin səlahiyyətləri; 2) islahat prosesində hər birinin özünəməxsus üstünlüyü olan əsaslı şəkildə fərqli və ardıcıl mərhələlərin müəyyən edilməsi; və 3) onların həyata keçirilməsinin dəqiq vaxtı.

S.Hantinqton tərəfindən məlum olduğu kimi üç demokratiya dalğası müəyyən edilmişdir. 19-cu əsrin əvvəllərindən başlayaraq I Dünya Müharibəsinin sonuna qədər davam edən ilk dalğa ABŞ-də yarandı. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra ikinci dalğa başladı. 1974-cü ildə Portuqaliyadakı Salazar sisteminin süqutu demokratikləşmənin üçüncü mərhələsinin başlanğıcı oldu. Postsosialist ölkələrdə baş verən demokratik dəyişiklikləri T.Karl və F.Şmitter demokratiyanın dördüncü dalğası adlandırırlar. [1, s.105]

Demokratiyaya keçidin əsas səbəblərini ümumiləşdirmək üçün istifadə edilə bilən iki nəzəriyyə var. Birincisi, köhnəlmiş institutların yenidən təşkilini, siyasi sistemin tədricən liberallaşdırılmasını və əhalinin yeni standartlar və ideallar haqqında maarifləndirilməsini nəzərdə tutan “kooperativ” modelidir. İkincisi, həm daxili, həm də xarici müxalifət qarşısında tez-tez kəskin liberallaşma, köhnə siyasi quruluşun devrilməsi və hər bir yeni demokratik institutun qəbulunu özündə ehtiva edən rəqabət modelidir.

Modernləşmə prosesi inanılmaz dərəcədə mürəkkəb, çətin və vaxt aparan prosesdir. Sosial sistemin dəyişməsinin hər addımında yeni ziddiyyətlər yaranır. Dəyişikliklər həyata keçirə bilən və ictimaiyyətin dəstəklədiyi uğurlu siyasi sistem qura bilən siyasi elitanın inkişafı modernləşmənin əsas problemdir. [4, s.40] Yeni siyasi sinif hakimiyyəti əldə saxlamaq üçün hər cür səy göstərir. Məqsədin vasitələrə haqq qazandırdığı anlayışı artıq təsdiqlənib.

Nəticə

Modernləşmə mərhələsini geridə qoyan inkişaf etmiş ölkələr artıq postmodernləşmə mərhələsindədirlər. Artıq dünya ölkələri qlobal sferada çox böyük əhəmiyyət kəsb edir və böyük ölkələrdə baş verən hər hansı iqtisadi problem o andaca dünyaya öz təsirini göstərir. Modernləşmə mərhələsini uğurla keçmək istəyən dövlətlər ilk növbədə siyasi azadlığın və demokratiyanın nə olduğunu dərk etməlidirlər. Yeni dünya düzənini formalaşdıran modernləşmə prosesləri sonda dünyanı inkişafa və tərəqqiyə aparmalıdır. Modernləşmə və demokratikləşmə prosesləri zorla yox mərhələ-mərhələ aparılmalıdır. Demokratiyanı xaricdən idxal etməyə çalışan dövlətlər sonda uğursuzluğa uğrayıblar. Yüksək inkişafa nail olmağa çalışan dövlətlər ilk növbədə özləri siyasi modernləşmənin nə olduğunu dərk etməlidir. Modernləşmə proseslərinin güclənəcəyi təqdirdə ölkə daxilində siyasi sabitliyi qoruyub saxlamaq o qədər də asan olmur. Bunun üçün cəmiyyəti formalaşdıran şəxslər yetkin siyasi təsəvvürə malik olmalıdırlar.

Ədəbiyyat

- [1]. Huntington S.P. Political Order in Changing Societies, Yale: 2006, 156 p.
- [2]. Weber M. The protestant Ethic, Cambridge: 2009, 389 p.
- [3]. Weber M. World Oil Outlook, Organization of the, Vienna: 2012, 7 p.
- [4]. Woodward D. Guimaraes. Porter's cluster strategy and industrial targeting, Vienna: 2007, 46 p.

Summary

Comparative analysis of political modernization and political development

Bayramova L.B.

Keywords: political modernization, political system, political development, political institutions

The content of political modernization is the process of changing the political system that is part of it, and in the course of it, new political institutions emerge and develop in a complex dynamic interaction. At this time, it becomes an objective necessity to maintain stability on the one hand as the main condition of social development, and on the other hand to expand the forms and possibilities of political participation of individual classes in the changes that are taking place. The theory of political modernization was created with the aim of defining the theoretical foundations of the West's policy in relation to developing countries. In the process of political modernization, both new political institutions are created, and existing institutions adapt to changing conditions as a result of evolution. At this time, objectively, on the one hand, it is necessary to maintain political stability, which is the main condition of social development, and on the other hand, to expand the opportunities for political participation. The lack of such a condition results in a crisis.

Резюме

Сравнительный анализ политической модернизации и политического развития

Байрамова Л.Б.

Ключевые слова: политическая модернизация, политическая система, политическое развитие, политические институты

Политическая модернизация – это процесс, который предполагает изменение политической системы, которая является одной из ее составных частей, и в этом процессе в сложном динамическом взаимодействии возникают и развиваются новые политические институты. При этом сохранение стабильности как основного условия общественного прогресса становится объективным императивом, одновременно расширяя формы и возможности политического участия отдельных слоев в происходящих изменениях. Идея политической модернизации была разработана с целью создания теоретических основ политики Запада в отношении развивающихся стран. В процессе политической модернизации развиваются новые политические институты, а существующие приспособляются к изменяющимся ситуациям в результате эволюции. В таких условиях жизненно важно сохранение политической стабильности, которая, объективно говоря, является основным условием общественного развития, а также расширение возможностей политического участия. Отсутствие этих предпосылок приводит к кризису.

UOT 339.13

DOI 10.54758/16801245_2025_21_1_68

General leader Heyder Aliyev's role in the development of the modern agricultural sector in azerbaijan

Azizova Kamala Vagif 0000-0003-4474-9278

Sumgayit State University, Sumgayit, Azerbaijan, PhD, Senior Lecturer,
kamala.azizova@sdu.edu.az

ARTICLE INFO	ABSTRACT
Article history: Received 14.11.2024 Received in revised form 10.01.2025 Accepted 10.03.2025	<i>The great role of national leader Heydar Aliyev in the establishment of the modern agricultural sector in Azerbaijan is reviewed in the article. Serious reforms were carried out in the agrarian field, as well as in all other fields, both during the former Soviet period and during the leadership of independent Azerbaijan by national leader Heydar Aliyev. As a result, purposeful and efficient use of resources was ensured, and a solid base was created for the sustainable development of the field. As a result of the successful agrarian policy, which was founded by the great leader Heydar Aliyev and is currently being continued, it has been shown that agriculture has a special place in the country's economy</i>
Keywords: agrarian policy, land reform, agricultural products, increasing productivity, land cadastre, agrarian area	

The declaration of 2023 as the year of "Heydar Aliyev" and the successful implementation of the tasks arising from the decree signed by the President of the Republic of Azerbaijan, Mr. Ilham Aliyev, is a source of pride for every Azerbaijani. The policy line laid down by Heydar Aliyev, the creator of our history of independence and the founder of our state, in the agrarian field as well as in all fields, is in continuous development. A period of more than 45 years of the modern history of Azerbaijan has been closely connected with the glorious name of our great leader and the great statecraft. In that period, all the achievements of our people, all the successes in the socio-political, economic and cultural life of our republic bear his signature. Heydar Aliyev, who always steps bravely in front of his native nation, which he works selflessly for the sake of a happy future, is always proud of its rich history and moral values, has risen to a high peak as the founder and founder of our modern statehood, a great leader. His services not only to the country and people, but also to humanity are unforgettable. The fact that the memory of our great leader is honored not only in Azerbaijan but in many countries of the world on every anniversary of his death is a proof of this. During the times when our great leader led our country, he only taught us the example of unparalleled service to the motherland and the people. [1].

1. Heydar Aliyev's economic reforms that led to revival in agriculture

Heydar Aliyev, who came to power at the end of the 1960s, achieved revival in all spheres of the republic's life with his initiative and business acumen, which was a strong impetus for the awakening of national consciousness, the rise of the national spirit, and moral progress. His visionary and wise policy made Azerbaijan one of the most developed republics of the former union. In 1969-1982, the reputation of Azerbaijan rose as a result of the large-scale construction and construction works that took place in our republic and the rapid economic progress, and our capital, Baku, took a firm place among the famous cities of the world. A deep connoisseur of our national architectural heritage, Heydar Aliyev managed to preserve the historical traditions in Baku, as well

as build numerous new residential areas, industrial enterprises, service and sports complexes, educational and cultural facilities in its territory that meet the requirements of the time. At that time, large-scale construction works were carried out not only in the capital and relatively large cities, but also in regional centers, settlements and villages. We can say with a sense of joy that thanks to the purposeful construction works carried out by Heydar Aliyev during the years of Soviet rule, Azerbaijan has acquired a lot of material wealth and the welfare of our people has increased. During the first leadership of Azerbaijan, Heydar Aliyev laid a solid foundation for the future happiness of his native people. Even at that time, the innovation carried out under the leadership of the Great Leader in the agrarian sector, which was the leading sector of the republic's economy, was bearing fruit. Shortly after being elected the first secretary of the Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan, in 1970, Heydar Aliyev managed to get the decision "On measures to develop agriculture in the Azerbaijan SSR" by the Central Committee of the CPSU and the Council of Ministers of the USSR. Accepting this decision was, of course, considered a very rare event for that time. As a result of the implementation of such fundamental measures, in 1971-1975, the rural workers of Azerbaijan achieved great achievements in the field of increasing crop production, raising the culture of agriculture and animal husbandry.

The average annual gross output of agriculture reached 1.4 billion manats in 1971-75, which was 34 percent more than the corresponding indicator in 1966-1970. All agricultural products were fulfilled much more than planned. Within five years, the production of grain and tobacco was carried out, even instead of the next two years, and the production of cotton and fruit, instead of a future year. In 1975, the total agricultural output was 1 billion 572 million manats instead of 999 million manats in 1969, that is, it was increased by 57 percent. The results of the years 1976-80 show that under the leadership of the great statesman Heydar Aliyev, the agriculture of the Republic of Azerbaijan reached a new, higher level. The planned five-year production was completed in 1978, two years ahead of schedule. In 1980-81, the value of the total agricultural product produced in our republic exceeded 2.4 billion manats, which was a very large indicator for that time. [2].

It should be noted that due to the speed of development of agriculture, our republic was among the first among the former Soviet republics. If in 1966-70 (average annual indicator) the share of our republic was 1 percent of the total agricultural output of the Soviet Union, in 1976-80 it was 1.5 percent. Behind this growth, which seemed small at first glance, was the doubling of the total agricultural output in the 1970s and 1980s. It is clear from the calculations that in 1976-79, the average annual growth of the total agricultural product in the Soviet Union was 23.8 billion manats, of which 3.8 percent fell to the share of our republic. The results of 1980 showed that the role of our republic in the absolute growth of the total agricultural product across the country has increased even more. Such a rapid growth of agricultural products was decisively related to the increase in productivity. Within five years, grain yield increased by 48 percent, cotton yield by 29 percent, grape yield by 51 percent, vegetable yield by 37 percent, and fruit yield by 45 percent.

2. Basics of increasing productivity in agriculture

As a result of Heydar Aliyev's activities, "On measures to further intensify agricultural production in the Azerbaijan SSR" dated July 9, 1975, including "To further specialize agricultural production in the Azerbaijan SSR, develop viticulture and winemaking, as well as irrigation and land reclamation" on the design and construction of facilities" decisions were taken. These decisions were important in determining the main directions of the republic's socio-economic development in the 1970s and 1980s. In these years, as a result of the successful implementation of the tasks set for the development of the economic and social fields of the republic, unprecedented successes were achieved in the field of irrigation and meliorization works, as well as in viticulture during the indicated period.

One of the important features of the years 1969-80 was that the territorial structure of viticulture was significantly changed and new viticulture regions were created. Viticulture has begun to be developed in mountain regions, which has had a positive effect on strengthening their economy and more efficient use of existing labor resources. In 1980, the production of grapes in our republic reached 1.4 million tons, which was the first time in the history of our republic. The quality of harvested grapes has improved significantly, its sugar content has increased by 17 percent compared to 1979. The average yield of vineyards was 91 centners, which was 26 centners more than in 1975. In general, about 5 million tons of grapes were sold to the state in 1976-80. In the former post-Soviet space, the amount of grapes produced in our country was greater than the total amount of grapes produced by Moldova, North Caucasus, Armenia, Georgia, Central Asian countries, including Ukraine. It is no coincidence that according to its economic indicators, Azerbaijan has won the Soviet Union 13 times in a row in these years. He was awarded the temporary Red Flag of the Central Committee of the CPSU, the Soviet of Ministers of the USSR.

Our national leader held a high position in the leadership of the former union state and held his people's interests high. The great leader thought of the ways to return the land to the owners in our country, which was under the grip of a totalitarian regime, and by going beyond the Kremlin's policy and prohibitions, he tried to achieve the return of the main part of the income from the land to the working people by sensitively using the great opportunities of this empire.

During the time when he held a high position in the leadership of the former union state, our national leader, while holding the honor of the people and country of his son, made all kinds of sacrifices for the socio-economic development of Azerbaijan and provided comprehensive support for the continuation of the construction works here. Of course, the imperial-minded owners of the Kremlin were jealous of a wise Azerbaijani who overshadowed them with his brilliant genius. It was these insidious people who struck a heavy material and moral blow to our nation by removing Heydar Aliyev from political power. [3].

3. Development directions of modern agrarian policy of Heydar Aliyev, who returned to power for the second time

Heydar Aliyev, who returned to big politics for the second time when Azerbaijan was threatened with destruction, directed his phenomenal talent and rich experience of statesmanship to the protection and strengthening of our fragile independence, a gift of God and history to our people. At that time, since the leadership of our republic was in the hands of the novice APC-"Musavat" couple, the political decisions made appeared as a piece of white paper. Azerbaijan not only became the owner of its own natural resources, but what we got began to be transported beyond our borders with the help of our own axes. Arbitrariness, lack of leadership, activities carried out under the guise of democracy, especially the biased war as a result of Armenian chauvinists' land claims, threatened to erase Azerbaijan from the world map. Azerbaijan had to face the threat of disintegration as a state. The intelligence agencies of foreign countries tried to take advantage of the domestic situation. On the one hand, the "Sadval" movement in the north, which wants to artificially create an ethnic-national conflict in Azerbaijan, and the separatist movement that Alikram Humbatov, who declared the illegal "Talish-Mugan Republic" in the south, wanted to implement, the occupation of 20 percent of our lands, and in fact a civil war inside the country. The great leader, who was able to analyze the emergence of (the Ganja Uprising) and other such illegal acts with great foresight and come to a wise decision, not only saved the nation and our republic from a life-and-death struggle, but also, with the second time that our great leader came to power at the insistence and demand of the majority of our people, Azerbaijan he was able to return the identity and existence of his people. The great leader deeply analyzed the socio-political events taking place in the country and returned to himself the way to save the historical destiny of the nation and the state.

First of all, the great leader Heydar Aliyev succeeded in creating stability in the country. An armistice was signed, and the anarchy in the country was put an end to. Thanks to the greatness of Heydar Aliyev, the preparation of new projects and state programs was started, taking into account the specific aspects of the development of the national economy, characteristics and all the parameters in accordance with our national mentality, using the development program and experience of the world civilization in Azerbaijan, which has just gained its independence. A free market economy based on new property relations was formed in our country:

The course of reforms in the field of privatization program, land reform, legal reforms, and state building has expanded. Speaking about the implementation of those reforms, the great leader said: "We implement the reforms gradually, not in a day, not in a month, maybe not in a year."

Yes, agrarian and land reforms are not a one-time campaign. This is a very serious, sensitive process. As long as there are forms of ownership (state, municipal, private) in Azerbaijan, this process will continue.

The great leader Heydar Aliyev restored historical justice by giving the land that never belonged to the Azerbaijani peasants to the peasantry. Our great leader Heydar Aliyev also proved with great foresight that the basis of the development of the economy in the agricultural sector in Azerbaijan depends on the results of the land reforms to be carried out. Our great leader Heydar Aliyev, who came to power at the insistence and demand of the entire majority of the Azerbaijani people, decided to restore historical justice by giving the land that never belonged to the Azerbaijani peasants to the peasants. Despite the adoption of the Law of the Republic of Azerbaijan "On Land Reform" in 1996, the foundation of this issue was actually laid in 1992, when Heydar Aliyev headed the Supreme Assembly of the Nakhchivan Autonomous Republic, with the transfer of land to the villagers of Shurut and Gal villages of Julfa district. With the initiative and leadership of our great leader Heydar Aliyev, a land reform program was prepared after national discussions, and a legal framework was created based on this program to ensure the implementation of land reforms. And it can be proudly said that the land reforms carried out in our country went down in history as the "Heydar Aliyev land reforms" model. [4].

The Law of the Republic of Azerbaijan "On Land Reform" dated July 16, 1996, the Law of the Republic of Azerbaijan "On State Land Cadastre, Land Monitoring and Land Development" dated December 22, 1998, the Law of the Republic of Azerbaijan "On Land Lease" dated March 12, 1999 More than 52 decrees adopted, including the "Land Code of the Republic of Azerbaijan" approved by the Law of the Republic of Azerbaijan dated June 25, 1999, the Law of the Republic of Azerbaijan "On the Land Market" dated May 7, 1999, the law and other legal normative acts created a solid foundation for the implementation of land reforms in our republic. Thus, the land reforms, which were founded in the villages of Shurut and Gal of Julfa district, when the great statesman Heydar Aliyev was in charge of the Nakhchivan MR, began to be applied to the whole country. After the Decree No. 534 of the President of the Republic of Azerbaijan dated January 10, 1997 "On the approval of some normative-legal acts ensuring the implementation of agrarian reforms", the process of rapid implementation of reforms began.

As a result of land reforms, 2032 farms that existed in our republic, that is, collective farms and state farms, were abolished, and their fertile land suitable for cultivation was distributed to the population. Land shares were given to 870,000 families with the right to receive land shares in our country, excluding our occupied regions. This meant 3,442,778 subjects. As a result of land reforms, three forms of land ownership were defined. 4,913,639 hectares of the 8,641,506 hectares of land that make up the unified land fund of Azerbaijan, in other words, 56.9 percent, were kept in state ownership; 2,032,744 hectares, i.e. 23.5 percent, were transferred to municipal ownership; 1,695,123 hectares, i.e. 19.6 percent, were allocated to private ownership. Land reform is an ever-evolving dynamic process that is complex with other processes. In addition to the transfer of land to private ownership, which is the first stage of land reforms, it is also important to carry out state land

cadastre, land monitoring and land construction works on the unified land fund in the country. ” The Law of the Republic of Azerbaijan was adopted (March 12, 1999). In accordance with this Law and other legislative acts, "Rules for conducting land cadastral documents" as well as regulations "On the rules for conducting state land cadastre", "On the creation, use and protection of the state land cadastre fund", "On the rules for conducting land construction works" prepared and approved by the decision No. 94 of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan dated June 7, 1999.

In accordance with the Land Code of the Republic of Azerbaijan, a state land cadastre has been created, which reflects the necessary information and documents system about the legal basis of land use, types, land owners, users and distribution by category, quantitative characteristics of land, as well as valuation and economic evaluation of land. Honorable Mr. President Ilham Aliyev, a worthy follower of the great leader Heydar Aliyev's school of statehood, has been paying special attention to the development of regions and the agricultural sector during the past 10 years of his leadership of Azerbaijan. "Azerbaijan does not consist only of Baku and Absheron... Every region of Azerbaijan must develop... The second stage of reforms in agriculture must be started," said President Ilham Aliyev, "Socio-economic Development of the Regions of the Republic of Azerbaijan" which serves the comprehensive development of our country. Program (2004-2008 years)" was regarded as an advanced strategy that served to improve the human factor, not lagging behind the land reforms. "State program of socio-economic development of the regions of the Republic of Azerbaijan in 2009-2013", approved by the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated April 14, 2009, actually "Socio-economic development of the regions of the Republic of Azerbaijan (2004-2008) Program" should be evaluated as a continuation. Because the tasks of this State Program and the priority areas of the regions, the main goal is to accelerate the development of the non-oil sector in the country, diversify the economy, achieve balanced regional and sustainable socio-economic development, and further improve the living standards of the population.

The head of the country gives relevant tasks to all state institutions, including the State Council, regarding the implementation of state programs. According to the Action Plan of the "State Program for the Socio-Economic Development of the Regions of the Republic of Azerbaijan (2004-2008)", the experts of the State Committee of the State Committee on 956,156 hectares of land, including 594,964 hectares in the rural grazing area of the municipality and 301,865 hectares in the private ownership of land, are state-owned. research works were carried out on winter pasture and 42877 hectares of summer pasture lands and 16450 hectares of specially protected nature areas.

In accordance with the Action Plan of the "State Program on Effective Use of Summer and Winter Pastures and Mowers and Prevention of Desertification in the Republic of Azerbaijan", project-research works on the improvement of 1,174,574 hectares of natural fodder areas (summer and winter pastures, pastures used by small farmers) were carried out. Decree No. 3004 dated August 25, 2008 on the approval of the "State Program on the reliable provision of food products in the Republic of Azerbaijan in 2008-2015" by the head of our country, Mr. Ilham Aliyev, as a rule, always attaches importance to the soil factor is a clear example. Our Honorable President Mr. Ilham Aliyev saw with great foresight that our world may face an economic crisis in the future, and while approving that State Program, which he signed in order to further improve the social and welfare state of the citizens of Azerbaijan and overcome any economic crisis, he also took into account that our country's food Land is the most important and irreplaceable factor in ensuring its security.

In 2008-2015, the State Program on the reliable supply of food products to the population in the Republic of Azerbaijan specifically states that the state should increase the area of grain crops to 900 thousand hectares in 2015 in order to fully provide the population with food, and in 2015 specified in the program 2.8 million tons of cereals should be produced. Meat production should be 340,000 tons, and milk and dairy products should be 2.4 million tons. The annual production of poultry meat by the industrial method should be increased to 80 thousand tons, and the production

of eggs to 1.3 billion units. 1.12 million tons of potatoes, considered as second bread in the country, 1.72 million tons of vegetables and melons, and 800 thousand tons of fruits. It is proposed as a program to increase the production of high-quality, balanced mixed fodder to 2 million tons per year, with 135,000 hectares of oilseed crops, 20,000 hectares of sugar beet, and 500,000 hectares of fodder crops. In accordance with the Action Plan of that State Program, inventory works of irrigated land in 156 thousand 320 hectares in 13 regions, land valuation works in 264 thousand 700 hectares in 197 administrative territorial circles in 8 regions, and economic evaluation of lands in 484 thousand 400 hectares in 165 administrative territorial circles in 14 regions carrying out the work of determining the degree of salinization, desiccation and erosion of soils in 421 thousand 553 hectares in 5 regions and drawing up soil maps, inventorying and mapping to determine the use status of privately owned lands suitable for agriculture in 38 thousand 746 hectares in 9 regions conducting topographical planning works on 186 hectares of anthropogenically polluted and disturbed lands in Garadag district, carrying out large-scale soil research and mapping works in order to determine the fertility indicators of winter pastures and municipal lands on 491 thousand 221 hectares of land in 10 districts and 54 administrative territorial circles in 16 districts planning works for the compilation of electronic land-cadastral maps have been carried out.

In accordance with the Action Plan of the "State Program for the Socio-Economic Development of the Regions of the Republic of Azerbaijan in 2009-2013", land technical accounting was developed and mapped in electronic format at 1,86,000 points in 26 districts, and land valuation was developed and mapped in electronic format in 27 districts and 619 cities. In the area of 1,200 hectares, works were carried out in 421 objects in 28 regions on the electronic version of the economic evaluation of lands. In accordance with subsection 4.2.8, complex land construction works were carried out for the privatization of 7 thousand 700 yard plots in Hovsan and Bina settlements. According to the "Measure Plan" of the "State Program for Poverty Reduction and Sustainable Development in the Republic of Azerbaijan in 2008-2015", large-scale geobotanical research and mapping works were carried out in 231 thousand 392 hectares of winter pastures and rural grazing areas in 12 districts. In order to develop viticulture in the country, increase the profitability and export potential of the agricultural sector, and improve the material well-being of the rural population, the head of the country approved the "State Program for the Development of Viticulture in the Republic of Azerbaijan in 2012-2020" on December 15, 2011 (No. 1890). has been done. In this Program, in connection with the development of viticulture, the establishment of new grape plantations, the timely supply of produced grape products, etc. assignments were given to relevant institutions. Favorable natural and climatic conditions of our country for the production of grapes, high economic efficiency of grapes compared to other agricultural products, meeting the internal demand for quality table (including raisins) and technical grape varieties through local production, as well as high-quality environmentally friendly tables in the bases of neighboring and other countries. The high demand for grapes, wine and other grape processing products necessitates the further development of viticulture. That is why the development of viticulture in Azerbaijan is set as a priority task in the State Program. In accordance with the State Program, 50,000 hectares of new vineyards were planned to be planted in 2012-2020. In 2020, approximately 455 thousand tons of grapes were produced in our country. It should be noted that viticulture and winemaking occupy a special place among agro-industrial sectors and are of great importance for the country's economy in terms of added value creation and economic efficiency. Among other agricultural products, grape is one of the technical crops that has the highest index in terms of the number of newly created jobs per 100 hectares of land and total product production. However, viticulture is the most capital-intensive area of agricultural production. One of the biggest features of the reforms implemented by President Ilham Aliyev is that they are based on a serious scientific base and the development of scientific research in relevant fields.

One of the biggest features of the reforms carried out by Mr. Ilham Aliyev in the last 10 years is that they are based on a serious scientific base and the development of scientific research in relevant fields. Decree No. 1487 dated May 3, 2011 of the President of the Republic of Azerbaijan Mr. Ilham Aliyev "On the establishment of a Special Commission on the improvement of management in the agricultural sector and the development of agricultural science in Azerbaijan" also necessitated the implementation of measures aimed at solving existing problems on a scientific basis, and for this purpose It was considered important to establish the Agrarian Department at the Azerbaijan National Academy of Sciences. The Decree on improving the management in the agricultural sector was the result of the high attention and concern of the President of the country to the development of the modern agricultural sector, which is completely based on scientific principles. [5].

In connection with the implementation of the Decree No. 369 of the President of the Republic of Azerbaijan dated January 17, 2011, the Department of Agrarian Sciences was established in the structure of ANAS by the decision No. 17/3 of the Presidium of ANAS dated September 16, 2011. Coordination of scientific research activities conducted in 16 agrarian research and educational institutions, which are not part of the department, is assigned to the Department of Agrarian Sciences. In order to ensure the implementation of paragraph 2 of the Decree No. 1487 of the President of the Republic of Azerbaijan dated May 3, 2011 "On the establishment of a Special Commission on the improvement of management in the agricultural field and the development of agricultural science" on the issues of improving management in the agricultural field and developing agricultural science The established Commission prepared relevant proposals and submitted them to the country's leadership. It should be taken into account that the modern land administration system should include functions such as land evaluation, land use and their protection, in addition to determining land ownership. Thus, the tasks ahead are determined by the strategic development vector of the transition from land reform to land administration determined by the successful reforms carried out by President Ilham Aliyev in 2003-2013. There is no doubt that the basis of every success achieved in our country under the leadership of Mr. President Ilham Aliyev is based on the immortal ideas of our great leader Heydar Aliyev.

Today, along with the citizens of our country, the Azerbaijanis of the whole world are benefiting from the wealth, moral heritage, and far-sighted policy of our great leader. The powerful state of Azerbaijan, which is the masterpiece of the Great Leader, proved its ability to protect its sovereignty and independence under the leadership of President Ilham Aliyev by winning a glorious victory in the 44-day Patriotic War. The will of the Great Leader came true. Thanks to our lands freed from occupation, the agricultural sector will develop at an even higher level.

Today, the Azerbaijanis of the whole world commemorate our great leader Heydar Aliyev with special enthusiasm. Of course, the declaration of 2023 as the "Year of Heydar Aliyev" in Azerbaijan has a conditional character. The ideas and actions of this great personality know no limits. His time will last forever in our republic. . Because the truth of Heydar Aliyev lives and will always live in the fate of every Azerbaijani!

The result

By studying the main directions of the agrarian reforms carried out by Heydar Aliyev separately, the following conclusions can be reached: Serious reforms were carried out in the agrarian field, as well as in all other fields, both during the former Soviet period and during the period when the national leader Heydar Aliyev led independent Azerbaijan. The political and organizational measures implemented by Heydar Aliyev, as well as the implementation of agrarian reforms and other works have borne fruit. As a result, there was a turn in the agricultural sector. The great leader always emphasized the importance of agrarian reforms and said: "Making economic reforms in the agrarian sector, changing the form of ownership, carrying out land reform, opening a

broad path to a free economy is a very important, at the same time, extremely important, responsible and fateful issue in the life of our republic." was doing Heydar Aliyev is the author of the country's agrarian and economic policy, which he formed on the basis of principles based on social justice. As a result of the correctly implemented agrarian policy, legalized by the decrees and orders signed by him, the agrarian sector in Azerbaijan has developed day by day and gained important achievements. All these mentioned once again show that the agrarian reforms that serve the prosperous future of Azerbaijan were founded by our national leader Heydar Aliyev and are continued with great perseverance and success by Mr. President Ilham Aliyev. As a result of the President's constant attention and care to the agricultural sector, as well as the latest decrees and orders signed by him, all areas of agriculture are developing dynamically, radical changes are taking place, and purposeful measures are being implemented to build the necessary potential.

References

- [1]. Aliyev H.A. "Our independence is eternal." Volume 1. –Baku - 2013, –632 pages.
- [2]. Aliyev I.H. Development is our goal / I.H. Aliyev, –Baku: Azernashr, books 1-7
- [3]. Gasimli M. Foreign policy of the Republic of Azerbaijan. (1991-2003). Part II / M.Gasimli Baku - 2015, –664 p.
- [4]. Huseynova I. The guarantor of our independence / –Baku - 2003. 504 p.
- [5]. Valiyev, I. Heydar Aliyev and the Turkic world. / I.Valiyev, K.Mukhtarov, –Baku, - 2003, –89 p.

Xülasə

Ümummilli lider Heydər Əliyevin müasir kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafında rolu Əzizova K.V.

Açar sözlər: *aqrar siyasət, torpaq islahatı, kənd təsərrüfatı məhsulları, məhsuldarlığın artırılması, torpaq kadastrı, aqrar sahə*

Məqalədə Azərbaycanın müasir kənd təsərrüfatı sektorunun yaradılmasında ümummilli lider Heydər Əliyevin böyük rolu nəzərdən keçirilir. İstər keçmiş sovet dövründə, istərsə də müstəqil Azərbaycana ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə bütün sahələrdə olduğu kimi, aqrar sahədə də ciddi islahatlar aparılıb. Nəticədə ehtiyatlardan məqsədyönlü və səmərəli istifadə təmin edilib, neft yataqlarının davamlı inkişafı üçün möhkəm baza yaradılıb. Məqalədə əsas ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş və hazırda davam etdirilən uğurlu aqrar siyasət nəticəsində kənd təsərrüfatının ölkə iqtisadiyyatında xüsusi yer tutduğu göstərilmişdir.

Резюме

Роль Общенационального лидера Гейдара Алиева в развитии современного аграрного сектора Азизова К.В.

Ключевые слова: *аграрная политика, земельная реформа, продукция сельского хозяйства, повышение продуктивности, земельный кадастр, аграрный район*

В статье рассматривается большая роль общенационального лидера Гейдара Алиева в создании современного сельскохозяйственного сектора в Азербайджане. В аграрной сфере, как и во всех сферах, были проведены серьезные реформы как в постсоветское время, так и во время руководства общенациональным лидером Гейдаром Алиевым независимым Азербайджаном. В результате было обеспечено целенаправленное и эффективное использование ресурсов, создана прочная база для устойчивого освоения нефтяных месторождений. В статье показано, что в результате успешной аграрной политики, заложенной великим лидером Гейдаром Алиевым и продолжающейся в настоящее время, сельское хозяйство занимает особое место в экономике страны.

UOT 339.97

DOI 10.54758/16801245_2025_21_1_76

Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasətində investisiyaların cəlb edilməsi mexanizmlərinin metodoloji xüsusiyyətləri

Şirvani Könül Vaqif qızı **ORCID** 0000-0003-4417-0493

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, müəllim
konul.shirvani@sdu.edu.az

MƏQALƏ HAQQINDA MƏLUMAT	XÜLASƏ
Məqalənin tarixçəsi Daxilolma tarixi: 10.07.2024 Düzəliş tarixi: 23.12.2024 Qəbul olunma tarixi: 03.03.2025	<i>Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasəti ölkənin inkişafı üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Xarici iqtisadi siyasət iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafı, ölkə büdcəsinin formalaşdırılması və xalqın rifahının qorunması baxımından geniş imkanlar yaradır. Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasətinin səmərəli həyata keçirilməsi müəyyən dərəcədə ölkənin investisiya cəlbediciliyindən asılıdır. Məqalədə ayrı-ayrı sahələrdə investisiya fəaliyyətinin təhlili aparılmış, investisiyaların səmərəliliyinin artırılması və investisiya proseslərinin optimallaşdırılması yolları müəyyənləşdirilmiş, son illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulan investisiyaların həcmi müxtəlif mənbələr üzrə ətraflı araşdırılmışdır</i>
Açar sözlər: investisiya, investisiya mühiti, iqtisadiyyat, büdcə, maliyyə, investisiya cəlbediciliyi	

Müasir dövrdə Azərbaycanda iqtisadi inkişafın sabitliyi və davamlılığı bilavasitə ölkədə reallaşdırılan investisiya siyasətindən, yüksək texnologiyalı və bilik tutumlu istehsalın təşkilindən asılıdır. Bu da investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına səmərəli əsaslarla cəlb edilməsini, innovativ idarəetmə üsullarının tətbiqini və elmi sahədə beynəlxalq əməkdaşlığı tələb edir [1, s.6].

Son illərdə investisiya sektoru getdikcə daha çox dövlətin, biznes ictimaiyyətinin və bütövlükdə cəmiyyətin diqqət mərkəzindədir. Müxtəlif iqtisadi fəaliyyət sahələrində investisiya fəaliyyətinin təhlili, investisiyaların səmərəliliyinin artırılması və investisiya proseslərinin optimallaşdırılması yollarının axtarılmasına yönəlmiş elmi araşdırmaların, konfransların və dəyirmi masaların, KİV-də dərc olunan nəşrlərin sayı getdikcə artır. İnvestisiyalar iqtisadi sistemin səmərəliliyinin və bütövlükdə cəmiyyətin təkrar istehsalının təmin edilməsində mərkəzi rol oynayır, çünki onlar iqtisadi artımın uzunmüddətli perspektivlərinə birbaşa təsir göstərir.

İnvestisiyalar - investisiya subyektlərinin və obyektlərinin maraq dairəsində olan ən önəmli iqtisadi artım mənbəyidir. İnvestisiyalar dünya iqtisadiyyatlarının strukturunun keyfiyyətə transformasiyasında önəmli rollardan birini oynayır. İstənilən investorun investisiya qoymasında əsas məqsədi maksimum mənfəəti maksimallaşdırmaq olduğundan, xarici investorlar müəyyən bir ölkəyə investisiya qoymağa qərar verərkən onun investisiya potensialını nəzərə alır, investisiya cəlbediciliyini qiymətləndirir və investisiya mühitini öyrənirlər [2, s.1851].

İnvestisiyalar istehsal ehtiyatlarının yenilənməsi və artırılmasında, habelə iqtisadi artım tempini təmin edən ən mühüm elementdir. Ümumilikdə investisiyalar ictimai istehsalda artıma nail olmaq üçün maddi əsas kimi çıxış edir. İqtisadi resurslar kimi investisiyalar, ilk öncə, yeni növ maşın və avadanlıqların alınmasına, o cümlədən sosial obyektlərin və mühəndis qurğularının tikintisinə, eləcə də təhsilə, elmi inkişafa və tədqiqatlara yönəldilir. Son nəticədə investisiyalar istehsal sektorunun inkişafına təsir edən əsas amil olan intellektual məhsulu təmsil edir. İnvestisiyalar genişləndirilmiş təkrar istehsal münasibətləri sisteminin inkişafı ilə yanaşı, ən mühüm struktur formalaşdırıcı funksiyaları da yerinə yetirir. Üstəlik, bütün təsərrüfat subyektləri arasında aktiv qarşılıqlı əlaqəyə nail olmaq və yüksək yekun nəticə əldə etmək imkanını təmin etməklə

istehsalın prioritet sahələrinə investisiyalar qoyulmalıdır. İnvestisiya müasir elmi və texnoloji yeniliklərə əsaslanmalıdır, əks halda elə bir vaxt gələ bilər ki, müəssisə öz istehsal və iqtisadi potensialını əhəmiyyətli dərəcədə itirəcək, bu da onun maddi-texniki bazasının vəziyyətini pisləşdirəcək və məhsula tələbatın azalmasına səbəb olacaq [3, s.17].

İnvestisiyanın çoxşaxəli xarakteri əsasında onun iqtisadi və maliyyə tərəfləri fərqləndirilir. İqtisadi mahiyyətə investisiyalar – müxtəlif istehsal və qeyri-istehsal sahələrinə uzunmüddətli kapital qoyuluşu şəklində yönəldilən məsrəflərin məcmusudur. Dövlət tərəfindən yönəldilən investisiyaların müəyyən hissəsi ümumi iqtisadi prosesin, ekoloji və sosial vəziyyətlərin sabitləşdirilməsinə, yaxud iqtisadi səmərəliliyi əvvəlcədən məlum olmayan prinsipial olaraq yeni mühəndislik və texnologiya sahələrinin yaradılmasına yönəldilir. Maliyyə baxımından investisiyalar - mənfəətin əldə olunması məqsədilə sahibkarlıq fəaliyyətinə qoyulan bütün növ vəsaitlərdir. İnvestisiyaların iqtisadi tərifli əsas kapitalın yaradılması, genişləndirilməsi, yenidən qurulması və texniki baxımından yenidən təchizatı ilə bağlı xərclər, habelə dövriyyə kapitalında bununla bağlı dəyişikliklər kimi şərh olunur. Odur ki, ehtiyatlardakı dəyişikliklər əsasən əsas kapitalla çəkilən xərclərdəki hərəkətlərlə ifadə olunur.

İstənilən ölkədə iqtisadi fəallığın gücləndirilməsində investisiya çox önəmli rol oynayır. Bu, ümumilikdə iqtisadi prosesləri normallaşdırmaq üçün çox faydalıdır. Bazar şəraitində əksər sahibkarlıq subyektləri investisiya fəaliyyəti ilə bağlı qərarları müstəqil şəkildə qəbul edirlər.

İnvestisiya fəaliyyətinin əsas iştirakçıları investorlar, müştərilər, podratçılar və istifadəçilərdir. İnvestisiya prosesinin iştirakçıları digər şəxslər də ola bilər: təchizatçılar, vasitəçilər, banklar, sığorta təşkilatları və s. Həmin subyektlər investisiya prosesinin iki və ya daha çox iştirakçısının funksiyalarını birləşdirə bilər. İnvestisiya fəaliyyəti subyektlərinin hüquq və vəzifələri qanun, normativ-hüquqi aktlar və müvafiq müqavilə ilə müəyyənləşdirilir.

İnvestisiyaların ölkəyə cəlb edilməsi dövlətin investisiya fəaliyyətini nə dərəcədə idarəetmə mexanizmindən asılıdır. İnvestisiya fəaliyyətinin dövlət tərəfindən idarə edilməsinin aşağıdakı formaları fərqləndirilir:

- maliyyə investisiyalarının idarə edilməsi;
- vəsaitlərin dövlətdən kənarda investisiya edilməsi şərtlərinin idarə edilməsi;
- investisiya fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsi;
- sahələrin və investisiya obyektlərinin idarə edilməsi;
- investisiya layihələrinin ekspertizası;
- səmərəli amortizasiya hesabına investisiya fəaliyyətinin idarə edilməsi;
- bazar şəraitində regionlara, sahələrə və ayrı-ayrı firmalara maliyyə yardımının göstərilməsi.

Cədvəl .

İnvestisiya fəaliyyətinin subyektləri

İnvestisiya fəaliyyətindəki roluna görə			İnvestisiyalaşmanın məqsədinə görə		Təşkili formasına görə		Mənsubiyyətinə görə	
Investorlar	Sifarişçilər	Müəssisələr – alıcılar	Strateji investor	Portfel investor	Fiziki şəxslər	Hüquqi şəxslər	Azərbaycan Respublikasının subyektləri	Xarici subyektlər

İnvestisiyaların idarə edilməsinin yuxarıda göstərilən formaları onların milli miqyasda rəşional və səmərəli istifadəsinin strateji istiqamətlərini müəyyənləşdirir. İnvestisiya fəaliyyətinin dövlət idarəetməsi investisiyalardan istifadənin maksimum səmərəliliyini təmin edə bilər.

İnvestisiya fəaliyyətinin dövlət idarəçiliyinin inzibati və iqtisadi üsulları istifadə olunur.

İnzibati nəzarət kimi üsullara aşağıdakılar daxildir:

- sahibkarlıq subyektlərinin dövlət qeydiyyatı;
- lisenziyalasdırma;
- ixrac və idxal kvotalarının müəyyənləşdirilməsi;
- dövlət müəssisələrinin və əmlakının idarə edilməsi;
- inzibati prosedurlar.

Dövlət digər təsərrüfat subyektlərinə münasibətdə normativ aktlardan, qadağalardan, məhdudiyyətlərdən və icazələrdən istifadə etmək hüququna malikdir. Qanunvericilik və tənzimləyici aktlar belə təsir alətləri kimi çıxış edir. Məsələn, qanun bütün investisiya layihələrinin ekoloji ekspertizadan keçməsinə tələb edir.

İnvestisiya fəaliyyəti sahəsindəki qanunvericilikdə dövlət tənzimlənməsinin aşağıdakı formaları nəzərdə tutulur:

1. İnvestisiya fəaliyyətinin inkişafı baxımından münasib şəraitin yaradılması:

- informasiya və analitik mərkəzlər şəbəkəsinin yaradılması və inkişafı;
- investorların maraqlarının müdafiəsi;
- antiinhisar tədbirlərinin görülməsi;
- investisiya fəaliyyəti subyektlərinə öz investisiya fondlarını formalaşdırmaq imkanlarının yaradılması.

2. Dövlətin investisiya fəaliyyətində birbaşa iştirakı:

- ölkədə xarici dövlətlərlə birgə reallaşdırılması nəzərdə tutulan investisiya layihələrinin hazırlanması, təsdiqi və maliyyələşdirilməsi;

- investisiya layihələrinin ekspertizasının aparılması;
- standartların (norma və qaydaların) hazırlanması, təsdiqi və onların uyğunluğuna nəzarət;

3. İnvestisiya fəaliyyətinin bütün subyektlərinə təminatların verilməsi:

- investisiya fəaliyyətini reallaşdırarkən bərabər hüquqların təmin edilməsi;
- investisiya layihələrinin müzakirəsi zamanı açıqlıq;
- kapital qoyuluşlarının mühafizəsi.

İnvestisiya fəaliyyətinin gedişində aşağıdakı kimi əsas makroiqtisadi problemlər həll olunur: milli iqtisadiyyatın struktur yenidən qurulması, vergitutma bazasının genişləndirilməsi və büdcənin doldurulması, əhəlinin məşğulluğunun artırılması və s.

Azərbaycanda investisiya fəaliyyətinin səmərəliliyi bunun üçün əlverişli mühitin yaradılmasından asılıdır. Əlverişli investisiya mühiti ölkənin investisiya cəlbediciliyi üçün münbit şərait yaradır. Ölkənin investisiya mühiti mürəkkəb iqtisadi kateqoriyadır və milli iqtisadiyyata önəmli dərəcədə təsir göstərir, onun inkişafı təkcə investisiya siyasətinə deyil, habelə vergi, gömrük və digər siyasətlərə təsir edir.

İnvestisiya mühiti investorları cəlb edən və konkret ölkəyə xas olan siyasi, sosial-iqtisadi, maliyyə, sosial-mədəni, təşkilati, hüquqi və digər amillərin məcmusudur [4, s. 74].

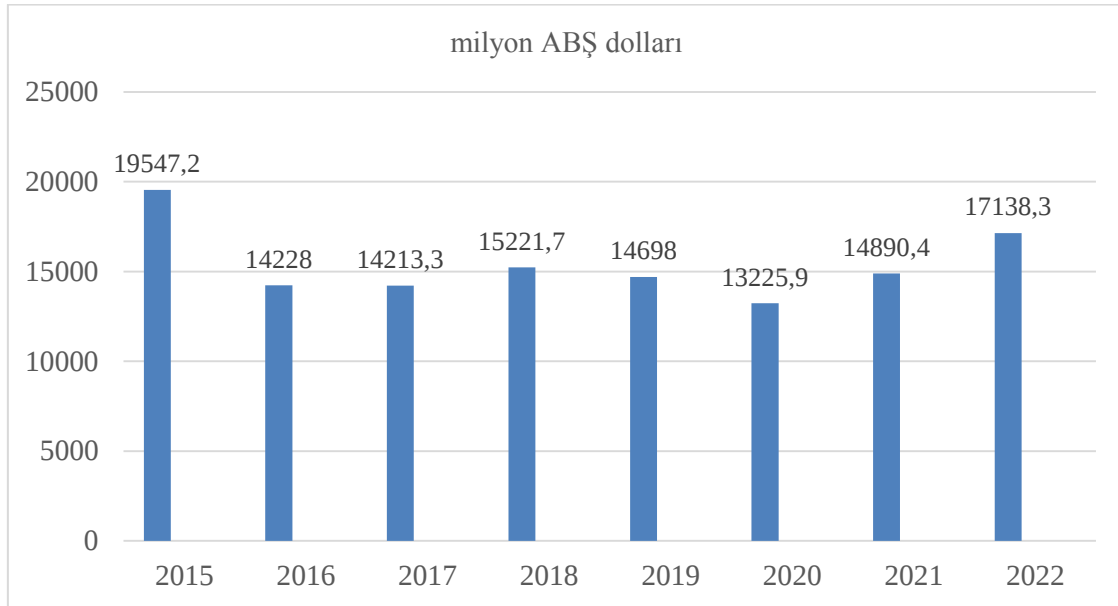
Müasir dövrün ən aktual problemi investisiyaların cəlb edilməsidir. İnvestisiya cəlbediciliyi ölkənin aşağıdakı xüsusiyyətlərindən asılıdır:

- əlverişli iqlim şəraiti;
- əlverişli geosiyasi yerləşmə, nəqliyyat infrastrukturunun mövcudluğu;
- təbii sərvətlərin zənginliyi;
- ucuz işçi qüvvəsinin mövcudluğu;

- əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasına və investorların cəlb edilməsinə yönəlmiş normativ hüquqi bazanın olması və s.

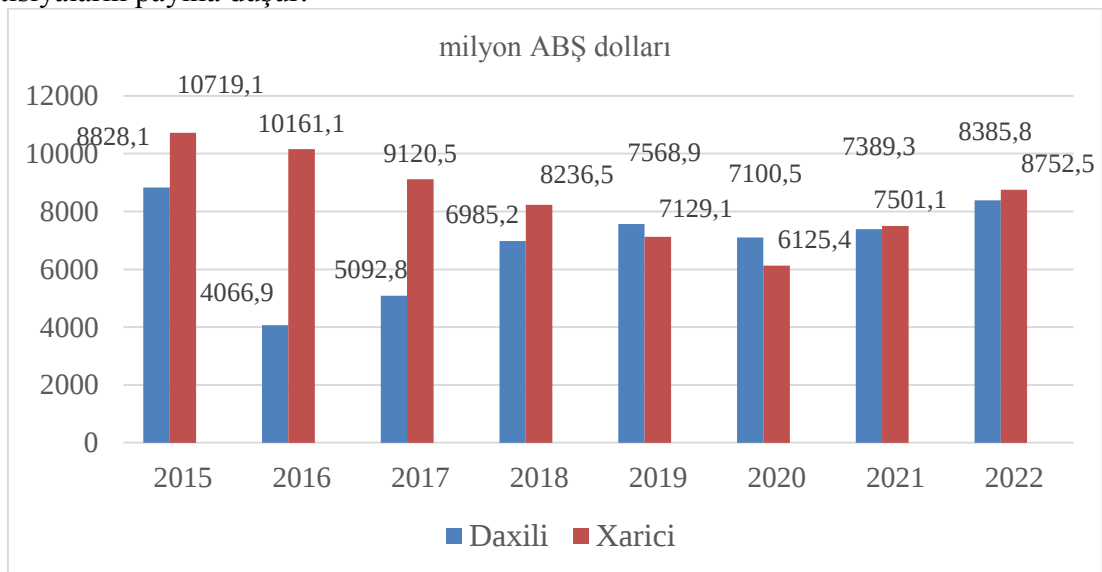
Azərbaycanda investisiya cəlbəediciliyini qiymətləndirmək üçün ölkə iqtisadiyyatına yönəldilən investisiyaların mövcud vəziyyətini nəzərdən keçirək (şəkil 1.).

Şəkil 1-dən görürük ki, 2015-2022-ci illərdə Azərbaycanın iqtisadiyyatına yönəldilmiş investisiyaların həcmi qeyri-bərabər artmışdır. Bunu dünyada baş verən global maliyyə böhranları, ölkəmizin milli valyutasının 2015-ci il ərzində iki dəfə devalvasiyası və COVID-19 pandemiyası ilə əlaqələndirmək olar. Son iki ildə investisiyaların həcmi artmışdır. Məsələn 2022-ci ilə bu vəsaitlərin həcmi 17138,3 milyon ABŞ dolları təşkil edib ki, bu da 2019-cu ilə görə, 29,6%, 2021-ci ilə görə isə 15,1% çoxdur.

Şəkil 1. 2015-2022-ci illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatında investisiyaların həcmi

2019 və 2020-ci illər istisna olmaqla digər tədqiq olunan dövrlər ərzində ölkə iqtisadiyyatına cəlb olunmuş xarici investisiyalar daxili investisiyalardan çox olmuşdur. Ölkə iqtisadiyyatına ən çox 2015- ci ildə investisiya yönəldilib ki, bunun da 54,8%-i xarici, 45,2%-i isə daxili investisiyaların payına düşür.

Şəkil 2. 2015-2022-ci illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatında investisiyaların müxtəlif mənbələr üzrə həcmi

Ölkənin investisiya potensialı onun investisiya cəlbediciliyinin əsas xüsusiyyətidir. İnvestisiya mühiti isə öz növbəsində müəyyən dərəcədə investisiya riski ilə investisiya potensialının reallaşdırılması üçün şərtidir.

Ölkənin investisiya potensialından məqsədyönlü və səmərəli istifadə yeni müəssisələrin yaradılması və inkişafında, istehsalın genişləndirilməsində və ümumilikdə büdcə gəlirlərinin artırılması üçün zəruri şərtidir. Belə bir potensial investisiya resurslarının mövcudluğu və onlardan səmərəli istifadə etmək bacarığı ilə ölçülür. Odur ki, ölkənin investisiya potensialının tədqiqi onun iqtisadi resurslarla təminatının səviyyəsini, bu resursların iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsinin mövcud vəziyyətini və onlardan istifadə imkanlarını müəyyənləşdirməyə zəruri şərait yaradır [5, s.5].

İnvestisiya mühitinin inkişafı beynəlxalq investisiya əməkdaşlığı, o cümlədən, investisiyaların təşviqi və qorunması üzrə ikitərəfli sazişlərin bağlanması, ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması, respient ölkə haqqında dünyada əlverişli imicinin yaradılması, beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları və institutları ilə əlaqələrin inkişafı olmadan mümkün deyil [6, s. 90].

İnvestisiya mühiti investorlar tərəfindən qiymətləndirilərkən üçün bir neçə üsuldən istifadə olunur. Onların hər biri müəyyən meyarlar sisteminə əsaslanır, hər birinin təhlili ölkənin investisiya fəaliyyəti haqqında təsəvvür yaradır. İnvestisiya mühitinin tədqiqi müxtəlif beynəlxalq maliyyə və kredit təşkilatları, tədqiqat institutları tərəfindən reallaşdırılır.

Əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasının əsas meyarlarından biri investisiya resurslarının təmərküzləşməsinə və onların səmərəli bölüşdürülməsinə kömək edən tam hüquqlu kredit sisteminin olmasıdır. Ölkənin investisiya cəlbediciliyində qanunvericiliyin vəziyyəti, onun beynəlxalq tələblərə uyğunluğu, sabitliyi və hamı üçün məcburi olması böyük rol oynayır. Subyektlər arasında münasibətlər və islahatlar qanunla təsbit olunduqda onların sabitlik və davamlılıq ehtimalı artır, investorlarda gedən proseslərin davamlılığına inam yaranır və ölkə investisiya üçün daha cəlbədicil olur [7, s.26].

İnvestisiya mühitinin əlverişliliyi xarici kapitalın ölkəyə cəlbinə kömək edir ki, bu da qabaqcıl texnologiya və idarəetmə üsullarına çıxış imkanı verir, ölkələrin bazarlara çıxışını yaxşılaşdırır, vergitutma sistemi vasitəsilə dövlət büdcəsinə vəsaitlərin daxil olmasını təmin edir, işçilərin məşğulluğunu və ixtisasını artırır, bütövlükdə iqtisadiyyatdakı islahatlara təsir göstərir.

Nəticə. Ölkəyə investisiyaların cəlb edilməsində əsas mexanizm kimi investisiya mühitinin əlverişliliyi çıxış edir. Azərbaycanda milli iqtisadiyyata investisiyaların cəlb edilməsi hazırda ən vacib vəzifələrdən biridir. Bunu həll etməyin ən səmərəli yolu ölkənin potensial investorlar üçün investisiya cəlbediciliyini artırmaqdır. Azərbaycanın inkişafı üçün investisiyaların artırılması imkanlarını aktivləşdirmək lazımdır ki, belə imkanlar kapital ixracının azaldılması, iqtisadiyyatın real sektorunda əsas və dövriyyə fondlarından istifadənin səmərəliliyinin, əhalinin real gəlirlərinin, bank sisteminə inamın artırılması və digərləridir. İnvestisiyaların artırılması üçün sadalanan imkanlar birbaşa ölkədəki investisiya mühitinin düzgün qiymətləndirilməsindən asılıdır.

Ədəbiyyat

- [1]. Abbasov A., Əhmədova G. İnnovasiya fəaliyyətində dövlət-xüsusi biznes tərəfdaşlığının inkişaf istiqamətləri // *İpək yolu*, №3, 2022, s.5-14
- [2]. Лыткин, С. О. Привлечение прямых иностранных инвестиций: проблемы и пути решения в условиях санкций / С. О. Лыткин // *Экономика, предпринимательство и право*. – 2022. – Т. 12, № 6. – С. 1841-1854
- [3]. Довтаев, С. А. III. Иностранные инвестиции и их влияние на развитие сферы производства / С. А. III. Довтаев, Т. Х. Махмудова // *Science Time*. – 2018. – № 2(50). – С. 16-20
- [4]. Богаревич Н.О. Методика расчета привлечения финансовых ресурсов спортивного клуба с учетом спортивного рейтинга. *Вестн. Беларус. дзярж. экан. ун-та*. 2017. №4. С. 72-78.

- [5]. Kərimova T.İ. İqtisadiyyatın investisiya potensialından effektiv istifadə problemləri. Elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı / Bakı, 2022, 60 s.
- [6]. Богаревич Н.О. Оценка эффективности финансирования спортивных организаций в Республике Беларусь. Вестн. Полоц. гос. ун-та. Сер. D: Экон. и юрид. науки. 2016. №5. С. 88-96.
- [7]. Богаревич, Н. О. Инвестиционный климат и методы регулирования процессами привлечения иностранных инвестиций / Н. О. Богаревич, Д. Г. Борисенок // Подольский научный вестник. – 2018. – № 3. – С. 23-28

Summary

Methodological characteristics of investment attraction mechanisms in the foreign economic policy of Azerbaijan

Şirvani K.V.

Key words: *investment, investment environment, economy, budget, finance, investment attractiveness*

Azerbaijan's foreign economic policy is of great importance for the country's development. Foreign economic policy creates wide opportunities in terms of the formation and development of the economy, the formation of the country's budget and the preservation of the welfare of the people. Effective implementation of Azerbaijan's foreign economic policy depends to some extent on the country's investment attractiveness.

In the article, the analysis of investment activities in separate fields, the ways of increasing the efficiency of investments and optimizing investment processes have been revealed, and the volume of investments in the economy of Azerbaijan in recent years has been examined in detail from various sources.

Резюме

Методологические характеристики механизмов привлечения инвестиций во внешнеэкономической политике Азербайджана

Ширвани К.В.

Ключевые слова: *инвестиции, инвестиционная среда, экономика, бюджет, финансы, инвестиционная привлекательность*

Внешнеэкономическая политика Азербайджана имеет большое значение для развития страны. Внешнеэкономическая политика создает широкие возможности в плане становления и развития экономики, формирования бюджета страны и сохранения благосостояния народа. Эффективная реализация внешнеэкономической политики Азербайджана в определенной степени зависит от инвестиционной привлекательности страны.

В статье проведен анализ инвестиционной деятельности в отдельных сферах, выявлены пути повышения эффективности инвестиций и оптимизации инвестиционных процессов, а также подробно исследован объем инвестиций в экономику Азербайджана за последние годы по различным источникам.

COP probleminin əsası kimi şəhər mühitində sosial iqtisadi təsirlər

Muradova Səbinə İlham qızı

AMEA Fəlsəfə İnstitutu, Bakı, Azərbaycan, dissertant
turalsabina99@gmail.com

MƏQALƏ HAQQINDA MƏLUMAT	XÜLASƏ
Məqalənin tarixçəsi Daxilolma tarixi: 10.07.2024 Düzəliş tarixi: 23.12.2024 Qəbul olunma tarixi: 03.03.2025	<i>Şəhər mühitinə sosial-iqtisadi təsirlər iqtisadi inkişaf, sosial ədalət və ətraf mühitin qorunması arasındakı mürəkkəb əlaqələri əhatə edir. Şəhər mühitinin inkişafı iqtisadi imkanların genişlənməsinə, işsizliyin azalmasına və sosial infrastrukturun yaxşılaşmasına səbəb olur. Ancaq bu proseslər bəzən sosial tarazlığı pozur və varlılarla kasıblar arasındakı fərqləri artırır. Bundan əlavə, urbanizasiyanın artması ekoloji problemlərə, tıxaclara və şəhərsalma səhvlərinə səbəb ola bilər. Sosial mühitin keyfiyyəti cəmiyyətin sağlamlığına və rifahına birbaşa təsir göstərir. Şəhərlərdə yaşayan insanların psixoloji və fiziki sağlamlığı şəhərləşmə prosesinin sosial-iqtisadi nəticələrindən asılıdır. Məqalədə şəhər mühitinə sosial-iqtisadi təsirlərin məlumatlarının təhlili təqdim olunur, onlarla əlaqəli problemlər nəzərdən keçirilir və onların həllinin mümkün yolları təklif olunur. Tədqiqatın nəticələri şəhər inkişafında davamlılıq və sosial ədalətin təmin edilməsinin vacibliyini vurğulayır</i>
Açar sözlər: sosial bərabərlik, integrasiya, ətraf mühit, inkişaf	

Sosial-iqtisadi təsirlər, cəmiyyətin inkişafında və insanların gündəlik həyatında əhəmiyyətli rol oynayır. Bu təsirlər, iqtisadi artım, sosial bərabərlik, ətraf mühitin mühafizəsi və dövlətin sosial siyasətinin həyata keçirilməsi kimi müxtəlif aspektləri əhatə edir. Dayanıqlı inkişaf anlayışı, bu təsirlərin bir araya gəlməsi ilə formalaşır və müasir cəmiyyətin tələblərinə cavab verir.

Dayanıqlı inkişaf, ətraf mühitə zərər vermədən insanların ehtiyaclarını ödəməyə yönəlmiş tədbirlər kompleksidir. Bu yanaşma, iqtisadi, ekoloji və sosial komponentlər arasında tarazlığın qorunmasını təmin edir. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) inkişafı da sosial-iqtisadi təsirləri artırır. İKT-nin iqtisadi artıma təsiri, milli iqtisadiyyatın inkişafında mühüm rol oynayır. İKT-nin tətbiqi, iş imkanlarını artırır, məhsuldarlığı yüksəldir və sosial mobililiyi təşviq edir. Bu, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə sosial-iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına kömək edir. Regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsinin, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini artırdığını və sosial rifahın yüksəlməsinə səbəb olduğunu vurğulayır.

Dövlət maliyyəsinin sosial-iqtisadi inkişafda rolu da əhəmiyyətlidir. Dövlət maliyyəsi, sosial proqramların həyata keçirilməsi və iqtisadi artımın stimullaşdırılması üçün həlledici rol oynayır. Vergi siyasəti, sosial proqramların maliyyələşdirilməsi və infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi üçün zəruri gəlirləri təmin edir. Bu, sosial-iqtisadi bərabərsizliyin azaldılmasına və yoxsulluğun aradan qaldırılmasına yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsinə imkan tanıyır. Eyni zamanda, kənd təsərrüfatının inkişafı da sosial-iqtisadi təsirləri artırır. Azərbaycan hökuməti kənd təsərrüfatının inkişafını stimullaşdırmaqla sosial-iqtisadi vəziyyəti yaxşılaşdırmağa çalışır. Bu strategiya, kənd yerlərində yoxsulluğun azaldılması və sosial rifahın yüksəlməsi məqsədini daşıyır. Beləliklə, kənd təsərrüfatının inkişafı, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və sosial-iqtisadi bərabərsizliyin azaldılması üçün vacibdir.

Sosial-iqtisadi təsirlər, cəmiyyətin inkişafında və insanların həyatında əhəmiyyətli rol oynayır. Dayanıqlı inkişaf, İKT-nin rolu, dövlət maliyyəsinin təsiri və kənd təsərrüfatının inkişafı, bu

təsirlərin formalaşmasında mühüm amillərdir. Bu amillərin qarşılıqlı təsiri, sosial-iqtisadi inkişafın daha ədalətli və dayanıqlı olmasına kömək edir.

BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyası (UNFCCC) çərçivəsində Tərəflərin Konfransı (COP) ilə əlaqəli olan əsas problemlər bir neçə əsas sahəyə, o cümlədən müzakirə komplekslərinə, iştirak çətinliklərinə və nəticələrin effektivliyinə aid edilə bilər. İlk növbədə, COP görüşlərində müzakirə prosesinə çox vaxt iştirakçı dövlətlər arasında bir çox siyasi planların və maraqların olması mane olur. Baxmayaraq ki, effektiv iqlim fəaliyyəti ilə bağlı ümumi öhdəlik var, lakin bir çox aktyorlar qlobal siyasət məqsədlərinə mane olmaq və ya meydan oxumaq məqsədi ilə bu görüşlərdə iştirak edirlər. Bu, konsensusun əldə edilməsi çətin olan mürəkkəb mühit yaradır. Bu isə iqlim dəyişikliyinə aradan qaldırılmasına səmimi sadıq olan nümayəndələr və mütəxəssislər arasında məyusluğa səbəb olur. İkincisi, müxtəlif hüquqi şəxslərin, o cümlədən gənclərin və marginal qrupların iştirakı çox vaxt məhdud və ya tam effektiv olmur. COP-da iştirak edən tələbələr öz təcrübələrini konfransın təhsil məqsədləri ilə uyğunlaşdırmalarında çətinliklərlə üzləşirlər. Bu isə məyusluq və qeyri-müəyyənlik hisslərinə səbəb ola bilər. Bundan başqa UNFCCC-nin Çərçivə Konvensiyası kimi təbiətinin, adətən, qanuni qüvvəyə minmiş müqavilələr istehsal etmədiyi mənasını necə müzakirə edir; lakin, kioto Protokolu kimi qanuni qüvvəyə minmiş siyasət alətləri yaratmışdır ki, bu da gənclərin iqlim idarəçiliyində iştirakının dərk edilən legitimliyini və təsirini azalda bilər. Bundan əlavə, COP görüşlərindən əldə edilən nəticələrin effektivliyi tez-tez sorğulanır. COP icra qabiliyyəti olmayan sazişlərin hazırlanmasına və əvvəlki görüşlərdə qarşıya qoyulmuş ambisiyalı hədəflərə çatmadığına görə tənqid edilib. Bu məsələ COP prosesinin yavaş-yavaş hərəkət edə bilməsi ilə daha da ağırlaşır. Razılaşdırılmış tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün əhəmiyyətli gecikmələr baş verir. Öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin məcburi olmaması elə bir vəziyyətə gətirib çıxara bilər ki, ölkələr öz vədlərinə əməl etmirlər, COP-un ümumi məqsədlərini pozurlar. Bundan başqa, bu cür genişmiqyaslı beynəlxalq görüşlərin təşkilinin logistik çətinlikləri də onların səmərəliliyini aradan qaldırmaqda mane ola bilər. Çoxsaylı ölkələr arasında koordinasiyanın mürəkkəbliyi, hər birinin öz maraqları və prioritetləri ilə bərabər, qeyri-effektivliklərə və kritik məsələlərə diqqətin azlığına gətirib çıxara bilər. Logistik çətinliklər haqqında konkret istinadlar tapılmasa da, beynəlxalq müzakirələrdə belə mürəkkəbliklərin mövcud olduğu hamıya məlumdur.

Belə qənatə gəlmək olar ki, COP-un əsas problemləri müzakirələrin mürəkkəbliyi, effektiv iştirakda çətinliklər və əldə olunan razılaşmaların ümumi effektivliyi ətrafında dövr edir. Bu məsələlərin həlli COP görüşlərinin təsirinin artırılması və iqlim dəyişikliyinə qarşı qlobal mübarizədə mənalı irəliləyişin təmin edilməsi üçün olduqca vacibdir.

Şəhər mühiti sürətlə urbanizasiyadan, iqtisadi təzyiqlərdən və ətraf mühitin dəyişməsindən irəli gələn saysız-hesabsız sosial-iqtisadi problemlərlə gəldikcə daha çox qarşılaşır. Bu məsələlər xüsusilə inkişaf etməkdə olan regionlarda özünü büruzə verir. Şəhər inkişafı çox vaxt yerli hökumətlərin zəruri xidmətlər və infrastruktur təmin etmək qabiliyyətindən üstündür. Şəhər ərazilərinin sosial-iqtisadi mənzərəsi müxtəlif amillər, o cümlədən əhəlinin sıxlığı, iqtisadi imkanları, resursların əlçatanlığı ilə formalaşır. Bu da şəhər sakinlərinin həyat keyfiyyətinə kollektiv şəkildə təsir göstərir. Urbanizasiya ilə bağlı əsas çətinliklərdən biri sosial və iqtisadi şəbəkələrin parçalanmasıdır ki, bu da bərabərsizliyin artmasına və sosial stratifikasiyaya gətirib çıxara bilər.

Urbanizasiya təbii mühiti pozur və kənd təsərrüfatı istehsalı əlaqələrini dəyişdirir [5]. Bu isə şəhər şəraitində sosial-iqtisadi ziddiyyətləri daha da şiddətləndirə bilər. Bu transformasiya çox vaxt tarixi və mədəni landşaftların hesabına müasir inkişafa üstünlük verən, zəif populyasiyaları daha da marginallaşdıran şəhər səpkiləri ilə müşayiət olunur.

Bu cür dəyişikliklərin sosial-iqtisadi nəticələri dərinidir, belə ki, bu dəyişikliklər icma həmrəyliyinə azalmasına və məcburi köçkün əhəli arasında yoxsulluq səviyyəsinin artmasına gətirib çıxara bilər. Bundan başqa, şəhər yerlərində sağlamlıq və qidalanmanın sosial-iqtisadi determinantları kəskin ziddiyyətləri aşkar edir. Srinivasan et al. tərəfindən aparılan araşdırmalar

göstərir ki, zənginlik, təhsil, sanitariya-gigiyena imkanları Banqladeş və Nepalda həm kənd, həm də şəhər kontekstində uşaqların qidalanma nəticələrinə təsir edən həlledici amillərdir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, urbanizasiya sosial-iqtisadi şəraiti öz-özünə yaxşılaşdırmır; daha doğrusu, effektiv idarə olunmasa, mövcud bərabərsizliyi əbədi edə bilər. Aparılan araşdırmalarda şəhər əhalisinin, xüsusilə də resurslara çıxış imkanlarının məhdud olduğu aşağı gəlirli ərazilərdə qarşılaşdıqları konkret sosial-iqtisadi çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün məqsədyönlü müdaxilələrin zəruriliyi vurğulanır. Şəhər təsərrüfatı bu sosial-iqtisadi çətinliklərin bəzilərinin potensial həlli kimi meydana çıxmış, yoxsulluğun azaldılması və sosial inteqrasiya üçün vasitə olmuşdur. Şəhər təsərrüfatı yoxsul qrupların şəhər sosial-iqtisadi sisteminə inteqrasiyasında əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Bununla da onların güzəranı yaxşılaşır və cəmiyyətin dözümlülüyünü artırır [4]. Bu perspektiv iqlim dəyişikliyi və iqtisadi inkişaf təzyiqləri [7] kimi şəhər çətinliklərini aradan qaldırmaq potensialına görə getdikcə daha çox tanınan təbiət əsaslı həllər konsepsiyası ilə üst-üstə düşür. Şəhər təsərrüfatı yerli resurslardan və icmanın məşğulluğundan istifadə etməklə ərzəq təhlükəsizliyini gücləndirə və davamlı iqtisadi praktikanı inkişaf etdirə bilər. Şəhər planlaşdırılmasının kompleksləri sosial-iqtisadi amillərlə yanaşı, ətraf mühit məsələlərinin də həll edilməsi zərurəti ilə daha da mürəkkəbləşir.

Şəhər əraziləri xüsusilə iqlim dəyişikliyi təsirlərinə məruz qalır ki, bu da mövcud sosial-iqtisadi ziddiyyətləri daha da şiddətləndirə bilər. Masson et al. sosial-iqtisadi və ətraf mühitlə bağlı məsələləri özündə birləşdirən, bununla da daha effektiv adaptasiya strategiyalarını asanlaşdıran [6] şəhərlərin planlaşdırılmasına sistemli modelləşdirmə üsulunu təklif edir. Bu yanaşma urbanizasiyanın yaratdığı çoxistiqamətli çətinliklərin aradan qaldırılmasında təhsillərarası əməkdaşlığın vacibliyini vurğulayır. Ətraf mühit və iqtisadi amillərlə yanaşı, şəhər əhalisinin sosial-demografik xarakteristikası da səhiyyənin nəticələrinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Sauliünə et al. urbanization və health arasındakı əlaqəni vurğulayaraq qeyd edir ki, sosial-iqtisadi məhrumiyyətlər çox vaxt şəhər şəraitində zəif sağlamlıq göstəriciləri ilə korrelyasiya olunur [8]. Qeyri-rəsmi yaşayış məntəqələrinin inkişafı şəhər planlaşdırılmasının və resursların bölüşdürülməsinin kifayət qədər olmamasının birbaşa nəticəsidir. Bu isə sağlamlıq üçün təhlükələrin artmasına və zəruri xidmətlərə çıxış imkanlarının azalmasına gətirib çıxarır. Bu ziddiyyətlərin aradan qaldırılması şəhər mühitini və onun əhalinin sağlamlığına təsirini hərtərəfli dərk etmək tələb edir.

Bundan başqa, sosial-iqtisadi nəticələrin formalaşmasında təhsilin və savadlılıq münasibətlərinin rolunu da nəzərdən qaçırmmaq olmaz. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, savadsızlıq və kasıb sosial-iqtisadi vəziyyət kənd və şəhər şəraitində qadınlar arasında psixi sağlamlıqla bağlı məsələlərə səbəb olan əhəmiyyətli amillərdir. Bu tapıntı ayrı-ayrı şəxslərə səlahiyyət verən və onların sosial-iqtisadi perspektivlərini artıran, xüsusilə də kənarlaşmış icmalarda təhsil müdaxilələrinin zəruriliyini vurğulayır. Şəhər inkişafı və nəqliyyat sistemləri arasındakı qarşılıqlı əlaqə sosial-iqtisadi dinamikaların formalaşmasında da həlledici rol oynayır. Solanke və Rajinin intra-urban səyahəti nəsil faktorları üzərində apardığı araşdırma göstərir ki, sosial-iqtisadi xüsusiyyətlər şəhər əraziləri daxilində səyahət davranışına və əlçatanlığa əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir [9]. Bu münasibət müxtəlif şəhər əhalisinin, xüsusilə də aşağı gəlirli məhəllələrdə yaşayan əhalinin ehtiyaclarını nəzərə alan ədalətli nəqliyyat planlaşdırılmasının vacibliyini vurğulayır. Şəhərlər inkişaf etməyə davam etdikcə urbanizasiyanın çətinlikləri davamlılığa və inklüzivliyə üstünlük verən innovativ həllər tələb edəcəkdir. Şəhər planlaşdırılmasında texnologiya və data-əsaslı yanaşmaların birləşdirilməsi qərar qəbulətmə proseslərini gücləndirə və şəhər sakinlərinin ümumi həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırma bilər. Məsələn, yüksək çözülmə peyk təsvirlərinin və kosmik analizin istifadəsi sosial-iqtisadi göstəricilər haqqında dəyərli anlayışlar verə bilər, bu isə infrastrukturun daha effektiv planlaşdırılması və resursların bölüşdürülməsinə imkan yarada bilər [11].

Nəticədə şəhər mühitinin üzləşdiyi sosial-iqtisadi problemlər mürəkkəb və çoxşaxəlidir, bu isə şəhər planlaşdırılması və siyasət quruculuğuna bütöv yanaşmanı zəruri edir. Şəhər təsərrüfatı kimi

təşəbbüslər vasitəsilə bərabərsizliyin əsas determinantlarını aradan qaldırmaqla və ictimai dözümlülüyü inkişaf etdirməklə şəhərlər daha ədalətli və davamlı şəhər yerlərinin yaradılması istiqamətində çalışa bilərlər. Sosial-iqtisadi, ətraf mühit və sağlamlıqla bağlı nəzərəalmaların şəhər planlaşdırılması proseslərinə birləşdirilməsi urbanizasiyanın çətinliklərinin səfərbər edilməsi və bütün şəhər sakinlərinin rifahının təmin edilməsi baxımından zəruri olacaqdır.

Ədəbiyyat

- [1]. Quliyeva, Ə. (2023). Dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişaf və yaşıllıq iqtisadiyyatı. Pahtei-Proceedings of Azerbaijan High Technical Educational Institutions, 27(04), 85-99. <https://doi.org/10.36962/pahtei27042023-85>
- [2]. Quliyeva, Ə. (2023). Dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişaf və yaşıllıq iqtisadiyyatı. Pahtei 2. Proceedings of Azerbaijan High Technical Educational Institutions, 27(04), 85-99. <https://doi.org/10.36962/pahtei27042023-85>
- [3]. Rasim, M. and İradə, Y. (2019). Elektron dövlətin formalaşmasında sosial kapitalin rolunun analizi. Problems of Information Technology, 10(1), 35-46. <https://doi.org/10.25045/jpit.v10.i1.04>
- [4]. Houessou, M., Louw, M., & Sonneveld, B. (2020). What constraints the expansion of urban agriculture in benin?. Sustainability, 12(14), 5774. <https://doi.org/10.3390/su12145774>
- [5]. Koca, F. (2021). In search of preservation strategies for the historic cultural landscape of karabağlar yaylası in muğla. Journal of Design for Resilience in Architecture and Planning, 2(3), 327-341. <https://doi.org/10.47818/drarch.2021.v2i3028>
- [6]. Masson, V., Marchadier, C., Adolphe, L., Aguejdad, R., Avner, P., Bonhomme, M., ... & Zibouche, K. (2014). Adapting cities to climate change: a systemic modelling approach. Urban Climate, 10, 407-429. <https://doi.org/10.1016/j.uclim.2014.03.004>
- [7]. Mendonça, R., Roebeling, P., Fidélis, T., & Saraiva, M. (2021). Socio-economic models to assess and policy instruments to steer the impact of nature-based solutions: a review.. <https://doi.org/10.2495/sc210451>
- [8]. Sauliūnė, S., Kalėdienė, R., Kaselienė, S., & Jaruševičienė, L. (2014). Health profile of the urban community members in lithuania: do socio-demographic factors matter?. Medicina, 50(6), 360-365. <https://doi.org/10.1016/j.medici.2014.11.003>
- [9]. Solanke, M. and Raji, B. (2021). Intra-urban trip generation factors in developing world: a study of ogun state, nigeria. Transport and Communications, 9(1), 25-35. <https://doi.org/10.26552/tac.c.2021.1.4>
- [10]. Srinivasan, C., Zanello, G., & Shankar, B. (2013). Rural-urban disparities in child nutrition in bangladesh and nepal. BMC Public Health, 13(1). <https://doi.org/10.1186/1471-2458-13-581>
- [11]. Warth, G., Braun, A., Assmann, O., Fleckenstein, K., & Hochschild, V. (2020). Prediction of socio-economic indicators for urban planning using vhr satellite imagery and spatial analysis. Remote Sensing, 12(11), 1730. <https://doi.org/10.3390/rs12111730>

Summary

Socio-economic consequences in the urban environment as the main problem on the COP

Muradova S.İ.

Keywords: social equality, integration, environment, development

Socio-economic impacts in the urban environment include the complex relationships between economic development, social justice, and environmental protection. The development of the urban environment results in increased economic opportunities, reduced unemployment and improved social infrastructure. However, these processes sometimes disturb the social balance and increase the differences between the rich and the poor. In addition, increased urbanization can lead to environmental problems, traffic congestion, and improper urban planning. The quality of the social environment directly affects the health and well-being of the community. The psychological and physical health

of people living in cities depends on the socio-economic effects of the urbanization process. The article presents an analysis of these socio-economic impacts in the urban environment, discusses the problems associated with it, and suggests possible solutions. The results of the research highlight the importance of ensuring sustainability and social justice in urban development.

Резюме

Социально-экономические последствия в городской среде как основная проблема на СОР

Мурадова С.И.

Ключевые слова: социальное равенства, интеграция, окружающая среда, развитие

Социально-экономические воздействия на городскую среду включают сложные взаимосвязи между экономическим развитием, социальной справедливостью и защитой окружающей среды. Развитие городской среды приводит к расширению экономических возможностей, снижению безработицы и улучшению социальной инфраструктуры. Однако эти процессы иногда нарушают социальное равновесие и усиливают различия между богатыми и бедными. Кроме того, рост урбанизации может привести к экологическим проблемам, пробкам на дорогах и неправильному городскому планированию. Качество социальной среды напрямую влияет на здоровье и благополучие общества. Психологическое и физическое здоровье людей, живущих в городах, зависит от социально-экономических последствий процесса урбанизации. В статье представлен анализ данных социально-экономических воздействий на городскую среду, рассмотрены связанные с ними проблемы и предложены возможные пути их решения. Результаты исследования подчеркивают важность обеспечения устойчивости и социальной справедливости в городском развитии.

UOT 791.43

DOI 10.54758/16801245_2025_21_1_87

Əlisəttar Atakişiyev və uşaq filmləri**Mirzəyeva Vəfa** ORCID 0000-0002-1342-0034*Azərbaycan Dpvlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, müəllim*
vefaibrahimzade75@gmail.com

MƏQALƏ HAQQINDA MƏLUMAT	XÜLASƏ
Məqalənin tarixçəsi Daxilolma tarixi: Düzəliş tarixi: Qəbul olunma tarixi: 03.03.2025	Məqalədə Ə. Atakişiyevin rejissorluq etdiyi uşaq filmlərindən bəhs olunur. O, çoxşəxəli fəaliyyəti ilə kino sənətinə yeniliklər gətirmişdir, bir çox qiymətli ekran əsərlərlə yanaşı, nağıl janrının, xalq folklorunun inkişafında da böyük xidmətlər göstərmiş, uğurlu, maraqlı ideyalarını uşaq filmlərində əks etdirmişdi.
Açar sözlər: sosial bərabərlik, integrasiya, ətraf mühit, inkişaf	Məqalədə rejissorun “Bir qalanın sirri”, “Sehirli xalat”, “Qərib cinlər diyarında”, “Bizim küçə” filmlərinin uşaqların milli-mənəvi inkişafında rolu, uşaqların intellektual düşüncəsinə təsirləri təhlil olunur, rejissor ideyası incələnir. Rejissor ilk üç filmdə nağıl janrından istifadə etmiş, “Bizim küçə” filminə isə müharibə mövzusunda müracət etmişdir. Ə. Atakişiyev ekranlaşdırdığı bu filmlərdə maraqlı sujetlər yaradır, yüksək bədii ifadə vasitələri, dil elementləri ilə zəngin olan gözəl improvizasiyalara nail olur. Rejissor güclü düşüncə ilə obrazların dilini açır, onların xarakterlərini təsvir etmək üçün maraqlı dioloqlardan istifadə edir. Müraciət etdiyi filmlərdən də görünür ki, uşaqlara milli hissləri aşılamaq, onları vətənpərvər ruhda tərbiyə etmək, elmə, biliyə istiqamətləndirmək yolunda əmək sərf edib

Kino hər bir kəs tərəfindən sevilən incəsənət növüdür. Kino həm də gələcəyimiz olan uşaqların tərbiyəsi üçün mühüm təbliğat formasıdır. Milli kinonun istehsal etdiyi uşaq filmlərinin əsas süjet xətti, ən başda cəmiyyət üçün yararlı vətəndaş olmaq və intellektual aləmə mühüm çağırışları ilə yadda qalıb. Bu filmlərin hər birində qurub yaratmaq, gələcək yolun inkişafı üçün çalışmaq, insani keyfiyyətlərini dəyərləndirmək və dünyanı necə qavramaq kimi cəhətlər üstünlük təşkil edir. Kino öz dövrünə görə, tamaşaçıların, təkcə zövqünü deyil, həm də marağını təmin edir. 1956-cı ildə Hüseyn Seyidzadənin dəvəti ilə Bakıya gələn, milli kinomotoqrafiya tarixində rejissor, operator, rəssam və ssenarist kimi fəaliyyəti ilə iz qoyan Əlisəttar Ələsgər oğlu Atakişiyev öz yaradıcılıq diapozonuna görə, seçilir. O, çoxşəxəli fəaliyyəti ilə kino sahəsinə böyük yeniliklər gətirmişdir. Əvvəllər, Moskvada tərcüməçi və jurnallarda rəssam kimi fəaliyyət göstərən Əlisəttar Atakişiyev Moskva Rəssamlıq məktəbini, sonra isə Ümumittifaq Dövlət Kinomotoqrafiya İnstitutunun Operatorluq ixtisasını bitirib və təyinatla Mosfilm kinostudiyasında işləyib. Ə. Atakişiyev yaradıcılığının ilk illərində bir çox sənətkarlarla çalışmışdır. “Bir ailə”, “Arşın mal alan”, “Fətəlixan”, “O olmasın, bu olsun”, “Uzaq sahillərdə” kimi filmlərin quruluşçu operator və rəssamı olub. Peşəkar operator olmaqla kifayətlənməyən Ə. Atakişiyevin Azərbaycan kino tarixində bir çox qiymətli ekran əsərlərlə yanaşı, nağıl janrının, xalq folklorunun inkişafında da böyük xidmətləri olmuş və o, öz uğurlu, maraqlı ideyalarını uşaq filmlərində əks etdirmişdi. Uşaq filmi dedikdə, ilk ağla gələn “Bir qalanın sirri”, “Sehirli xalat”, “Qərib cinlər diyarında” filmləridir ki, bu gün də maraqla baxılır. Adı çəkilən hər üç filmdə xeyir və şərin qarşılaşdırılması, uğurun, zəfərin elmlə, biliklə əldə olunması, elinə obasına, torpağına, vətəninə sevgi, məhəbbət əks olunur. Ə. Atakişiyev, hələ texnologiyanın inkişaf etmədiyi bir dövrdə elmi-fantastik üsullara kifayət qədər

müraciət edir, filmlərin rekvizitlərini, eskizlərini, dekorlarını, heyvan maskalarını şəxsən özü hazırlayırdı.

“Bir qalanın sirri” filmi Ə.Ətəkişiyevin 1959-cu ildə Məmmədhusəynin Təhmasibin “Çiçəkli dağ” pyesi əsasında çəkdiyi nağıl janrında ilk filmidir. Filmdə nağıl vasitəsi ilə xalqın əlindən alınan suyun, torpaqların hökmdarlar tərəfindən zəbt edilməsi, xanların qəddarlığı və qeyrətli, mərd, namuslu insanların onlara qarşı mübarizəsi təsvir edilir, həkim Eldostu (Məmmədza Şeyxzamanov), Elşən (Gündüz Abbasov), Kamran baba (Əli Qurbanov), Mətanət (Tamara Kakova) Hadı (Telman Əliyev), Budı (Fərhad İsmayılov) və başqa obrazların dili ilə gücün birlikdə, elmdə, düzlükdə, dostluqda olmasından söhbət açılır. Filmin sujet xətti Professorun pionerlərə Mingəçevir torpaqlarında əfsanəyə çevrilən, kəndliləri susuz qoyan zalım Simnar xan və alim Eldostunun hekayəsini danışmasıyla başlayır. Simnar xan kəndliləri susuz qoyur, etibarlı dostu olan Göygöz Kosanın seyrindən istifadə edərək, öz qara əməllərindən zövq alır. Simnar xan daşları çiçəyə döndərən, dağlardan yığılmış otlardan dərman hazırlayan, heyvanların, quşların, bitkilərin dilini bilən həkim Eldostunu daşa çevirir. Ə.Ətəkişiyev ekranda Həkim babanı qurtarmaq üçün yatmayıb, onun kitablarını oxuyan, animasiya usulları ilə quşların, bitkilərin, heyvanların dilini öyrənən Elşən obrazını canlandırır. Rejissor Elşənin xanla mübarizədə qələbə qazanmasını, Həkim babanı, Ustanı, Mətanəti azad etməsini göstərməklə, uşaqlarda kitaba-elmə maraq və məhəbbət hissini aşılayır. Filmdə aktyorlar qorxulu, mürəkkəb kadrları ustalıqla ifa edirlər. Rejissor güclü düşüncəsilə obrazların dilini açır, onların xarakterlərini təsvir etmək üçün maraqlı dioloqlardan istifadə edir.

Filmdə rejissor uşaqlarda dostluq hissələrini gücləndirmək üçün müxtəlif priyomlardan yararlanır ki, bunlardan biri də atla-itin dostluğunu göstərən səhnələrdir. “-Xallı, ay Xallı, sən bütün heyvanlardan ağıllısan. De görüm, bu işlərin sonu necə olacaq? - Əgər sən məni o keçə tez yatırmısaydın, ustamızın da başına bu iş gəlməzdi” [1]. Bu dioloq geniş yaradıcılıq fikirlərinə dayanır, günahı özündə axtaran atla itin özünü təhlili didaktik nəsihət xarakteri daşıyır.

Filmdə rejissor uşaqların məntiqi düşüncə qabiliyyətini inkişaf etdirən elementlərdən istifadə edir. Həkim babanın qutusunu incələyən Mətanətin fəhmi tamaşaçını heyran edir. O, deyir: “Həkim baba bir yerə gedəndə, yazıb bu qutuya qoyardı. Görünür, bu dəfə fürsət tapa bilməyib, başına gəldiklərini bildirmək üçün bir nar, bir qıfıl, bir parça sim və qanlı daş qoyub. Elşən, yəqin onlar vuruşublar, onu güclə aparıblar” [1]. Elşənin təəccüblə, əlinə aldığı qanlı daş, qıfıl-nar elementlərində gizlənən məna yozularaq, aydın olur. Bu tipli fantaziyalı səhnələrlə təsvir edilən filmin rəssam işini də rejissor özü işləmiş, dəyərli nəticəni əldə etmişdir. Rejissorun filmdə böyük ustalıqla çəkdiyi kadrlarda dağ mənzərələrinin, sıldırım qayaların təsviri, dərvişlə, zindanla bağlı səhnələr, multiplikasiyadan bəhrələndiyi lövhə, itlə atın dioloqu səhnələri ciddi yaradıcılıq axtarışlarının nəticəsi kimi dəyərləndirilmişdir [7].

Film Mingəçevir, İsmayılı və Mərdəkan bağlarında çəkilib. Bəzi epizodlar pavilyonda lentə alınıb. Filmdə rejissor kino üsulları ilə ideyanı düzgün əsaslandıraraq, rənglərlə qayalıqların təsvirini, obrazların geyimlərini, dərvişin qrimini, zindan səhnələrini peşəkarcasına işləmişdir. Səhnə texnikasının və pirotexnikaların gücündən istifadə edilərək, Simnar xanın qalasında qurulan səhnələrdə uşaq rolunun ifaçıları -Hadı (Telman Əliyev), Budı (Fərhad ismayılov) da öz rollarının öhdəsindən gələ bilmişlər. Hər iki uşaq obrazı öz xarakterlərinə görə, bir-birindən fərqlənir, biri qorxaq və tənbel olduğu halda, digəri cəsur, ağıllı və bacarıqlıdır. Uşaqlar Göygöz Kosanın sehr qüvvəsini canlandırmaq üçün xüsusi effektlərlə verilən nəhəng böcək və həşaratların qorxunc hücumlarına məruz qalırlar. Bu sınaqlardan keçən uşaqların qorxu hissləri çox təbii şəkildə ifadə edilir. Bununla belə, uşaqların cəsarəti öz tamaşaçı həmyaşıdlarına da sözsüz ki, müsbət mənada təsir edir, onların xarakterində mərdlik, qorxmazlıq, igidlik kimi keyfiyyətlərin yaranmasına səbəb olur. Təsədüfə deyil ki, filmi təhlil edən A.Talıbzadə onu “xalq qəhrəmanlarının rəşadətini nümayiş etdirən təsirli bir sənət əsəri” [5, s. 288] kimi dəyərləndirir.

“Şehirli xalat” filmi rejissorun o zaman üçün kəşfidir, yaradıcı düşüncəsinin sənətdə reallaşmasıdır, gənc nəslin tərbiyəsi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Filmin ilk kadrlarında Bakıya Sirk artistlərinin gəlişinin sevinci, bayramla qarşılanmasının şahidi oluruq. Pionerlər sarayında pionerlər təşkilatının qırx illik təntənəli yubileyinə həsr olunmuş gecədə milli alətlər olan tar-kamançanın ifasında uşaq rəqs ansamblı və milli rəqslərin ifa olunması təsvir olunur. Fokusçu-illüzionist İo-Kio baba (Anatoli Solomonoviç Falkoviç) Moskva pionerlərinin təbrikini və hədiyyələrini sirk ustalığının sehri ilə Azərbaycan pionerlərinə çatdırır. Şehirbaz İo-Kio baba ipəkdən hazırlanmış üzəri Ə. Atakişiyev tərəfindən yaşıl və qızılı saplarla işlənib, rənglənmiş, şehirli iki-üzlü xalatı pionerlərə göstərir. Onun bu xalat vasitəsilə şehirli sözlərin köməyi ilə keçmişə və gələcəyə səyahətə getməyin mümkünlüyü fikri pionerlərdə çox böyük maraq doğurur. Rəşidin “pioner və şehirli xalat, bu doğrudan da gülməlidir” [9] fikri ilə keçmişə səyahəti baş tutur. Xanın (Əliağa Ağayev) sarayında Qoca kişi və nəvələrinin tutulma səhnəsində Rəşidin qorxmazlığının şahidi oluruq. Rəşid pəncərəni sındırır saraya gəlir və onlara kömək göstərir, vəzir və vəkillər ona yaltaqlanır, hətta onu cin adlandırırlar. Rəşid Xana şehirli xalatı geyərək, saraya düşdüyünü və cin yox, adi pianer olduğunu sübut etmək isəyir. Bu zaman o, özü ilə bərabər şehirli xalat geydirdiyi Xanı da, bilmədən şehirli sözlərin (“ayravana-ayravana, çandırık. çitraxuda-çitraxuda işvara”) köməyi ilə pionerlər sarayına gətirir. Xanı görən pionerlər onun molla, ya da artist olduğunu düşünürlər.

Xan rolunu ifa edən Əliağa Ağayev öz rolunun öhdəsində çox ustalıqla gəlir. Xan sarayından qaçış epizodunda onun avtobusu görəndə, onu şeytan arabasına, göydəki təyyarəni isə Simurq quşuna oxşatması rejissor fikrinin məhsuludur. Kosmosla bağlı epizodlar, keçmişlə gələcəyin müqayisəsi səhnələri uşaqlar tərəfindən maraqla izlənilir. Filmdə səhnə texnikasının imkanları ilə çəkilən muzey səhnələri rejissorun gələcəyi daha yaxşı duyması və görməsinin sübutudur. Zərifə ilə Rəşidin gələcəyə səfəri fonunda Pionerlər sarayının dəyişməsinə, texnikanın inkişafına işarə edən dioloqlar balaca tamaşaçıların uşaq təfəkkürünə müsbət mənada təsir edir:

“-Bəlkə bu yuxudur?

- Yox, yox.

- Bizim sarayı necə dəyişiblər.

- Əlbəttə, axı biz gələcəkdəyik. Bax, texnikanın inkişafına.

- Bunun nəyi heyvətlidir? Işıq və səsin adi fotoelementidir” [9].

Muzeydə sərgilənən Sovet ordusunun hərbiçilərinin Böyük Vətən müharibəsindəki, geyimi (döyüşçünün papaq və paltar), Şərq qadınının çadra və rübəndi pionerləri təəccübləndirir, onları maraqlı bir aləmə aparır. Pionerlər öz düzəlttikləri planer modelləri, geydikləri paltarları muzeydə görürlər:

“-Bu ki, mənim modelimdir, bax, üzərində adım da var. XX əsrdəki pionerlərin paltarları. Bura bax, paltarlarımız, artıq muzeydə qoyulub” [9].

Pionerlərin əl işlərinin, geyimlərinin muzeydə sərgilənməsi, məkanların dəyişməsi epizodları ilə rejissor üç zaman kəsiyində baş verən və baş verə biləcək hadisələrin intuistik təsvirini verir. Burada keçmiş xan sarayında baş verən hadisələrlə- ədalətsizliklərlə, yaltaqlıq və qəddarlıqlarla, zülmə yadda qalır, indiki dövr pionerlərin xoşbəxt və firavan dövrünü, gələcək isə müasirliyin, elm və texnikanın inkişafını səciyyələndirir.

Rəşidlə Zərifənin gələcəyə səfəri fonunda, onların qarşılaşdığı yeniliklər uşaqları təəccübləndirir. Məlum olur ki, onlar gələcəkdə daha çox oxumalı, çalışmalı, yeni elmlərə maraq göstərməlidirlər. Onlar görürlər ki, gələcəkdə rastlaşdığı kitablar onların oxuduqları adi kitablara bənzəmir, burada dərs kitablarına əl çəkərək, onları oxumaq mümkündür. Bu kitablarda “Foto

mühərrikləri”, “Planetlər arası raketlərin quruluşu” adlı yazılar gənc pionerləri çox maraqlandırır. Onlar xahiş edirlər ki, bu kitabları özləri ilə götürsünlər.

Filmdə elektron imtahan qurğusu rejissorun daha maraqlı bir tapıntısıdır.

“-Rəşid, bir bura gəl.

-Bu nədir?

-Elektron imtahançıdır. Otur, qorxma.

-Ana dili -5, rəsmxətt- 5.

-Gördünüz, Rəşid əlaçıcıdır.

-Fizika - 3

-Əlaçıya bax.

-Rəşid, dur, elektron imtahançı xarab olub” [9].

Rejissorun gözəl fantaziya və imitasiya ilə çəkdiyi “Şehirli xalat” filminin kosmosla bağlı səhnələri Minsk şəhərində çəkilmişdi. Bu epizod sovet dönəmində hamının diqqətini özünə cəlb edən səhnələrdəndir. Filmin bu epizodunda Zərifə və Rəşidin havada uçması (“uşaqlar, burada gülməli bir şey yoxdur, adı çəkisizlikdir, yoldaşlarınıza kömək edin, otursunlar” [9], Marsa, Aya səyahət etmə zamanı uşaqların istifadə etdikləri videokamera ideyası, görüntü ilə bir-biri ilə əlaqə yaratma imkanı bu gün bütövlüklə, gerçəyə çevrilmişdir. Filmdə göstərilən kitablarda əl vasitəsi ilə yazıların əks olunması müasir dövrümüzün planşetlərini, kompüter texnikasını göstərir ki, bununla da, rejissor XXI əsrin insanlarını tamaşaçıların təsəvvürlərində canlandırmağı, keçmişlə müasirliyin müqayisəsini gerçək təsvir etməyi bacarmışdı. Bu filmdəki improvizələr, yenilikər Ə. Atakişiyevin rejissor uğurudur.

“Şehirli xalat” filminə ən yadda qalan səhnələrdən birinə diqqət edək:

“-Rəşid, heykəl kimi donub qalma, göz-söhbət elə. Zərifə, qızları qucaqla. Bax belə, gülümsə, Rəşid, gülginən, dişlərini göstər, yaxşı. Yaxşısı, indi də ora baxın. Ay aman, bu necə ola bilər?

-Nuh əyyamından qalan aparatla çəkməsən, ola bilər. Bu qədimdən qalma aparatı isə muzeyə bağışla” [9].

Bu səhnədə aydın olur ki, pionerlər öz səyahətlərini lentin yaddaşına köçürmək, kollektiv şəkil çəkdirmək istəyirlər. Lakin məlum olur ki, onların aparatı, artıq çoxdan köhnəlmişdir, müasir dünyada onlar artıq işləmirlər. Birlik, dostluq, nəciblik təlqin edən bu səhnələr, həm də gələcək inkişaf, texnikanın, elmin inkişafına dəlalət edən düşüncələrlə əlaqədardır. Kinoşünas Şəhla Bürcəliyeva “Azərbaycanfilm” kinostudiyasında istehsal olunan uşaq filmlərinin ideyasından bəhs edərkən, haqlı vurğulayır ki, bu “filmlərin hər birinin intellektual aləmə mühüm çağırışları olub” [3].

“Qərib cinlər diyarında” (1977) filmi heç də “Bir qalanın sirri” və “Şehirli xalat” filmlərindən geri qalmır. Ssenari müəllifi Hikmət Ziya olan “Qərib cinlər diyarında” filminə Ə. Atakişiyev xalq folklorumuz olan nağıl-əfsanə janrına müraciət etmişdir. Əlisəttar Atakişiyev öz xatirələrində bu filmdən bəhs edərək, çəkiliş qrupu qarşısında yeni tələblərə cavab verən yaxşı, keyfiyyətli film yaratmaq kimi mürəkkəb bir vəzifə durduğunu qeyd edir, filmin istehsalı üçün kinostudiya bazasında hansı işləri görməyin lazım olduğunu düşünürdü. Bununla bağlı, rejissor Moskvada və Yaltada bir sıra mütəxəssislərlə məsləhətləşmişdir. Rejissora görə, filmdə Əjdaha obrazı ən mürəkkəb obrazdır. Bu obraz üçün mexanizmlərlə idarə olunan iri əjdaha maketi hazırlanıb və bu maketin iki nəfər işçi tərəfindən idarə olunacağı bildirilib. Rejissor bütün çətinliklərə rəğmən, studiyanın köməyi sayəsində, hər şeyin yaxşı olacağına inanmış, rejissor kimi, filmin başdansovdu çəkilməsinə icazə verməmiş, yüksək keyfiyyətli, əyləncəli, fantastik nağıl yaratmışdır.

Filmdə iki əkiz qardaş Qərib və Sahibin (hər iki obrazı kino texnikasından istifadə edərək Bəxtiyar Xanızadə canlandırır) xarakterləri canlandırılır. Tütək çalaraq, taxıl əkmək üçün işləməyə gedərkən, Qərib yolda Cinlər padşahı Akşadın (Muxtar Maniyev) at ilxısını görür. Bu zaman bəxtindən şikayətlənən Qəribin var-dövlət, sərvət sahibi olmaq arzusu üzə çıxır. Cinlər padşahı

Akşad cavan kəndli Qəribin arzusundan xəbər tutur və onu öz cinlər diyarına dəvət edir. Qərib onlara taxıl əkib, çörək bişirməyi öyrətməli və onlar üçün çalışmalı idi. Bunun müqabilində ona çoxlu qızıl, qaş-daş veriləcəkdi. Tamahına qurban olan Qərib, asanlıqla, cinin belində uçub qaranlıq dünyaya gəlir. Burada bəni-adəmi görən cinlərin “Qərib, bizə çörək ver” [6] - deyə çalib-oxuyaraq, onu qarşılamaqları təsvir olunur. Qızılların, qaş-daşın ışıltısında itən Qəribin, ilk əvvəllər, öz arzusuna çatdığı göstərilir. Rejissorun filmdə kütləvi səhnələri qurma bacarığı, geniş planlı səhnələrin müxtəlif rakursdan qüsursuz işləməsi də diqqətdən yayınmır. Qərib çox keçmir ki, ailəsi üçün darıxır, yuxularında öz anasını, sevgilisini görür. Qəribin geriyə, vətəninə dönmə istəyini bildikdə, cinlər təlxəklərlə onu fikrindən döndərməyə, onu rəqqasə Zərri (Amaliya Pənahova) ilə ovsunlamağa çalışırlar. Lakin Qərib ailəsini xatırlayır, o zaman başa düşür ki, heç də arzuları bu deyildi. Nəhayət, Qərib sehirli üzük vasitəsi ilə tilsimli dünyadan İblisin (Gündüz Abbasov) belində uçub canını qurtarır.

Rejissor filmə insanın zaman keçdikcə, müdrikləşməsini göstərir. Cinlər padşahı Akşad yenidən onun ardınca gəlib, şirin dillər tökür, Qəribə, “mən Vətənimə qoyub heç yerə getməmə” [6] - deyir. Filmə gənclərə başqa ölkələrdə yox, məhz öz vətəninə işləmək, torpağı sevmək, tamahkarlıqdan uzaq olmaq fikirləri aşılanır.

Xalq folkloru əsasında çəkilən bu filmə rejissor, rəssam əməyi böyükdür. Filmə dövrün tələblərinə cavab verən kadrlar və animasiyalar, quraşdırma çəkilişləri, butaforlar, pirotexnika vasitələrindən istifadə olunmuşdur. Burada uçmaq, qeyb olmaq kimi sujetlər çoxdur. Filməki geyimləri, obrazların kostyumlarını Əlisəttar Atakişiyev özü işləyib hazırlamışdır.

Filmlərin çətin şəraitdə ərsəyə gəlməsinə baxmayaraq, Ə. Atakişiyev öz işinə məsuliyyətlə yanaşmış, dəyərli ekran əsərlərinin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Ə. Atakişiyev rejissor fəaliyyətində xalq folkloru olan nağıl janrında üç filmə quruluş vermişdir. Müraciət etdiyi filmlərdən də görünür ki, uşaqlara milli hissləri aşılamaq, onları vətənpərvər ruhda tərbiyə etmək, elmə, biliyə istiqamətləndirmək yolunda əmək sərf etmişdir. O, uşaqlarla işləməyi bacarır və uşaq psixologiyasını gözəl duyurdu. Ə. Atakişiyev uşaqlara kino mühitinə alışdırmağı, kamera qarşısında daha sərbəst olmağı öyrədirdi. Onun uşaq obrazları öz rollarının öhdəsindən gəlir, ifadə etdikləri rollar vasitəsilə maraqlı obrazlara imza atırdılar. Bu mənada rejissor, həm də çox gözəl pedoqoq idi. O, ssenaridə olan mətnləri, sözləri obrazlı şəkildə tamaşaçıya necə çatdırmağı yeni yetmə aktyorlara öyrədirdi.

Ekranlaşdırılan hər üç film maraqlı sujeti, yüksək bədii ifadə vasitələri, dil elementləri ilə zəngin olan gözəl improvizasiyalarla bu gün də aktuallığını qoruyur.

Ə. Atakişiyev müharibə mövzusunda da uşaq filminə müraciət etmişdir. “Bizim küçə” (1961) adlı film bu baxımdan, aktualdır. Filmin ssenari müəllifi İmran Qasımov, operatoru Rasim Ocaqovdur. Burada Sara adlı qızın müharibədə itkin düşməsindən bəhs olunur. Filmin ilk epizodunda Bakının gözəl mənzərəsi ilə qarşılaşırıq. Tamaşaçı Bakının dağlıq hissəsində salınan yeni binaların, təzə evlərin, insanları heyratə salan geniş küçələrin əzəmətinə görür, yeni mənzillərdə musiqi sədaları altında rəqs edən sakinlərlə tanış olur. Sakinlərin içində yeni mənzilə köçən, müharibədə ərinə, oğlunu itirən Bəyim xala öz şagirdləri ilə (Ətəyə Əliyeva) otağını səliqəyə salır və ailəsinin dağılmasından sonra ümidini itirdiyi qızına bağladığını deyir. Bəyim xala televizorda Sovet ordusunun operatoru Kuryanski tərəfindən çəkilən xronikal-sənədli kadrlarda Ukraynada öz başına gələn hadisələri görür. Qatərin bombalanması zamanı itgin düşən qızını qulağındakı sırğadan tanıyır və qızını alman əsgərlərinin apardığını görüb, qışqırır. Səsə gələn yeni sakinlərdən övladının sağ olduğunu və qızını tapmaqda ona kömək etmələrini istəyir. Yeni sakinlər konstruktor Rasim (Gündüz Abbasov), Musa (Osman Həqqi) adlı mühəndis və boksçu Fuad (Giuli Çoxanelidze) bu məsələ ilə bağlı araşdırma aparırlar.

Söhbət zamanı məlum olur ki, mühəndis Musa müharibə zamanı kəşfiyyatçı olub. Musa “Uzaq sahillərdə” filmini xatırladır. Filmə xəyallar “Uzaq sahillərdə” filminə gedir. Kadrda

Mixaylo (Nodar Şaşıoğlu) ilə bağlı səhnələr görünür. Əsir düşən qızın açılı taleyi canlanır. Restoran sahibinin xidmətçi kimi çalışdığı Saranı (Rimma Məmmədova) əşya kimi təqdim etməsi Mixaylonun nəzərindən qaçmır və o, Sarayla söhbət zamanı onun Bakıdan olduğunu öyrənir, buraya necə düşdüyünü soruşur. Restoran sahibinin qıza olan münasibətini görən Mixaylo, ona kömək edir və onu restoran sahibinin əlindən qurtarır. Filmdə rejissor film içində film yaradır.

Yeni sakin konstruktor Rasim Bəyim xalaya köməklik göstərəcəyini, Moskvaya, lazım gələrsə, lap turist kimi Almaniyaya gedəcəyini söyləyir.

Rejissor tamaşaçıya Sara ilə, onun həyatı ilə bağlı məlumatlar da ötürür. Saranın 35 il cürbəcür gəmilərdə çalışan Lars dayı ilə söhbətində məlum olur ki, o, itgin düşdükdən sonra vətəninə qayıtmağa qorxmış, əgər vətəninə qayıdarsa, Sibirə sürgün olunacağını düşünmüşdür. Baxmayaraq ki, Lars dayı "yalandır, faşist fermasında sənə yaxşı doldurublar" (2) – deyərək Saranın sözlərinə etiraz edir, amma Sara haqlıdır. Çünki müharibədən itgin düşüb qayıdan insanların sovet dövründə ya məhv edilir, ya da ailəsilə bərabər sürgün edirdilər. Rejissor açıq şəkildə deməyə cəsarət etməsə də, üstüörtülü bu məsələyə toxunmuş, faşistlərə əsir düşən insanların sonradan vətənə dönməkdən niyə qorxduqlarını göstərmişdir.

Müharibədə itgin düşən qızının ölüm xəbərinə inanmayan Bəyim xala, nəhayət ki, uzun axtarışlardan sonra qızını tapır. Ukraynadan itgin düşən Gözəlova Sara adlı qızın Almaniya başına gələn məcaralardan, acı həyatından bəhs edən "Bizim küçə" filminin sonunda xoş bir hadisə nəticəsində ana-bala bir-birinə qovuşur. Yüksək operator işi, mükəmməl aktyor ifası, rejissor işi nəticəsində "Bizim küçə" filmi bu gün də mənasını itirməyib. Film, təkcə, böyük üçün deyil, həm də uşaqlar üçün maraqlıdır. Ə. Atakışiyev təkcə rejissor, operator, rəssam deyil, həm də uşaqlar üçün "İbrahimin sərgüzəştləri", "Bəxtiyar" kimi kitablar da yazmışdır.

Ədəbiyyat

- [1]. Bir qalanın sirri (1959) <https://www.youtube.com/watch?v=Xiq9edTTktY>
- [2]. Bizim küçə (1961) <https://www.youtube.com/watch?v=LY3tSAhPMGA>
- [3]. Bürcəliyeva Ş. Uşaq dünyası haqqında filmlər. //Mədəniyyət qəzeti, 5 fevral, 2012
- [4]. Kazımzadə A. Azərbaycan kinosu - 1 (filmlərin izahlı kataloqu (1898–2002)). 2 cild. I cild. Bakı: 2003, 239 səh.
- [5]. Kazımzadə A. Kino və zaman: 1923-2016. Bakı, Şərq-Qərb: 2016, 784 səh.
- [6]. Qərib cinlər diyarında (1977) <https://www.youtube.com/watch?v=jMBBwQFaPCo>
- [7]. Qiyas X. Azərbaycan kinosunda nağıl janrı. 25 aprel, 2020 <https://aki.az/az%C9%99rbycan-kinosunda-naqil-janri/>
- [8]. Quliyev N. "Bizim küçə"dəki Sara... //Odlar yurdu. 1992. 16 iyul. № 21, səh.4.
- [9]. Sehrli xalat (1964) <https://www.youtube.com/watch?v=xKVvYhs6YZc>

Summary

Alisattar Atakishiyev and children's films

Mirzəyeva V.

Keywords: cinema, children's films, A. Atakishiyev, "The secret of a castle", "Magic Gown", "Garib in the land of Djinn"

The article examines children's films directed by A. Atakishiyev. With his multifaceted activities, he brought innovations to the art of cinema, alongside many valuable screen works, he also rendered great services in the development of the fairytale genre and folklore, and reflected his successful and interesting ideas in children's films.

In the article, the role of the director's films "The Secret of a Fortress", "Magic Gown", "Garib in the Land of Djinn", "Our Street" in children's national-spiritual development, their effects on children's intellectual thinking are analyzed, and the director's idea is refined. The director used the fairytale genre in the first three films, and in the film "Our Street" he turned to the theme of war.

A. Atakishiyev creates interesting subjects in these films, achieves beautiful improvisations rich in high artistic means of expression and linguistic elements. The director unfolds the language of the characters with his powerful thinking, uses interesting dialogues to describe their characters. It can be seen from the films he directed that he worked hard to instill national sentiments in children, cultivate patriotic spirit, and direct them to science and knowledge.

Резюме

Алисаттар Атакишиев и детские фильмы Мирзаева В.

Ключевые слова: кино, детские фильмы, А. Атакишиев, «Тайна крепости», «Волшебный халат», «Гариб в стране джиннов»

В статье рассматриваются детские фильмы режиссера А. Атакишиева. Своей многогранной деятельностью он внес новшества в искусство кино, наряду со многими ценными экранными произведениями оказал большие заслуги в развитии сказочного жанра и фольклора, отразил свои удачные и интересные идеи в детских фильмах.

В статье рассматривается роль режиссёрских фильмов «Тайна крепости», «Волшебный халат», «Гариб в стране джиннов», «Наша улица» в национально-духовном развитии детей, их влияние на интеллектуальное мышление детей, раскрывается режиссёрская мысль. В первых трех фильмах режиссер использовал сказочный жанр, а в фильме «Наша улица» обратился к теме войны.

А. Атакишиев создает в этих фильмах интересные сюжеты, добивается красивых импровизаций, богатых высокими художественными выразительными средствами и языковыми элементами. Режиссер своим мышлением раскрывает язык героев, использует интересные диалоги для описания их героев. По снятым им фильмам видно, что он много работал над тем, чтобы привить детям национальные чувства, воспитать их в патриотическом духе, направить к науке и знаниям.

UOT 377.3

DOI 10.54758/16801245_2025_21_1_94

Sinqapur təhsilinin üstünlükləri, özəllikləri

Həsənli İlahə Şahbaz qızı

Abşeron rayon, Masazır kənd 5 nömrəli tam orta məktəb, Təlim-tərbiyə işləri üzrə direktor müavini
hesenli_ilahe.sum@mail.ru 0503976226

MƏQALƏ HAQQINDA MƏLUMAT	XÜLASƏ
Məqalənin tarixçəsi Daxilolma tarixi: Düzəliş tarixi: Qəbul olunma tarixi: 03.03.2025	Sinqapur təhsil sistemi dünyada ən qabaqcıl və uğurlu sistemlərdən biri hesab edilir. Onun əsas üstünlüklərindən biri yüksək akademik nəticələndir, xüsusilə də riyaziyyat və elmi fənlərdə beynəlxalq miqyasda tanınan nəticələr göstərilir. Təhsil sisteminin əsas özəlliyi şagirdlərin fərdi potensiallarını inkişaf etdirmək və yaradıcı düşüncə bacarıqlarını təkmilləşdirməkdir. Sinqapurun təhsil modeli kurikulumun strukturlaşdırılmış olmasına və müntəzəm qiymətləndirmələrə böyük önəm verir, eyni zamanda texnologiyaların və elmi tədqiqatların təhsildə tətbiqinə geniş yer ayrılır. Burada təhsilin bütün mərhələləri dövlət tərəfindən ciddi nəzarət altındadır və müəllimlərin peşəkarlığı xüsusi diqqət mərkəzindədir. Sinqapur təhsili həmçinin tələbələrin sosial bacarıqlarını inkişaf etdirməyə, qlobal düşüncəyə sahib olmalarına və əmək bazarına uyğunlaşmalarına dəstək verir. Bu özəlliklər Sinqapuru dünya təhsilinin liderlərindən biri edir. Sinqapur təhsilinin uğurunu təmin edən digər mühüm faktor isə inklüziv təhsil sistemidir.
Açar sözlər: sinqapur təhsil sistemi, akademik nəticələr, yaradıcı düşüncə, fərdi yanaşma, inklüziv təhsil	

Giriş

Sinqapur təhsil sistemi dünyada ən qabaqcıl və uğurlu təhsil modellərindən biri kimi tanınır. Ölkənin təhsil siyasəti şagirdlərin yüksək akademik göstəricilər əldə etməsini təmin etməklə yanaşı, onların sosial bacarıqlarını və qlobal düşüncə tərzini də inkişaf etdirir. Təhsilin əsas özəlliklərindən biri şagirdlərə fərdi yanaşmanın tətbiq olunmasıdır ki, bu da hər bir tələbənin potensialını maksimum səviyyədə ortaya çıxarmağa imkan yaradır. Müasir texnologiyaların təhsildə geniş istifadə olunması, müəllimlərin peşəkarlığının yüksək səviyyədə təmin edilməsi və yenilikçi tədris metodlarının tətbiqi Sinqapur təhsil sisteminin əsas uğur amilləridir. Təhsilin məqsədi yalnız akademik biliklərin verilməsi deyil, həmçinin şagirdlərin qlobal əmək bazarına uyğun, çevik və yaradıcı fərdlər kimi formalaşdırılmasıdır. Bu amillər Sinqapuru dünya səviyyəsində təhsil sahəsində lider ölkələrdən birinə çevirir. Sinqapur təhsil sistemi, strukturlaşdırılmış və mərhələli yanaşması ilə seçilir. İlk və orta təhsil şagirdlərin əsas bilikləri mənimsəməsi və müasir dünyada tətbiq edə biləcəkləri bacarıqları inkişaf etdirməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Məktəblərdə təkcə akademik fənlərə deyil, həm də şagirdlərin problemləri həll etmə bacarıqlarının, tənqidi düşüncələrinin və komanda ilə işləmə qabiliyyətlərinin inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Bununla yanaşı, Sinqapur təhsili şagirdlərin fərdi maraqlarına və güclü tərəflərinə uyğunlaşdırılır. Təhsil sistemində tətbiq edilən qiymətləndirmə mexanizmləri şagirdlərin fərdi inkişafını dəstəkləmək və onların zəif tərəflərini gücləndirmək məqsədi daşıyır. Sinqapur təhsili həmçinin müəllim hazırlığına və onların peşəkarlığının artırılmasına böyük önəm verir. Müəllimlər mütəmadi olaraq inkişaf proqramlarına cəlb edilir və müasir tədris metodlarını mənimsəyir. Bu yanaşma təhsilin keyfiyyətini daha da artırmağa və şagirdlərin gələcəkdə uğurlu karyera qurmasına yardım edir. Üstəlik,

texnologiyaların sürətli inkişafı fonunda, Sinqapur təhsil sistemi rəqəmsal transformasiyaya geniş yer ayırıraq, innovativ həllərin tətbiqini dəstəkləyir. Bu yanaşma şagirdləri qlobal rəqabətə hazırladır və onları yeni iqtisadi şəraitə uyğunlaşdırır. Nəticə olaraq, Sinqapur təhsil sistemi yenilikçi, çevik və şagird mərkəzli yanaşması ilə qlobal təhsil liderlərindən biri kimi çıxış edir. Bu sistemin əsas üstünlükləri, mükəmməl müəllim heyəti, texnoloji innovasiyalar və şagirdlərə fərdi yanaşma ilə xarakterizə olunur ki, bu da onu dünya səviyyəsində ən müasir və effektiv təhsil modellərindən birinə çevirir.

Elmi işin aktuallığı: Sinqapur təhsil sistemi qlobal miqyasda diqqət çəkən, xüsusilə də inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün nümunə təşkil edən bir modeldir. Müasir təhsil sistemlərinin inkişafında Sinqapurun rolu və bu ölkənin təhsil siyasətinin uğur sirrləri dünya təhsil mütəxəssisləri tərəfindən daim öyrənilir. Bu araşdırmanın aktuallığı Sinqapurun təhsil sahəsindəki yenilikçi və çevik yanaşmalarının, həmçinin texnologiyaların tədrisə inteqrasiyasının digər ölkələr üçün tətbiq edilmə potensialını göstərməsindədir.

Problemlərin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Tədqiqatda Sinqapur təhsilinin üstünlükləri və özəllikləri araşdırılır. Hazırda bu mövzuda mövcud ədəbiyyat yetərli səviyyədə olsa da, təhsilin hərtərəfli inkişafı və onun müxtəlif aspektlərinin dərinləşdirilmiş təhlili hələ də aktuallığını qoruyur. Xüsusilə texnoloji inkişaf və müəllimlərin peşəkar hazırlıq səviyyəsi kimi sahələrin təhlili daha çox tədqiqat tələb edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifəsi: Tədqiqatın əsas məqsədi Sinqapur təhsil sisteminin üstünlüklərini müəyyənləşdirmək, bu modelin effektivliyini təhlil etmək və digər ölkələr üçün tətbiq olunma potensialını öyrənməkdir. Vəzifələrdən biri Sinqapur təhsilinin müxtəlif aspektlərinin – kurikulum, qiymətləndirmə metodları, texnologiyanın tətbiqi və müəllim hazırlığı – təhlil edilməsidir.

Tədqiqatın obyekt və predmeti: Tədqiqatın obyektı Sinqapurun təhsil sistemidir. Tədqiqatın predmeti isə bu təhsil sisteminin əsas xüsusiyyətləri, üstünlükləri və digər təhsil modelləri ilə müqayisəsidir. Xüsusilə, Sinqapurun təhsil yanaşmalarının fərdi inkişaf və texnoloji innovasiyalarla olan əlaqəsi öyrənilir.

Tədqiqat sualı: "Sinqapur təhsil sisteminin üstünlükləri nədən ibarətdir və bu təhsil modeli dünya təhsili üçün hansı dərsləri təklif edir?"

Tədqiqatın nəzəri perspektivləri: Tədqiqatda təhsilin inkişafına dair müxtəlif nəzəri yanaşmalar təhlil edilir. Təhsil sistemlərinin müqayisəli təhlili, həmçinin tədris prosesində texnologiyanın və müəllimlərin rolu barədə nəzəriyyələr əsas götürülərək Sinqapur modeli qiymətləndirilir. Bu nəzəri çərçivələr vasitəsilə təhsilin innovativ, texnoloji və səmərəlilik aspektləri araşdırılır.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın əsas informasiya bazası Sinqapur təhsil sistemini əhatə edən elmi ədəbiyyatlar, hökumət hesabatları, beynəlxalq təhsil reytingləri və akademik məqalələrdir. Eyni zamanda, müxtəlif beynəlxalq təşkilatların Sinqapur təhsili barədə hazırladığı hesabatlar da araşdırmada əhəmiyyətli yer tutur.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqatın əsas məhdudiyyətləri məlumatların əlçatanlığı və bəzi mövcud təhsil modelləri ilə müqayisədə məhdud təcrübənin olmasıdır. Həmçinin, Sinqapur təhsil sisteminin tam mənimsənməsi və tətbiq edilməsi digər ölkələrin sosial, mədəni və iqtisadi xüsusiyyətləri nəzərə alındıqda çətin ola bilər.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi : Bu tədqiqat Sinqapur təhsil sisteminin üstünlüklərini daha geniş kontekstdə təhlil edərək, onun digər təhsil modellərindən fərqli olan cəhətlərini ortaya qoyur. Eyni zamanda, Sinqapur modelinin texnologiyaların təhsildə tətbiqi və müəllim hazırlığında istifadə olunan yeni yanaşmalarına dair təhlillər yeni elmi fikirləri təqdim edir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti: Bu tədqiqat Sinqapur təhsil modelinin xüsusiyyətlərini araşdıraraq, təhsil sahəsində çalışan mütəxəssislər üçün faydalı tövsiyələr təqdim edir. Tədqiqatın

nəticələri digər ölkələrin təhsil siyasətinin formalaşdırılması prosesində tətbiq oluna biləcək yeni yanaşmaların inkişaf etdirilməsinə kömək edəcək. Beləliklə, Singapurun uğurlu təhsil modeli tədris prosesində innovasiyaların və texnologiyaların daha geniş şəkildə tətbiqinə dair əhəmiyyətli məlumatlar verə bilər.

Material və metod

Sinqapur təhsil sistemi dünya miqyasında ən uğurlu və səmərəli sistemlərdən biri hesab olunur. Bu təhsil modelinin üstünlükləri və özəllikləri, ilk növbədə, onun yüksək akademik nəticələrə nail olmaq üçün yönəldilmiş yanaşmasında, müasir tədris metodlarından və texnologiyalardan istifadə etməsində, həmçinin genişmiqyaslı dövlət dəstəyi ilə təchiz olunmasında özünü göstərir [2,s.65].

Birinci əsas üstünlük sistemin tələbə mərkəzli olmasıdır. Sinqapur təhsil modeli hər bir şagirdin fərdi inkişafını və istedadlarını aşkar etməyə və inkişaf etdirməyə çalışır. Bu yanaşma tələbələrin müxtəlif təhsil yollarını seçməsinə və öz maraq sahələrinə uyğun sahələr üzrə ixtisaslaşmasına şərait yaradır. Sinqapurd şagirdlərə fərdi yanaşmanın önəmi vurğulanır, müəllimlər tədris prosesində hər şagirdin fərdi potensialını artırmağa çalışırlar. Digər bir üstünlük isə təhsil sisteminin çoxpilləli və strukturlaşdırılmış olmasıdır. Sinqapurd təhsil ibtidai, orta və ali təhsildən ibarət olmaqla, tələbələrin yaşlarına və inkişaf səviyyələrinə uyğun olaraq müxtəlif mərhələlərdən keçir. Hər mərhələ şagirdlərin bilik və bacarıqlarını artırmağa, onlara lazım olan akademik və praktiki təcrübələri qazandırmağa yönəlmişdir. Təhsildə yüksək standartlar və ciddi tələbkarlıq da Sinqapur modelinin digər mühüm xüsusiyyətlərindən biridir. Şagirdlər hər təhsil mərhələsində ciddi akademik imtahanlardan keçməli və bu imtahanlar onların gələcək təhsil və peşə seçimlərinə təsir edir. Nəticədə, Sinqapur təhsil sistemi təkcə akademik uğurlara deyil, həm də tələbələrin gələcək karyeralarında uğurlu olmaları üçün lazımi təməli təmin edir [7,s.42].

Tədris proqramlarının müasirliyi və innovativliyi də sistemin əsas özəlliklərindən sayılır. Sinqapur məktəblərində STEM (elmi, texnoloji, mühəndislik və riyaziyyat) sahələrinə xüsusi önəm verilir, şagirdlər texnologiya və elm sahələrində yeni biliklər əldə edir və bu sahələrdə tətbiqi bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Bundan başqa, proqramlarda sosial bacarıqların və tənqidi düşünmə qabiliyyətinin formalaşdırılmasına da xüsusi diqqət yetirilir. Sinqapur təhsil sisteminin daha bir özəlliyi müəllimlərin peşəkarlığı və onların təkmilləşdirilməsi istiqamətində davamlı olaraq atılan addımlardır. Müəllimlər müasir tədris metodları ilə tanış olmaq üçün mütəmadi olaraq kurslara və seminarlara qatılırlar. Dövlət tərəfindən müəllimlərin peşəkar inkişafına böyük sərmayə qoyulur ki, bu da təhsil sistemində keyfiyyətin daimi artmasına səbəb olur [3,s.90].

Cədvəl 1.

Sinqapur Təhsil Sisteminin Üstünlükləri və Xüsusiyyətləri

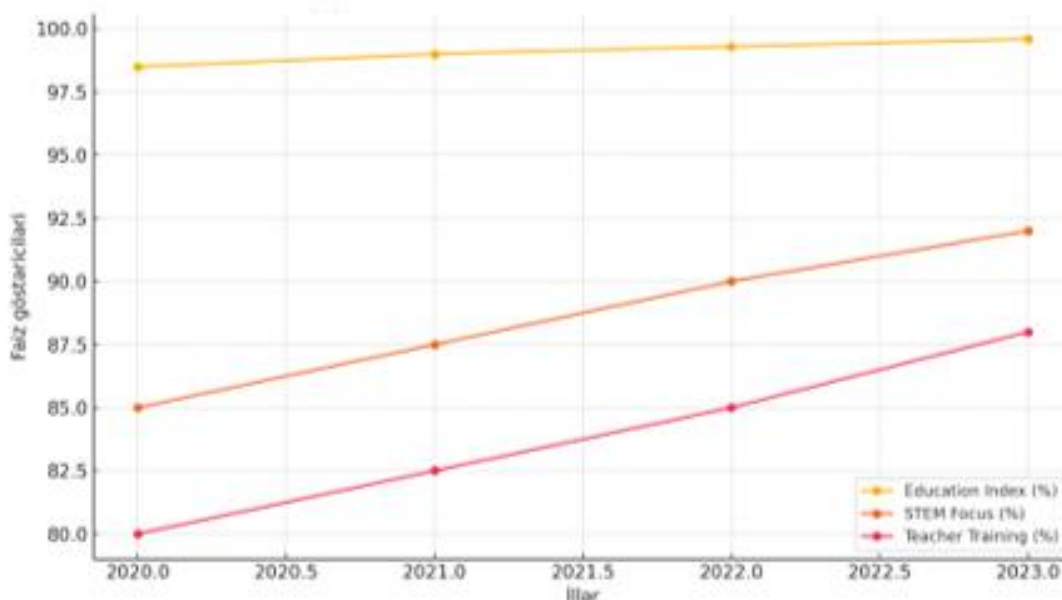
Sinqapur Təhsil Sisteminin Üstünlükləri	Xüsusiyyətlər və Təsiri
1. Tələbə Mərkəzli Yanaşma	Hər bir şagirdin fərdi inkişafı və maraqları nəzərə alınaraq, onların güclü tərəfləri və qabiliyyətləri üzə çıxarılır və dəstəklənir.
2. Çoxpilləli Təhsil Strukturu	İbtidai, orta və ali təhsil mərhələlərinin bir-biri ilə əlaqəli şəkildə qurulması, tələbələrin hər yaş mərhələsində uyğun tədris almalarını təmin edir.
3. Yüksək Akademik Standartlar	Ciddi imtahanlar və dəyərləndirmə sistemləri ilə yüksək akademik göstəricilər əldə edilir və tələbələrin gələcək uğurları təmin olunur.
4. STEM Fənlərinə Fokuslanma	Elmi, texnologiya, mühəndislik və riyaziyyat sahələrində inkişafı dəstəkləyir, gələcəkdə yüksək texnoloji bacarıqlara sahib mütəxəssislərin yetişdirilməsi təmin edilir.
5. Müasir Tədris Metodları	İnteraktiv və texnologiyadan istifadə edilən tədris metodları ilə tənqidi düşünmə, problem həll etmə və yaradıcılıq bacarıqları inkişaf etdirilir.

6. Müəllimlərin Peşəkar İnkişafı	Müəllimlərə davamlı olaraq yeni tədris metodikalarını öyrədən təlimlər təşkil olunur, bu da təhsilin keyfiyyətini artırır.
7. Dövlət Maliyyələşdirməsi və Dəstəyi	Təhsil sistemi üçün geniş dövlət dəstəyi və maliyyə vəsaiti təmin edilir, məktəblərin resurslarla təchiz olunmasına kömək edir.
8. Sosial Bərabərlik və Hamıya Təhsil İmkamı	Şagirdlərin sosial mənşəyindən asılı olmayaraq bərabər təhsil almaq imkanına malik olduğu sistem qurulub, bu da sosial ədalətə xidmət edir.

Mənbə: Müəllifin tərtibi

Bu cədvəl Sinqapur təhsil sisteminin əsas üstünlüklərini və onların xarakterik xüsusiyyətlərini təqdim edir. Cədvəldə Sinqapur təhsilinin tələbə mərkəzli yanaşması, çoxpilləli struktur, yüksək akademik standartlar, STEM fənlərinə yönəlməş tədris proqramları, müəllimlərin peşəkar inkişafı və dövlət dəstəyinin əhəmiyyəti vurğulanır. Hər bir üstünlük tələbələrin və müəllimlərin inkişafına, təhsil keyfiyyətinin artırılmasına, həmçinin sosial bərabərliyin təmin olunmasına yönəldilmişdir. Sinqapur təhsil sistemi bu üstünlükləri ilə dünya üzrə təhsil sahəsində lider mövqedədir. Sinqapur təhsil sisteminin müvəffəqiyyəti onun tələbə mərkəzli yanaşması ilə əlaqəlidir. Bu sistemdə hər bir şagirdin fərdi ehtiyacları nəzərə alınır və onların güclü tərəfləri inkişaf etdirilir. Bununla yanaşı, təhsil çoxpilləli şəkildə təşkil edilmişdir. Şagirdlər ibtidai, orta və ali mərhələlərdə müxtəlif bilik və bacarıqlar əldə edir, bu da onların ümumi inkişafına mühüm təsir göstərir. Sinqapur təhsil sistemində yüksək akademik standartlar tətbiq olunur və şagirdlər hər təhsil mərhələsində ciddi imtahanlardan keçirlər. Bu imtahanlar onların gələcəkdə hansı sahələrdə ixtisaslaşmalarına və uğurlu karyera qurmaqlarına təsir edir. Eyni zamanda, təhsil proqramları STEM (elmi, texnoloji, mühəndislik və riyaziyyat) sahələrinə xüsusi diqqət ayırır. Müəllimlərin peşəkar inkişafı da bu sistemin vacib bir hissəsidir. Müəllimlər mütəmadi olaraq yeni təlim metodları ilə tanış edilir və onların bilik və bacarıqları daim yenilənir [5,s.39].

Qrafik 1. Sinqapur Təhsil Sisteminin Üstünlükləri və İnkişaf Göstəriciləri (2020-2023)

Mənbə: <https://www.oecd.org/newsroom/30.htm> (Müraciət tarixi: 20.02.2023).

Yuxarıda göstərilən line chart Sinqapur təhsil sisteminin müxtəlif üstünlüklərini 2020-2023-cü illər arasında əks etdirir. Qrafikdə üç əsas göstərici izlənilir: təhsil performans indeksi, STEM sahələrinə yönəlmə və müəllimlərin peşəkar inkişaf səviyyəsi. Qrafikdən göründüyü kimi, təhsil

performans indeksi illər ərzində 98.5%-dən 99.6%-ə qədər yüksəlmişdir. Bu göstərici Sinqapurun təhsil sistemində keyfiyyətin və nəticələrin davamlı şəkildə yaxşılaşdığını vurğulayır. STEM fənlərinə fokuslanma isə 85%-dən 92%-ə yüksəlmişdir, bu isə texnologiya, elm və riyaziyyat sahələrinə daha çox diqqət ayrıldığını göstərir. Bu artım gələcəkdə Sinqapurun texnoloji inkişafa və innovasiyalara daha çox önəm verdiyini təsdiqləyir. Müəllimlərin peşəkar inkişaf göstəricisi də artmışdır, 2020-ci ildə 80%-dən başlayaraq, 2023-cü ildə 88%-ə çatmışdır.

Cədvəl 2.

Sinqapur Təhsil Sisteminin illər üzrə Üstünlük Göstəriciləri (2020-2023)

İllər	Təhsil Göstəricisi (%)	STEM Fənlərinə Fokus (%)	Müəllimlərin Peşəkar İnkişafı (%)
2020	98.5	85.0	80.0
2021	99.0	87.5	82.5
2022	99.3	90.0	85.0
2023	99.6	92.0	88.0

Mənbə: <https://www.oecd.org/newsroom/30.htm> (Müraciət tarixi: 20.02.2023).

Bu cədvəl Sinqapur təhsil sisteminin əsas göstəricilərinin 2020-2023 illəri ərzindəki inkişafını əks etdirir. Təhsil göstəricisi 2020-ci ildə 98.5%-dən başlayaraq, hər il ardıcıl olaraq artmış və 2023-cü ildə 99.6%-ə çatmışdır. Bu, Sinqapurun təhsil sisteminin yüksək keyfiyyətini və davamlı inkişafını vurğulayır. STEM fənlərinə fokuslanma da diqqətəlayiq şəkildə yüksəlmişdir. 2020-ci ildə 85% olan göstərici, 2023-cü ildə 92%-ə qədər artmışdır. Bu, ölkənin elmi, texnologiya və mühəndislik sahələrində tələbələrə daha çox diqqət ayırdığını göstərir və gələcək iqtisadi inkişaf üçün əhəmiyyətli bir addımdır. Müəllimlərin peşəkar inkişafı sahəsində də davamlı artım müşahidə olunur. 2020-ci ildə 80% olan göstərici, 2023-cü ildə 88%-ə yüksəlmişdir. Bu, Sinqapurun təhsil sistemində müəllimlərin peşəkar bacarıqlarının artırılmasına böyük önəm verildiyini göstərir, bu da tədrisin keyfiyyətini birbaşa təsir edən əsas amillərdən biridir.

Nəticə

Sinqapur təhsil sisteminin üstünlükləri və inkişaf göstəricilərini nəzərə alaraq, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ölkə təhsil sahəsində davamlı irəliləyişlər əldə etmişdir. Rəqəmsal savadlılıq səviyyəsinin artması, müəllim məmnuniyyətinin yüksəlməsi və tələbə performansının yaxşılaşması, təhsil sisteminin həm texnoloji baxımdan, həm də pedaqoji yanaşmalar baxımından müasir tələblərə uyğunlaşdırıldığını göstərir. Bu, Sinqapurun dünya miqyasında ən qabaqcıl və effektiv təhsil sistemlərindən biri kimi tanınmasına səbəb olmuşdur. Təhsilin bu sahələrdəki inkişafı, ölkənin global rəqabət gücünü artırmaqla yanaşı, gələcək nəsillərə geniş imkanlar açır. Dövlətin təhsil sektoruna verdiyi maliyyə dəstəyi və texnologiyaların tədris prosesinə inteqrasiyası, Sinqapurun təhsil siyasətinin uzunmüddətli perspektivdə uğurla davam edəcəyini göstərir. Müəllimlərin peşəkar inkişafı və şagirdlərin fərdi ehtiyaclarına xüsusi diqqət tədris keyfiyyətini yüksəldir, bununla da ölkə gələcəkdə güclü insan kapitalına sahib olur.

Ədəbiyyat

- [1]. Алишев Т.Б., Гильмутдинов А.Х. Опыт Сингапура: создание образовательной системы мирового уровня. - М.: Вопросы образования, 2010
- [2]. PIRLS, the Progress in International Reading Literacy Study. [Электронный ресурс]. - URL: <https://www.iea.nl/studies/iea/pirls> (дата обращения: 20.02.2023).
- [3]. Пахомова Л.Ф. Модели процветания (Сингапур, Малайзия, Таиланд, Индонезия). - М.: Институт востоковедения РАН, 2007.

- [4]. Организация Экономического Сотрудничества и Развития (ОЭСР) [Электронный ресурс]. - URL: <https://www.oecd.org/newsroom/30.htm> (дата обращения: 20.02.2023).
- [5]. Barbara A.K. Encyclopedia of Giftedness, Creativity, and Talent. Thousand Oaks, CA, 2009.
- [6]. Ермаков С.С. Образование одаренных детей: государственная политика стран Азии. - Портал психологических изданий PsyJournals.ru, 2011
- [7]. Cheong, C. (2018). The Development of Higher Education in Singapore: An Overview. Springer.
- [8]. Koh, A. C. H., & Lim, Y. L. (2017). The Singapore Education System: An Overview. World Scientific Publishing.
- [9]. Senge, P., Cambron-McCabe, N., Lucas, T., Smith, B., and Dutton, J. (2012). Schools that learn: A fifth discipline field-book for educators, parents and everyone who cares about education. New York: Crown Business.

Summary
Advantages, characteristics of singapore education
Hasanly I.Sh.

Keywords: *Singaporean education system, academic results, creative thinking, individual approach, inclusive education*

The Singaporean education system is considered one of the most advanced and successful in the world. One of its main advantages is high academic results, especially in mathematics and science, which are internationally recognized. The main feature of the education system is to develop students' individual potential and improve their creative thinking skills. The Singaporean education model places great importance on the structured curriculum and regular assessments, while also devoting considerable attention to the application of technologies and scientific research in education. All stages of education here are strictly controlled by the state, and the professionalism of teachers is in the spotlight. Singaporean education also supports students in developing their social skills, having a global mindset, and adapting to the labor market. These features make Singapore one of the leaders in world education. Another important factor ensuring the success of Singaporean education is its inclusive education system.

РЕЗЮМЕ
ПРЕИМУЩЕСТВА, ОСОБЕННОСТИ СИНГАПУРСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ
Гасанли И.Ш.

Ключевые слова: *система образования Сингапура, академические результаты, творческое мышление, индивидуальный подход, инклюзивное образование.*

Система образования Сингапура считается одной из самых передовых и успешных в мире. Одним из его главных преимуществ являются высокие академические результаты, особенно по предметам математики и естественных наук, которые признаны на международном уровне. Главной особенностью системы образования является развитие индивидуального потенциала учащихся и совершенствование их навыков творческого мышления. Образовательная модель Сингапура уделяет большое внимание структурированной учебной программе и регулярным оценкам, в то же время предоставляя достаточно места для применения технологий и научных исследований в образовании. Здесь все этапы образования находятся под строгим контролем государства, а профессионализм преподавателей находится в центре особого внимания. Сингапурское образование также помогает студентам развивать свои социальные навыки, развивать глобальное мышление и адаптироваться к рынку труда. Эти особенности делают Сингапур одним из лидеров мирового образования. Еще одним важным фактором, обеспечивающим успех сингапурского образования, является система инклюзивного образования.

MÜNDƏRİCAT * СОДЕРЖАНИЕ * CONTENTS

Dilçilik

1. *Eminli B.İ.* Ekolinqvistika: dilin qorunmasının əsas məsələləri 4
2. *Yusifova T.V.* Kateqoriyalaşma və konseptuallaşma dilin koqnitiv funksiyasının reallaşma vasitəsi kimi 9
3. *Kərimova D.A.* İngilis dilinin tədrisi zamanı ekolinqvistik terminlərin tərcümə üsulları 15
4. *Мурмузаева Г.М.* Понятие концепта в лингвокультурологии 20
5. *Musayeva E.M.* Reklam sloqanlarının əsas mahiyyəti 23

Ədəbiyyatşünaslıq

6. *Allahverdiyeva L.N.* Bəxtiyar Vahabzadə və Azərbaycanşünaslıq 29
7. *Hajiyeva S.M.* Mythical character Caldwell in John Updike's novel "The Centaur" 32
8. *Cabaroğlu M.A.* Sabir ədəbi məktəbinin varisi Məşədi Sijimqulu 36
9. *İsmaylova Ə.Ş.* "Xəmsə" mövzularının XIX əsr anadilli Azərbaycan poeziyasına transformasiyası 40

Tarix

10. *Əliyeva İ.H.* Çarizmin ruslaşdırma tədbirləri Rusiyanın Şimali Azərbaycanda müstəmləkəçilik siyasətinin tərkib hissəsi kimi (XIX-XX əsrin əvvəlləri) 45
11. *Əliyeva L.E.* İrəvan xanlığının sosial-iqtisadi vəziyyəti 52
12. *Cəlalzadə B.M.* 2003-2018-ci illərdə Azərbaycan-Rusiya iqtisadi əlaqələrinə dair 58
13. *Bayramova L.B.* Siyasi modernləşmə və siyasi inkişafın müqayisəli təhlili 63

İqtisadiyyat

14. *Azizova K.V.* General leader Heydar Aliyev's role in the development of the modern agricultural sector in Azerbaijan 68
15. *Şirvani K.V.* Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasətində investisiyaların cəlb edilməsi mexanizmlərinin metodoloji xüsusiyyətləri 76
16. *Muradova S.İ.* COP probleminin əsası kimi şəhər mühitində sosial iqtisadi təsirlər 82

Pedaqogika. Psixologiya. Metodika

17. *Mirzəyeva V.* Əlisəttar Atakişiyev və uşaq filmləri 87
18. *Həsənlı İ.Ş.* Sinqapur təhsilinin üstünlükləri, özəllikləri 94

Məsul katib
Texniki redaktor

S.Şahverdiyeva
E.Həsəratova

Çapa imzalanmışdır: 19.03.2025-ci il
Mətbəə kağızı, kağızın formatı: 70*108 ¼
Yüksək çap üsulu. Həcmi: 23,18 ş.ç.v.
Sifariş 19. Tiraj 250 nüsxə.
Qiyməti müqavilə yolu ilə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi

Müxbir ünvan

Azərbaycan, 5008, Sumqayıt, 43-cü məhəllə
Tel: (0-12) 448-12-74
(0-18) 644-70-41

Web: <https://www.ssu-scientificnews.edu.az>

E-mail: sevda.shaxverdiyeva@sdu.edu.az

